

ОЛЬГА
КОБИЛЯНСКА
ЗЕМЛЯ
ПОВІСТЬ

• 3

2012

B. 1318

ЗЕМЛЯ

ПОВІСТЬ
ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

КИЇВ-ЛЯЙПЦІ
Українська Накладня
КОЛОМІЯ
Галицька Накладня

WINNIPEG MAN
Ukrainian Publishing

59

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ II- 35650

Друкарня Шарфого у Вецлярі.

„Es liegt um uns herum gar
mancher Abgrund, den das Schick-
sal grub, doch hier in unserem
Herzen ist der tiefste.“

I.

Дві години від ріки Серета на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували-б степ, як би не те, що місцями вони западають мов знеохочені своїм положеннєм, творячи плиткі невеликі кїтли і як би не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села, і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан, неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко него — почувши за собою зеленого опікуна, попіднималися сільські хати. Тут.. і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези попереplitалися з поважними дубами і ясними літними ночами блистять мов у срібло одягнені. Їх листя дροжить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білостью мов русалки.

Окрім сего великана підіймається із піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самостійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі кольонії — так стоять вони розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжя, що філюють навкруги них. Вузенькі, майже невидні стежки вються між золотистою пшеницею та шовковолестячою кукурудзою і ховаються незаметно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться в зимі в сумну, одностайну картину. Нічого — крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого ліса і властивого села глибоше в поля і що стоїть ось тут розділена лиш садками від себе — та горстка має той одностайний блідий від рік-річно. Та мабуть мила їй отта широка просторонь. На ній розбігаються думки свобідно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайности — гуляє і колишеться враз із пишним колоссям збіжя на впередим...

Коло відокромленої громадки хатин, мов коло своєї служби, стоїть і малий панський дворик із величезним садом, неначе зі штивним чорно-білим тренем і понурився також в одностайну картину. Мешканці дрібних хатин, се постійні робітники в «бояра», і коли иньші селяни виходили рік-річно гуртом на роботу у Молдаву, протративши вибра-

ні гроши вперед у марний спосіб, шукали і шукають вони зарібку в межах своєї землі.

І не було їм з тим лихо.

Так приміром має хата заможного газди Василя Чопяка, якого жінка Докія служила довгі літа у дворі, иньший вигляд, як иньші сільські хати, особливож як хати тих газдів і газдинь, що шукали зарібку і щастя в Молдаві.

Вона має ясні і чисті вікна, невеличкий сад зі шляхотними овочами, в зільнику такі-ж самі цвіти, а в хаті всюди взірцева чистота і лад. Під вікном у старомодній комоді, улюбленим меблям Докії, випрошеним у пані — і в такій самій ще зовсім гарній шафі — тримає Докія не аби-які святочні спідниці свої і чорні, дорогі сардаки свого мужа і своєї доньки.

По стінах висять образи иньшого походження як ярмаркового. Вона не віддавалася пустим мріям і покусам про золоті гори десь там у Молдавах та иньших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини. Одним словом — Докія тішилася великим поважаннем у цілім селі. І в дворі її поважали. Хоч її чоловік Василь великий п'як, хоч і не одни мішок найкрасшого жита або пшениці мандрував до Жида Мендля от туди на Гоппляц,¹⁾ вона все таки вміла своєю працьовитістю, своїм розумом і витривалістю, своїм невтомимим трудом усе лихо направити й газдівство так вести, що дома панував добробут і довгів не було в них майже ніяких.

¹⁾ Hauptplatz.

У дворі навчилася вона і бачила не одно; навчилася красшого ладу і тоншого способу газдовання, і наслідки того кидалися кожному в очи, хто лише вступав у її гарне обійстя. Але Докія не була щаслива.

Її висока стать держалася вправді завсіди прямо мов сосна, по її певнім ході і по поставі троха штивній можна її було в мить між иньшими відріжнити, однак її гарне колись обличча постарілося передчасно. Між гостро зарисованими, високо піднятими чорними бровами зарились хмарні зморшки, що не вигладжувалися ніколи. Її очи дивилися майже все понурим, зажуреним поглядом, а коло уст зарисувалася глибока лінія болю.

Жура гнула її до долу.

Її чоловік був піяк і марнотравець, був бурливий мужик, що у хвилях лютости хапав і за барду, а вона чулася слабою і гризлася будучністю своєї самотньої дитини, доньки своєї Парасинки.

Що сталось би з нею, як би вона тепер умерла? Була ще майже дитиною, бо числила ледви шіснацять років. Не знала ще газдувати як слід, не вмiла би зносити примхів свого нещасливого вітця, ані примхів иньших людей. Сего всього учить час і неволя... Душечка солодка добра... одинокка потіха мамина... що сталось би з нею тоді?... Одно, що знала добре і чинила радо — шила та вишивала білля, силяла ґердани та бодзики і товар випасала. На широкій толоці, на рівних полях минав її час, — ні, майже зростала тут, шила, гляділа за коровами і волами, що паслися

перед її очима, співала пісні або роздумувала над ріжними казками, що їх чула від сеї або тої і не забувала. Такою була ще її Парасинка. А що сталось би із землею Василя? Хто дбав би про те, щоб не задовжив її, щоб її в час засівано, щоб із неї в час хліб збирано, кукурудзку щоб в час висапувано, жато? А її красна худоба, її пишний кінь — найдорожша штука в її стайні! О, на неї, на ту пишну Шагу мав храп Мендель із Гоппляцу вже з давна, бо-ж вона не була »конем«, а просто вогнем, фурією...

На неї можна було і дванацять міхів всадити — се їй зовсім не вадило кидати очима блискавки, гордо заломлювати шию і летіти чи в гору, чи в діл шаленим трапом.

А вже коли свобідно лишити їй поводи, земля дудніла під нею. Майже ніколи не тверезий Василь сидів на фірі і як дзвін теліпав ся на всі сторони, що страх так і віддих запирав. Не перекинеться туй-туй під колеса?

Страх?

Ба!

Йому ніколи не лучалися пригоди з нею. Він володів якоюсь демонічною силою над тою звіриною і хочби яка голова в него задурена, хоч і якою колодою сідав із ярмарків на фіру — вона все привозила його цілого й живого назад до дому — прегарна, премудра Шага її!

Василь ніколи не хорував.

Часом прийде оббитий, синцями вкритий, закровавлений з корчми, і коли вона при його виді з остраху і відрази аж зойкне, аж руки заломить,

він лише сплюне вперед себе, заклене під носом і видрапається на піч.

Там перележить два-три дні скулений, а потім неначе-б не лучалося з ним нічого, злазить із печі і береться на ново за працю, або йде в поле або в село.

Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш не багато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосерно...

Тепер була жура за поля і її доньку тим страховищем, що сіпало ненастанно тими струнами, гонило сон у чорних ночах, а в днину проганяло мову і усміх із її живих уст.

У неї був і брат, одинокий лише. Петро було йому на імя. Молодший від неї, нежонатий, літ сорок може, жив коло неї і Василя і помагав у господарстві. Але і він причиняв ся до її гризоти. Не женився, а часом і собі запивався. З природи інтелігентний, бистрий, серцем м'який мов дитина, а в роботі був мов вогонь, коли хотів. Одначе гроші зароблені фірманкою або в Молдаві протрачував і вертав до неї з порожніми руками.

Мав свої жалі.

Уроював собі їх часами, особливо-ж коли його на Гоппляц мов магією тягнуло.

Він відступив своє поле сестрі під умовою, що має проживати при ній до кінця свого життя, але впившися твердив, що вона витуманила те поле у него, що чигає на його смерть і жалує йому кожного кусника хліба і т. и. і що з

него не буде вже ніколи газда як иньші люди. Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати не мав, а в винаймленій не хотів сидіти. Гонор не позваляв. Не був із такого роду, щоб оженившись іти зараз на жіноче або комірне. Він походив із попівського роду. Пригадував собі ще діда... В дійсности не думав ніколи про жєнїтьбу поважно. В молодих літах рвався за фірманкою, »шалів«, як сам оповідав, за кіньми, наймаючись то тут то там по панах, а пізнійше не припадали йому сільські дівчата до вподоби — і його найкрасший вік перейшов, що й сам не стямився як і коли. Уходив у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на якого не ялося їм підносити очий.

Їм лестило се, коли він закинув до них своїм звінким, геройським, далекосяглим голосом яке небудь підхлібне слово, або зажартувавши обняв яку блискавкою притискаючи її до себе, але думати про його як про жениха не вспіла ніколи ні одна. Молитвів знав стільки, що й сам дяк, а своїх сільських товаришів, що не підходили йому під пару, трактував із легковаженєм.

Убирався гарно, в самі тонкі і дорогі строї, жив безжурно з дня на день, одначе був би без уваги на свою лицарську вдачу пропав марно, як би не сестра, що мов добрий дух сторожила над усіми в своїй хаті і не давала нікому духом і тілом пропадати.

Парасинку любив над усе.

Всі свої теплі, ніжні почування переносив на молоде, несміливе дівчатко, що мов та пташина

вешталось між самими старшими, безжурно та пестливо тулячися то тут то там.

Однак се все не зменшало турботи Докії про будучину доньки. Вона відчувала і бачила що становила одна собою підвалину цілої будівлі, в якій хоронилися муж, брат і донька, але відчувала, що сил її не стане вже на довго. Підупадала надто часто на здоровлю, щоби не віддаватись журливим думкам про будучність. Бачила лиш один вихід із того хмарного положення. Віддати доньку за муж. Але саме тут напотикала на грубий напір Василя. Він любив доньку на свій лад. Трясся над нею і просто дичів, коли жінка натякала про віддання. Чого дитина мала уступати із хати так рано? Чи він не мав чим годувати її? Її одну? Чи був уже такий старий і немічний, що не міг газдувати і вона має йти в найми? Для кого пишалися лани, для кого здіймались стоги, як остаточно не для неї?... А його худоба, що мов шовк вилискувалася на пасовищу?...

Що Докія (вона числила до сорок вісім років) стогнала кожної днини на всі сторони, се була ще за мала причина, аби витручати доньку з хати. Їй вічно все щось не в смак. Ходить як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає. На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч стогнала. Але колись, як йому буде того всього за багато, і як вона з доброї волі не стулить рота, то — їй стулить його. Але тоді вона отворить його знов уже аж за шість неділь... Він заповідає се вже давно — але

раз... Докія плакала або розсміювалася гірко на такі слова свого чоловіка, а відтак умовкала. Говорити було ще гірше. Вона знала його вже. Упором нічого не здобувала. А прямо в очи не могла казати йому, що саме його п'янство спонукувало її до того гіркого рішення. Він був би кинувся з бардою. А будь-щобудь вона боялася п'яного дикуна. Раз побив її так, що дві неділі не здоймалася з постелі. По тверезому і стільки не хотів слухати її.

— Здуріла? — питав і сміявся і навіть не відповідав їй на її допити і розложені перед ним думки.

Коли би Парасинка мала раз чоловіка, все пішло-б иньшою ходою; особливо-ж коли-б її вже не стало. (Вона лиш того боялася). Він не допустив би, аби старий винаймив поле Жидови, — се було би першою його роботою по її смерті, — або щоби його задовжував. Він узяв би газдівство в свої руки і примусив би п'яка сидіти тихо на печі.

День і ніч думала про те і може сотню разів перебрала всіх хлопців у селі. Роздумувала, хто мав би перебрати її газдівство і забрати від неї її скарб на все. Але думки в тім напрямі кінчилися кождим разом тяжким зітханням, кождим разом глибокий смуток налягав на її душу. В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки-б вона була бажала, ні один не видавався їй достаточо робучим, чесним і запопадливим.

Правда, один був би, але той один мав ще

перед собою військову службу... Сеж був Михайло Федорчук, син заможного і дуже порядного господаря. Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку і був найчеснішим хлопцем у селі. Поля його батька граничили з полями Василя, були вироблені і добрі і на них колисали ся рік-річно преписні збіжжа, мов золотисте море. Аж любо було косити їх, аж любо було працювати на тім полі! Так, цей один зміг би засватати її Парасинку, а з бесід і натякань старого Івоніки, батька Михайлового, визирало те саме бажання. Одначе між їх бажаннями станули військові літа і ніяк було їх оминати. Михайло хлопець сильної будови, здоровий, — мав ще одного молодшого здоровенного брата. Родичі також не були ще надто перестарілі, могли обходитися без нього в хозяйстві, і тяжко було думати про увільнення його з війська. Від сеї осени за рік мав вступати в рекрути. Тай і на тім іще не кінець. При війську треба служити 2—3 роки без перерви, а і потім від часу до часу вертати на якийсь час у касарню, переодягатися в цісарський стрій і йти на вправи, полишати поле і хату на жінку й діти. Чиста недоля! Судьба звернулася до неї хмарною стороною і ніякі мольби й сльози не зміняли її постанови.

В осени мала Парасинка закінчити 16-ий рік. Походила ростом на матір, вибуяла мов пальма в гору, але зрештою була ще нерозвинена. Її члени були худі, майже хлопячі, її лице дитиняче і вузеньке і без ясного виразу.

Докія ладила вже для неї ручники, постіль і

білля. Це останнє шила собі дівчина сама. А як прегарно! Неначе швачка! Коли иньші дівчата й жінки перепихали і витягали голку крізь полотно як патик, вона уживала наперстка і шила такими дрібонькими штихами, мов маком засівала. Крім того вишивала на рукавах червоною, жовтою і чорною заполоччю найкрасші і найтруднійші взірці з пам'яті, а в кінці складала назад у скриню таке чисте і незом'яте шитво, неначе-б не дотикалася його ніколи руками....

Докія постановила сих мясниць невідмінно доньку заможж віддати. Думку з Михайлом мусіла закинути; перевести її в життя було очевидно зовсім неможливо, але за те уложила собі иньший плян. Тодоріка Жемчук був також заможний хлопець, а в своїх родичів одніський син, як Парасинка в неї і її чоловіка — одинока донька. Він був увільнений від війська і міг кожного часу женитися. Правда, він не був такий гарний хлопець, як Михайло, його й не дуже долюблювали. Він був низького, росту і обертався все цілим тілом, де вистарчало не раз лише голову звернути. Штивна була у нього шия. І в цілости робив він погане вражіння; та що це мало до речі? Чоловік до всього звикає. Правду сказавши, чи любила вона Василя, коли йшла з ним до шлюбу? Саме тоді шаліла за одним пишним та, мов паничем, гарним удовиним сином, що став пізнійше й двірником. Але воно все таки не було зле, що вона віддалася за Василя. Він був піяк, був вправді марнотравець, він записався Мендлеви на Гоппляцу з душею і тілом, узлостившись підносив

кілька разів і руку на неї, але коли сватав її, мав гроші і поле і не крав чужого добра, як удовин син ставши двірником, та не сидів по криміналах як той!

Парасинка звикне до Тодоріки. Він працьовитий і дбайливий, хоч на день ледви десять слів промовить, за те загляне десять разів до худоби, десять разів побіжить у поле, а ані разу до Мендлі на Гоппляц. Парасинка буде з ним щаслива. Зразу буде мешкати з його старими, аби навчитися їх ладу, навчитися їх слухати і придивитись старій матері, як вона сина доглядає, а потім заживе з чоловіком сама окремо. Вона буде плакати за мамкою, донця її маленька та мила, і мати сама буде день і ніч сльози за донечкою утирати, і з туги чорніти, але вона хоче лише добра доньки і щастя, хоче бачити її «своєю газдинею» і за чоловіком, як її дні вийдуть і смерть заморозить її тіло...

— Парасинко, донцю! — сказала вона одної днини, глибоко зітхаючи й чорні брови підводячи журливо в гору, коли обі сиділи на приспі і лупили кукурудзу, — Парасинко, душко, як Бог дасть, то заведе твою головку ручником сеї вже зими!

Парасинка витріщилася лякливо хвилину на матір, а опісля склонила голову в долину, а по її дитинячій лиці перебігла темна полумінь. Вона мовчала.

— Ти чуєш, Парасинко? Я таки не жартую: ти віддашся!

Парасинка відвернулася від матері не підводячи голови й сказала:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

— Ти дурна, душко! — Ти-ж не знаєш, чому тебе твоя мамка віддати хоче? Ти-ж не видиш, що я все більше та більше ослабаю, а тато — Боже прости йому гріхи — пересиджує у Мендля як у рідного тата свого, задовжує тайком, як я оноді довідалася, поля — тратить гроші — і що з тебе буде, як замкну очі?...

Парасинка обтерла тайком рукавом сльози, що втиснулися їй раптом в очі і відворкнула здавленим голосом:

— Я не хочу віддаватися мамо!

Докія усміхнулася гірким, перелетним усміхом, помовчала хвилю, а потім уговорювала доньку далі:

Ти віддашся, Парасинко; ти знаєш, що лише ти утримуєш мене при життю, що лише ти моя потіха! Ти знаєш, що я від раня до вечера працюю для тебе і що я все лише хотіла твого добра. Я хочу, аби ти була щаслива і для того хочу віддати тебе. Сих мясниць засватає тебе Тодоріка, я полагодилася вже зі старими. Вони дуже раді, що ти будеш їх невісткою. Тодорікові родичі мають багато землі і він стане колись багатим господарем!

— Тодоріка, мамо?... Але я не хочу Тодоріка!

— То кого хочеш?

— Або я знаю:

— То чому ж не хочеш Тодоріки?

— В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього ле-

жать так близько... що далі счіпляються до купи. Тай таки я не хочу його! Оноді він заздрів мене коло товару на полі, підійшов до мене, і станувши стовпом передо мною, взяв ся попід боки й питав:

— Умієш борщ варити, Параско?

— Я лиш каву варю! — сказала я не глянувши на нього.

— Ади, ади! — каже. — А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки як патики, такі тонкі та худі!

— Коли замішаю її зле, ти її їсти не будеш!

— Ай! а хтож її їсти буде, ти моя панно?

— Той, для кого я зварю мамалигу!

— Розумно кажеш! — промовив, а відтак спитав іще: — А вмієш вишити вже парубоцьку сорочку? Весільну, га?... А вмієш ти хату білити, лад у ній тримати, прати і ткати? А вмієш ти хлопців обіймати й цілувати?

— Як не буду знати сего всього, ти мене не навчиш! — відповіла я йому й відвернула ся від дурного.

— Я тебе навчу! — сказав він розреготавшись тай вщипнув мене в руку, що я аж крикнула й закляла. Але він відскочив і відбіг. А відходячи накликував ще сміючися: — Парасинко, я навчу тебе всього, чого ти не вмієш! Чуєш? Усього, аби ти знала!...

— Я не хочу Тодоріки, мамо, не хочу його! — закінчила дівчина, зворушена своїм оповіданням і не стісняючися, роздула губи люто вперед себе і замовкла.

По словах доньки змалювалося на лиці ма-

тери якесь внутрішнє вдоволення. З поведення Тодоріки вона заключила, що він постановив невідмінно засватати її доньку, і що вона може лагодити для неї віно.

— Та щож там! — сказала спокійним голо-
сом. — Він добрий газда, чемний хлопець... не
піяк і не беться на данці як иньші! І він має
поле!...

— Так, але за те він з циганського роду! —
докинула прямо дівчина.

— Хто це казав?

— Хто? Михайло сказав це раз коло
церкви...

Докія зморщила брови.

— А Михайло що має говорити? Чи він був
на хрестинах його діда й баби? най лише стулить
рот, бо хоч він хлопець чемний і робучий, хоч і
на його тата не можна сказати нічого, та за те
його мамка не з графського роду, та така скупа,
що... Ей де!! Пішлеш по що небудь до неї, по
що найменше, кажу, то все вона того »не має«.
А в неї всього доволі. Зараз за хвилию вилізе як
шило з мішка, що вона те таки має! А нехарно,
а закурено в її хаті, що не дай Господи! Сама
виглядає, як би більше в комині пересиджувала,
ніж у хаті та по надворку — така чорна. Така
з неї газдиня. Лише вічно прятати все в скриню
та ховати перед людьми, так як би люди хотіли
їй усе забрати. А то нікому і в голову не лізе,
що вона там у себе ховає. Най би я хоч казала,
що вона має доньки, а то лише ті два сини, тай
така скупа та погана!

— Вона каже, як яка газдиня сама чисто ходить, то в голові пустоту має і на ніякій роботі не знається! — закинула дівчина.

— Вона це каже! Правда, вона не потребує вичісувати що дня волосся як дівчина і що дня чисте білля вбрати не потребує! — відповіла Докія, — але раз на тиждень може це зробити. Ну як колись дістане невістку, буде вона мати що робити, доки не очистить хати зо сміття, а з надворку не дасть їй лица.

— Кажете, мамо, що невістка мала би там багато роботи? — спитала живініше Парасенка. — Хоч би й десять разів було там стільки робити, то вже кожда приймила бися того, аби могла лише бути її невісткою. Михайла візьме кожда ногами й руками. Другого Михайла нема в селі. Багач і гарний і чемний! Але чи він візьме яку, чи візьме з нашого села?...

— Буде, як Бог дасть! — відповіла Докія поважно. — Жінка призначена чоловікові як смерть від Бога. Михайло може аж за три роки женитися. А поки що, буде тобі дружбою. Тодоріка візьме його певно за дружбу! Так, так, донцю! — сказала пестливо і глянула з невимовною любов'ю на доньку та погладила її по щоках і по голові. — Як Бог дасть, то будеш уже сеї зими гарною молодичкою... Такої газдиньки в селі й не буде. А як твій тато упеться і заведе бійку в хаті, як станеться цілувати в рот із усіма злодіями в селі, в корчмі попід лавами висиплятися, тоді я прийду до тебе в твою гарну хатку. І я подбаю про те, аби ти мала її чим украсити —

і виплачуся в тебе. Бог так хоче... Бог сам так хоче, донцю моя. А ти слухай лише мамки і буде всьо добре, а мені на душі буде лекше. Лише Бог один знає, як я гризуся!

Вона змовкла і зітхнула глибоко, а Парасинка й собі змовчала. Вона знов задумалася про Тодоріку, про його широкий рот, яким він міг би сказати собі сам щось до вуха... А відтак задумалася, чи буде їй до лиця в білім рушнику. Згадала, як то інші дівчата будуть їй зазидувати, особливо ті старші, що ось вона вже «молодиця»!...

Схопилася жваво на рівні ноги; пригадала собі щось. Там у stodолі на снопах забула волічку, яку подарувала їй старша о кілька років від неї товаришка Анна, наймичка з двора. Хотіла заховати її, аби десь не затигнулася, а відтак забігти до Анни оповісти їй, яку мала з мамою розмову.

Що скаже Анна? ... Що скаже Анна на таке? Е, певно не багато скаже. Все так мало говорить... вічно задумана...

Але вона любить Анну. І мати її любить Анну. І вуйко... Навіть тато її, що й не дивиться в ту сторону, де вона балакає з дівчатами, говорить до Анни ласкаво. — Чемна дівчина! — каже. — Варта доброго газди!...

Ідучи легким, безжурним кроком до stodолі зірвала по дорозі листок із вишні і притиснувши його до уст, заграла на нім якусь протяжну монотонну мелодію...

— — — — —
Було зимою і саме в м'ясниці. Поля і то

лока лежали покриті грубою верствою снігу і день-у-день обсіювало сонце своїм золотисто-червоним світлом поверхню, викликувало луду, кришталеве мерехтіння на ній і змушувало око мимоволі шукати за темною точкою, на якій воно спочило би з одностайного, осліплюючого далеко, широко округ себе білива.

Неначе зіштивніле море простерлася земля з полудня на захід і лише з одної сторони темнів ліс. Могуча, розтягнена маса, що мандруючи з далеких сторін широкою площиною, задержалася тут оглянути бездоганну поверхню. Літом, коли вона пишалася яснійшою і темнійшою зеленню, а зимою — коли ставала самітною пустиннею...

— — — — —

Смеркалося. Панський дім стояв похмуро. З його вікон падало матове світло й ліниво розпростирався довжезний сад за ним. Притикав до толоки, по якій бігла літом вузка дорога. Але не довго панувала тишина з надвору і в середині цього дому. До нього добиралася тяжким кроком громадка людей високо засніженою дорогою. Це були майже самі панові сусіди. Нині мали на собі святочні строї.

Докія і Василь Чопяк видавали за муж свою одніську дитину, доньку свою Парасинку за Тодоріку, сина Онуфрія Жимчука і йшли враз із донькою і нареченим, з батьками, нанашками й дружбами до пана, щоб просити його на весілля. Завтра мав відбутися шлюб, а позавтру весілля. Несли колачі, кури і шірінки в дарунок, як того вимагав давний звичай. Ішли з музикою, аби за-

грати панові й погуляти в його чеснім домі, аби потракувати його і його челядь доброю горівкою, приправленою медом і коріннем. Врешті зібралися всі он тут у ясних покоях, і підчас коли старий Петро промовляв до пана — він усе любив проводити — раз-по-раз низько з пошаною кланяючися, стояли інші з шапками в руках, голосно перешіптуючися або розглядаючися цікаво по хаті. Старий Петро говорив щиро. Йому майже голос відбирало — він понад усе любив Парасинку — а Василь, батько вже лише кліпав мовчки очима. Не міг уже зробити нині нічого порядного, тому й перебрав Петро всякі важніші почини газди сего дня на себе... Сама молода викликувала співчуття. Незвичайно положлива, несмілива й повна дитинячого засоромлення побачила себе нараз причиною і осередком — головною особою всього руху; на неї гляділи тепер пан і пані, панна і все оточення; вона мусіла на всі запити відповідати, їй ніяк було прятатися за мамині плечі, або що найменше заклонити хоч рукавом лице.

Вона стояла бліда й гляділа на-пів вистрашено, на-пів глупковато і лише з натугою відобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким небудь словом. Мала на собі шовкову ріклю,¹⁾ довгий, новий, багато вишитий кожух із звисаючими кутасами. На шиї багате намисто, срібні великі монети, а на голові вінок із червоних

¹⁾ Шовкова в різних пасах сукня, де станок пришитий до спідниці і без рукавів.

і білих рож. Волосся було в неї розпущене і зпід вінка розписувалося по волоссю багато привязаних до вінка золотих, довгих ниток, що заступали місце серпанка. Молодий одягнений також у новий кожух і сардак, стояв он тут непорадно і обертався все цілим тілом до кожного, хто говорив до нього, а на останку заховався незаметно за кількох старших людей.

Всі бачили, що пара не була дібрана і гарна, ще дитинна, молода, не почувала для свого судженого ні іскорки привязання, що була німим орудем иньшої волі — однак горівка з медом, що кружала раз-по-раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до грубшого розміркування, змягчила серця, настроїла всіх добротою і якесь загальне задоволення пробивалося на всіх лицях та розвязувало несміливі язика...

Пан і пані прийняли запросини на весілля, поблагословили молодих — і вся весільна компанія відійшла до панської кухні, де завівся шумний танець.

Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз і запанував иньший настрій. Усі заговорили тут нараз голосно й живо: дехто затягав співучим голосом зовсім не стісняючися, а гулящі лопали так сильно ногами, що самі не розуміли свого слова. Між усім тим пробивався тоненький, жалібний голос одної скрипки і гармонійні акорди циганського цимбала. Тоненький голос продирався на силу крізь грубий гамір голосів, тупіт і шолопання ніг, літав

раз розпучливими, раз веселими варіаціями між весільною кумпанією і все неначе навертав її до себе.

За яких кільканацять хвиль пішла вона за ним майже без тямки і з громадки ще недавно поважних людей счинився правдивий вихор. Високі, мускулярні постаті з обгорілими лицами, з руками мов залізними увихалися вихром із жінками й дівчатами.

Марні й журливі лица жіночі розсіялися диким, радісним зворушенням, а дівчата мовчки клонили голови на груди мужчин.

— Грай, музико, грай! — кликав від часу до часу Петро на музикантів, що ні скорше ні повільнійше перебирали по струнах смиком і дротиком і гляділи майже в тупій задумчивості на вихор викликаний звуками.

— Грай, най гуляю! най — погуляю! в мене одна сестрінка! — кликав, а відтак обвів велику, ясну світлицю грімким голосом, мов заржавілою срібною стяжкою, що аж світло, задрожало... Шалений жаль обхопив його. Лише він був сам один і не мав пари, не мав ніколи жінки ні дитини. Він один сам... сам, як стояв он тут тепер. Знов оббіг голос кругом світлицю і розбився о стіни в шаленій розпуці. — Най — погуляю!...

Його висока горда постать перевисшала всіх мов дуб, а на його тепер ясно освітленім лиці в зад зачесаним, довгим волоссєм, що спадало на плечі, із вузьким білим чолом відбивався цілий настрій його душі. Несамовита відвага незвичайної хвилі і жаль.

Анна, панська наймичка, робітниця в покоях, марна й неначе бронзова статуя стояла скромно в однім куті світлиці недалеко світла і дивилася великими, зворушеними, німим горем переповненими очима, нерухомо на одну пару.

Молода гуляла з дружбою Михайлом і замкнула очі.

Чому?... Чому?... Хто замикає очі, коли має його перед собою?

Здавленим віддихом дивилася Анна на нього. Виринав то тут, то там... то знов там... Його голова ясна і мигає їй в очах... Так чисте золото мигає... Під горло їй підступило щось і здавило її. Вона нічо не має спільного з тим вихром, що шаліє он тут перед нею і пориває з собою. Вона бідна наймичка. Голос скрипки відбивається гострим зойком в її смутній душі. Хиба би їй лише плакати. І плакала сухима очима...

Німий біль товкся в її грудях, а цимбали і скрипка впивалися чим раз глибше в її смутну душу. Її ледви що сьогодні хто й замічає...

— Анно, гуляй! — вдарив її нараз грімкий голос Петра по душі. — Чого ти стала як з каміння тай стоїш? — І станувши перед нею пірвав її за руку і потяг за собою у вихор.

Не усміхнулася. Пішла як до бою.

Голос скрипки жалібний, роздразнений кинувся в нестямі а потім неначе на віки злучив їх із собою...

— — — — —

І ще двоє людей не поділяло сьогодні радості присутніх. Се була Докія, яка з жалю, що донька

покидала так вчасно її хату, стала на лиці не-
наче земля — і батько дружби Михайла, старий
Івоніка Федорчук. Обое сиділи в одному куті на
лаві і сумували. Докія несказано терпіла під
свідомістю, що »сиротіє«; а по друге — вона добре
бачила, що її будучий зять не був ані гарний, ані
видний хлопець, і що Парасинка улягла її майже
розпучливим мольбам, що виходила за нього.
Хвилями відзивалося у ній шось немов грижа со-
вісти. Коли однак її погляд стрічався з постаттю
Василя, що п'яний то сам гуляв, то підносячи ру-
ку мов до наказу в гору — викрикував, то сміявся
або співав — стягала грізно чоло в зморщці і
затинала зуби, аби не зойкнути в голос із болю:
»Тодоріка не п'як — потішала себе — Тодоріка
порядний хлопець. А хоч він негарний і непо-
казний, за те він добрий. Парасинка не буде
вижидати ночами п'яка, не буде бідувати. Він
буде шанувати її. До того в нього земля.. неза-
довжене поле.. їй буде добре за ним. Бог добрий
і дасть, що їй, пташці дрібній тій та милій, добре
буде!«

Старий Івоніка був також нині по трохи під-
питий, але в нього бувало це все наслідком вели-
кої радості, або великого смутку.

Скоро лише гульба розпочалася, пересунувся
він незаметно до Докії, своєї найближшої і найщи-
рїйшої сусідки, кивнув до неї приязно головою
і сказав півголосом:

— Докійко... кумко... всі нині веселі, але
ніхто не знає, що там у моїм серці діється!...

— А в моїм, бадіко!... в моїм ніби ліпше?...

Ей, Боже добрий... Боже!... — і зітхнувши тяжко і глибоко, відсунулася і зробила йому місце коло себе.

— Та що ви хочете, Докіє? Ви-ж віддаєте свою доньку!

Вона потакнула головою і усміхнулася гірко:

— Віддаю її! Віддаю її, голубку ту мою милу! — відповіла спускаючи голос і вимовляючи кожне слово звільна і з натиском. При тім повернула головою за гуляючою донькою і гляділа на неї таким виразом, неначе-б вона тиха й мертва лежала перед нею на лаві.

— А що я маю казати? Ви знаєте, що я нічого иньшого в світі не бажав собі, як вашу Парасинку для свого Михайла! Вона буде така, як ви! Добра й чесна газдиня! Усяку роботу знає і лад тримає в хаті. А хата в неї як та біла стіна. Наші поля граничать зо собою, становлять одну рівнину, їх сила однака. А що на них уродиться, однако гарне і добре буває. Наш товар найкрасший у селі, а наша честь, Докійко, наша честь — вона найголосніша у селі! О Докійко, — кликнув болізно й ударив зі щирою розпущею кулаком о стіл, що стояв поблизь нього. — Я вас шаную, я вас шаную і кланяюся вам, бо ви перша газдиня в селі і всі це знають... Але чому ви не хотіли подержати Парасинку ще зо три роки коло себе?

Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя, а по якійсь хвилі додала майже поважно:

— Я слабовита. Смерть мене не обійде, як мій час прийде...

— О, смерть! — сказав він і похилив смутно голову на груди. — Смерть одна робить, що сама хоче і має велику силу проти нас. Та всеж ви не мали чого так спішитися!

— Ви журитеся, що не дістанете невістки, бадіко?... — спитала Докія. — Не журіться! Нема відай у селі такої, що не хотіла би вашого Михайла! Та буде його жінкою, яку йому Бог назначить. Поки що тіштеся ним, що працювятий та чесний. По всіх селах навкруги нема йому пари -- такий добрий. Вже як він колись не стане першим у селі, або й двірником, то відай доброму й не ступати по землі. Най уже на тім скінчиться, що вони не могли побратися. Най уже так буде! І ви хотіли — і я хотіла! А от прийшов такий час, що все инакше склалося, як би чужою рукою! Так відай Бог хотів, бадіко!

На ті слова Івоніка замовк. Він зложив руки мов до молитви і приблизив їх до уст.

— Михайлику! — сказав він. — Михайлику! сину ти мій!

Потім стиснув їх мов у німій мольбі і замовк. Великі сльози закрутилися в його очах і голова легонько в нього задрожала. Був сильно зворушений.

Докія побачивши це, сама розжалобила ся. Вона любила свою Парасинку, але вже так, як він любив ось того свого хлопця... мабуть ніхто на світі не любив більше своїх дітей!...

— А відтак у вас є й молодший Сава! — докинула по хвилині мовчання.

У старого змінився нараз вираз лица.

— Сава... — сказав він протяжно й журливо. — Сава вже не Михайло! І він мій син! адіть, Докійко, тут приріс мені до серця змалку як грудка! Я люблю його, бо що — і він мій син! Але він то вже иньша галузь. Росте і горнеться кудись... та не до доброго і не до нас. Він роботи боїться, йому танець у голові. Зо стрільбою ходив би день і ніч по полі і по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, чи товар поений чи ні — коби йому спрага не допікала. Йому однаково, яка погода на дворі, чи це землі і збіжжю по добру, чи це бжолу не вбиває — коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та Бог знає з ким випити!

— Він ще молодий, бадіко!

— Молодий! Певно, що ще молодий, має лише дев'ятнацять років. Але коли Михайло мав сімнадцять, то був уже моєю правою рукою, так як тепер. Я в його літах служив по чужих людях, був бідний зарібник і клонився низько перед людьми і Богом. Ну, я маю надію, що як він зросте в літах, зросте і розумом, бо розумний він уже й тепер... ой, ще й який розумний!... Який молодий, а він перехитрить вам хоч би й якого завадяку. Лише його лінь гризе мене; він не любить землі. Дарма, що ходить по ній, що толочить її, дарма, що жиє з неї, що носить вона

його. Він і не буде шанувати її, як вона перейде в його руки. Але вона не перейде в його руки як він не зайниться. Це я йому вже раз говорив і ще буду говорити.

— Ідїть, бадіко, йдїть! Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло!

— А чому-ж би ні? Як я можу добрий бути, то чому не може бути і моя дитина така добра? А зрештою... по що чоловік жиє? Не на те, аби робив, Докійко, день і ніч тяжко робив?... Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оmanoю. Я і моя Марійка — ми обоє доробилися її, отсими нашими руками дороблялися її.. Вона підпила нашою кровю і нашим потом. Кожда грудка, кождей ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко дороблюючися її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудочки її! Та про це знає ціле село. Почавши від самого пана, що знає мене ще хлопцем, аж до кожного газди і робітника в селі!

— Я знаю, бадіко! Тоді, як мала будуватися колія в нашім краю, як мала переходити і через нашес усідне село і через он той ліс великий та через он ті трясавиці, які люди геть здалека минали... Тоді то було, бадіко! Я знаю! Ви і ваша жінка наймалися носити каміння, пісок і шутер. Я знаю!

— Аякже, аякже! — притакнув він із розскреними очима. — Отсе все ми носили а і більше ще! Землю і дрова і вугле... і Бог знає що

ще... Всі ті страшні трясавиці, що блистіли лісом і полями тут і там — треба було позасипувати, повичерпувати. А хто це робив? Людські руки. А між ними були й мої й моєї Марійки руки. Марійка погребла там своє здоровля. Ви не знаєте, Докійко — тягнув даліше — тоді жалували ми собі кусника мяса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш аж врешті доробили ся цього, що маємо. Бог один знає, як то було, все розповідати не можна. Але ми мали діти і їм треба було колись щось лишити. Хтож мав це иньший робити? На нас кажуть люди, що ми скупі, але скажіть ви самі, Докійко, — ви така добра газдиня і самі одні маєте в себе усе в руках, — скажіть чи можна так легко випускати з рук те, чого так тяжко дораблялося?

Вона притакнула головою і сказала:

— Але тепер можете собі вже лишне пожити... Тепер маєте слава Богу відки!

— Лише? Ніби починати тепер те все з'їдати? Ні, Докійко! Цього ми не можемо! Богу дякувати, ми не потребуємо того, мужик багато не потребує! Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжшій часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиги і фасулі? Маю собі каву варити? На те доста нині панів!

— Вам би більше відпочивати... Вам і вашій жінці...

Він розсміявся.

— Ви так говорите нині, кумо, — сказав — неначе-б ви коли складали руки на спочинок!

Чи може ви спічнете, як ваша дитина вийде з хати?

Вона заперечила головою.

— Отже видите! — закинув він із побідною веселістю. — Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити — буду робити. Бог сам покличе нас уже, аби ми відпочали. Наша доля — працювати, тому, що й відпочинок наш потім без кінця. Так уже сам Бог дав, Докійко!

— Так уже сам Бог дав... — повторила вона майже з жалем. — Так... уже сам... Бог... дав!

По добрій хвилині мовчання, підчас якої Івоніка напився з фляшки, що в нього мов колач звисала на руці, — була з глини вироблена в формі колача, — почав на ново:

— Я навіть і думати не можу про відпочинок! На весні йде Михайло до бранки, а там... чи довго лишуть вони мені його ще дома?... За пару місяців тай настане осінь, і вже покличуть його. Тоді спаде його часть праці на мене. Не можу навіть думати про те, як я лишуся без нього.

— А не можете його вибрати з війська! — спитала Докія зниженим голосом.

— Я все зроблю, що зможу.

— А пан? — спитала Докія ще тихше, кивнувши головою в сторону покоїв. — Він же вас і вашого хлонця так любить. Він помагав вам нераз, як що треба було. Все вас так хвалить і каже: »Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!« — як же не може вам тут допомогти?...

— Я вже говорив із ним про те! — відповів Івоніка голосним шепотом. — Але він каже, що не можна мого хлопця увільнити. Каже, що в мене є ще молодший син, що ми ще обоє здорові — і через те Михайла не увільнять. »Навіть і не починай нічого — казав він — і не трать грейцарів, бо однак хлопця тобі заберуть!« От-так сказав мені тай ще й додав: »Ті три роки покажуть хлопцеві світ і подадуть науку, що йому певно в життю придасться — сказав він — нічого йому не пошкодить, не бійся!«

— Знаєте — він говорив — як говориться! Він може має і правду, і цісарові треба дати, що йому, як кажуть, належиться! Але Докійко! є тисячі і тисячі жовнірів на світї, чому-ж ще і мій має йти туди? Чого маю ще і я тратити свою дитину?... Адить на нього, гуляє...

Поглянув за гуляючим хлопцем своїм і голос урвався йому у горлі.

— Гуляє. Стільки й добра його! — відповіла Докія, а потім повторила журливо. — Чому має ще й він йти?

— Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його! — тягнув далі Івоніка. — Погадайте собі лише Докійко... три роки! Три роки лишитися мені без правої руки. Три роки обрабляти мені землю без нього, без нього збирати, без нього сіяти! Бужілки наші без нього доглядати, а худоба... ви думаете, що худоба не пізнасть цього також? Гадайте ви собі отсе! я не зможу чистити її що дня і чесати так, як він, а молодий голос знають вони ліпше від мого! Коли погадаю на

те все — а я все лише ту одну гадку маю — то серце ціпеніє мені в грудях із жалю і я не виджу світа перед собою!

— Робіть що, бадіко! — обізвалася Докія рішучо і оглянулася обережно докола себе.

— Я хочу так... — відповів він. — Маю триста ринських. Бог один знає, як я складав їх до купи! Грейцар до грейцара... від року до року... то за хліб, то за мід... то дещо спродав із худоби... тай зложив. За них я може викуплю сина! — додав тайком звернувшись близьенько до Докії. — Я їх гірко заробляв, може принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще. Я спродав би і мою пару червоних биків.

— Ті червоні, пишні бики?! — кликнула Докія з диву, неначе перелякана. — Того вже не робіть. Шкода велика!

— Чому? — сказав він. — Я би це радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишить ся мені дома. Як будемо жити й будемо здорові, постараємо собі другі. Коби я їх лиш при собі мав, ті молоді руки, а решта то все байка. Але руки Докійко, руки — то все наше багацтво, то наше добро, то наша скарбона!

— Ну, робіть що, бадіко! Вишукайте собі кого, хто би все робив, а ви лагодьте гроші.

— Я піду до одного знайомого Жида в Ч...

— До Жида, бадіко? А чи буде то добре? — докинула Докія.

— Чому ні! Най собі люди кажуть, що хотять, а Жид може все. Він усюди піде, він із

кождим поговорить, він уміє з панами говорити, розуміє право, а ми? ... Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панами, ми цілюємо їм із обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все таки »мужицьке«. Не послухає нас ніхто. Як на нас пан крикне — тягнув він дальше — ми вже ... боїмось ... вже ступаємо назад. Я це знаю сам по собі, що не можна инакше. А на Жида як крикнеш, то він тобі в лице засміється. І панові засміється в лице, приступить ближше і таке наговорить, що пан на оставку руку йому подасть.

— Вони розумні, вони всьо знають! — відказала Докія поважно. — Не дурно Ісуса Христа на хрест висадили!

— Ой, вони можуть усьо! Я знаю, що можуть!

— Усьо можуть, бадіко! Дивіть лиш, як усюди набиваються! Як лиш на землю набиваються! Оноді іду я до сусідного села, а там уже в дворі тім, у панськім, великім, Жид розсівся. Давно по подвіррю цвіти та Бог знає що за деревина росла, тепер жидівське шмаття порозкладане, на зеленій мураві сушиться. Бог би вас побив! — погадала я собі. — Ще вас і тут не було ... Так, вони всюди вміють улізти, вони всьо можуть ...

— Тому я хочу піти до Жида, до Буня Черновецького, знаєте його — і нехай він робить, нехай що робить. Тому маю ще надію, що Михайло лишиться мені. Хоч пан і казав, що вьсо на ніщо не здасться, я все ще таки поцюбую з Буном. Хоч на душі полекшає.

Він замовк на хвилину, спустивши голову на

груди, незамітну малу голову, неначе-б надумався над чимсь; але параз підняв її, підняв фляшку з горівкою бистро в гору, блиснув очима й кликнув: — Але відтак, кумо, відтак справлю Михайлови таке весілля, якого ще наше село не виділо! Хліба та будоко куплю в Чернівцях. Весь мій мід піде в горівку — самим медом будучастувати. Заріжу корову, Циганів візьму з Глинці, Грати-муть у мене цілий тиждень. Десять років будуть люди згадувати, яке весілля справив Івоніка своєму Михайлову. Іт а бт умой зі птсдоп оаоо — Ух! — тукнув параз із несамовитою веселістю, зірвався із молодечою жвавістю з лави, гримнув пляшкою до землі, так що аж на дрібні кусні розскочилася, а ті що гуляли, на хвилю мов уковані в гульбі зупинились. Відтак пірвав Докію за руку й потягнув у танець. тзод ажа ііі

— Розпочали його повільними рухами й кроками. То в право, то в ліво, то в право, то в ліво. Опісля ставали їх кроки чим раз дрібніші й скоріші, чим раз падкіші й дикші, а відтак неначе шал опанував їх. . . . неначе вихор закрутився на місці. . . . Молоді розгулялись. . . . Заохочені гульбою старших і їх весільними розбурханими окликами, розгулялись іще з більшим запалом, як досі. Хустки й ленти мигали в повітрі. Довге волосся металось по плечах і непогамована сила живої розковані радости розшалілася. З грудий виривалися раз-по-раз дрожачі, яскраві ухкання. . . . ноги топтали землю, а голоси цимбала і скрипок виринали монотонним зойком своїм лякливо то тут, то там. . . і сміялися і плакали на переміну.

Анна знов стояла на своєму місці. Дивилась як перше за гуляючими і за одною головою. Її поважне, смагляве лице неначе о одну відтінь поблідло, а в очах горів невгасаючий жаль...

Нараз прокинулася.

— полишив свою дівчину і звернувся до неї — ішов... Горяча кров обляла її і перед нею неначе світ захитався...

— Ходи, Анно, погуляємо! — промовив несміливо й подав їй руку. Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвилині вмовкла музика. Голосним зойком урвалася одна струна і всьо зупинилося на місці.

— Зв'язи, мой... і грай! — крикнув Петро, що до нестями розгулявся та ніяк не хотів переставати.

— Ні, вже доста! — крикнув хтось иньший.

— Кому доста, той най рушає на двір! — відгукнув він знов.

Але иньші не були тої думки... І струна не давалася так скоро звязати, а Докія, що небавом по гульбі знов усіла, піднялася зі свого місця. Висока і поважна мов цариця, станула між усіма і запросила їх до дому. Вже доста тут гуляли. Були преці не в себе і не на данци. Вже пора до дому. Вже аж у хаті потемніло, так нагуляли. Потомилися, час далі йти, конечно...

Не зіткнувшись розлучилися дві руки. Старий Івоніка прийшов і взяв сина під руку. Анна лишилася на місці.

— — — — —
Кілька хвиль пізніше стало в хаті тихо.

Світло горіло як перше, а в кутах ховалася темнота.

Анна клячала перед своєю постелею, де на стіні висів почорнілий, деревляний хрест зі Спасителем і молилася. У неї судорожно зціпили ся руки над головою, а лице зарилося тісно у постіль. Нечутно молилася...

Великими, глухими очима зазірала ніч крізь вікна, а її тьма чим раз чорнійша, добіралася поволи, незаметно до дівчини...

— — — — —

Було весною. В часі бранки.

Івоніка подався з Михайлом до міста до бранки, Марійка лишилася дома, а молодший син їх Сава пішов у поле. Тут на тих полях був цілий їх маєток, якого не лишалося ніколи без дозору. Окрім хати, що стояла недалеко панського дому, мали ще тут на полях два бурдеї. В одному мешкав усе хтось зимою і літом, у другім захоувались бджоли, а в стайні, що розклалася близько коло тих пивничних мешкань, розжився їх прекрасний товар. За стайнею далше стояли стоги зі збіжжем і конюшиною. Там білівся невеликий чистий тік. Всьо це лежало мов у плиткому кітлі. Подальше розрісся лісок, ніби город. Неначе вмисне схилялися тут поля в низ, щоби на ціле майно отсе не гляділо цікаве око. Особливо-ж на бджоли й товар. Сей останній був гордощами Івоніки. Пара молоденьких бичків, пара пишних червоних, тирольських волів, дві корови й кілька теляток. Літом ночував Івоніка або Михайло з

ними у стайні, а зимою пересиджував у бурдею та надзирав за ними.

В сусідньому селі водилися від непамятних часів злодії, а як заходили сюди, так мусіли минати поля Івоніки. Тому мусів усе хтось пересиджувати у бурдеях, мов на варті. Звідси було близько Івоніці до всіх його піль і нив. Тут велися йому бджоли ліпше, чим при сільській хаті на «горі». Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродавав і жив чесно й свobodно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо-ж, як хто його бджолам придивлявся. Був чомусь переконаний, що вони від того понесли шкоду й майже ніколи не припускав колось чужого до вулиів. Ішов хто до нього, то він це бачив здалека. Тоді виходив йому вже кількадесят кроків на зустріч, скидав свій ремінь із себе (останнім лишалося всьо лихo, яке могло понести від гостей в його табор, при гостеві) і таким чином відбірав людям нагоду придилатися уважнійше його майну. Не щоб він може побоювався, що той простягнув би руку за чим небудь у бурдею або коло нього! Ні. Боже борони! Такої лихої думки про своїх сусідів не був він ніколи, помимо стільких досвідів у своєму життю! Він лише дуже лякався надто добрих і лихих очей, боявся сили деякого зілля, яке замовлене лихими словами і підкинене під яку річ, або під товаришу або й вулиів, могло довести до великого нещастя, а нераз до смерті. Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних річий, на яких розумілися деякі, неначе

на хлібі насущнім! За свої бджоли, яким було тут на полях як у раю, боявся вже найбільше. І була-б за них чимала шкода, коли-б деякі рої, потягнені лихим оком, осілися десь на незнаному місці і пропали для нього без повороту!

Докола бурдея пишалася в літі на широких отих просторах, що десь аж ген на краю злучалася з голубим небом — найкрасша пшениця, колисалося в ритмічних, лагідних рухах високе, золоте жито, а тут і там бігли зелені пасма коношини, обсіпані рожевим, пахучим цвітом, та білили ниви дрібної гречки. Пів милі заносило від них медовим запахом і притягало на силу комашку до себе...

В деяких днях, коли небо прибіралось у синявий шовк, а сонце розходилося самим блискучим золотом, коли тепло всьо переймало і розпирало, добувало всьо неначе силоміць із землі на верх — жилося прегарно! Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі і був із нею одним. Знав це, що було любо і збіжжю і всьому, що піднімалося з неї, особливо-ж по дощи. Неначе чув і бачив, як земля з задоволення розходилась, роскошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося всьо над нею! Те знали і бджоли його — вони були розумні і проворні — і ані одна не лишилася в такій порі в улію, хиба котра мусіла. Вилітали поспішно, літали сквапливо, луковато від одної квітки до другої в суміж, схилялись чим раз низше над

землею і брєніли всі враз так вдоволено й важко, що їх брєнькіт, зіллявшись в одну струю, становив одностайну, одначе несказано гармонійну, сонливу музику, що в тиші заносилася далеко-далеко... Ниви з конюшиною простиралися ген-ген, приманювали кожного до себе, а їхні білі й рожеві цвіти, в суміж зі свіжою зеленню, дрібним, барвним усміхом своїм до ясного сонця клонилися до легкого пів-сну, уколисувані одностайним, ніжним брєнькотом бджіл.

Гарна була земля.

У своїх барвах жива і свіжа, шкода лиш що не говорила...

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в ріжних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жадала жертви.

Як була люта, боявся її більше як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скріпити, коли тижнями надармо тужила за холодними, ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися її тут і там випуклі сугуби і тріскали з гніву, вона ставала тверда й недоступна й не видавала ніяких плодів. Тому, щб на ній зеленіло й росло, відбирала поживу — воно слабло й увявало, блідло й переходило поволя, але певно в окалічілий стан...

— — — — —

Сюди до бурдеїв прийшов Сава, молодший
Сюди до бурдеїв прийшов Сава, молодший
син Івоніки. Прийшов напоїти худобу і дати їсти припоні.

Надійшов повільним і лінивим кроком. Вступив у стайню. Глянув за товаром, що звернув свої великі голови ліниво до нього і дивився румигаючи великими лагідними очима за ним — тай вийшов. Не хотів його напоїти. Верне Михайло, то напоїть. Як піде до жовнірів, він ще доста буде за нього робити... Що, як що, а це жде його неминуче...

Ото як би його відобрали; не надзирав би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чолось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов за багато ходить йому по селу, там знов за багато на танець і між дівчата втручується... Що це такого? Що це має його обходити? Він уже знає, чого ходить тільки в село і на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він молодший має його зараз у всім слухати! О, ні, це таки не так! А відтак заборонює йому також він і тато сходитися з вуйком Григорієм. »Шибеником« називає вуйка і прямо каже, що коли тато, мама і він в той бік не дивляться, то й він не сміє инакше поступати. Так!

І він не сміє инакше поступати?

Га-га!... Це ще побачимо!

Він любить чорнооку Рахіру, доньку вуйка Григорія і ніколи її не покине. А що тато з вуйком мав — це його не обходило. Сварилися, то сварилися, він тому не винен. Вуйко Григорій свідчив фальшиво на тата і сидів за те кілька місяців у гарешті, але що його обходило? Найби тато не фудулився на Григорія; а то все на

нього боком дивився немов на гадину, а той і розлютився одного разу і вкусив. Одному газді пропали деякі річі з хати і гроші, а вуйко посвідчив при суді, що й його тато мав у тім свої руки. Від того часу пішло пекло. А по друге казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мами рідної сестри донька — гріх! Та це йому дуже в голові! Хай хто иньший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними...

Григорій і Рахіра сміялися також із того. І Григорій не був дурний. Бачив світа. Ходив майже що року до Молдави на роботу і як вертався відти, знав не одно розказувати, що чув, видів, а ще й сам утнув. Не бачив у тім гріху, що Сава любив Рахіру...

А по друге — хоч які були бідні — бо вони були бідні зарібники, що винаймали собі поле й ходили на роботу, особливо-ж Тетяна, тітка його, то все таки обдаровували його чим могли, як там прийшов і угощували, не трісли ся над грейцаром, як тато й мама. Тато його не позволяв йому курити, бо сам не курив, а Григорій усе приносив йому пачку з Гопиляцу, як знав, що в нього вже тютюну не стало, а він хотів курити. В тата пив він горівку лиш 3—4 рази до року на Різдво, на Великдень, на храм і на Новий рік, або в мясниці, а тут частували його не раз і не два, а по кілька разів до тижня. А вже найліпша була для нього Рахіра...

Як Михайло вгадав, що він Рахіру любить, і дізнався, що він часами заночовує у вуйка Гри-

горя, накинувся на нього й сварив: »Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пусту, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана Волошка, Циганка, Дивися на її зуби і на її рот! Як клубки з мяса стоять її в лиці! Чи вона чим причарувала тебе? Дивися, яка вона погана! Чоло волоссею заросло, а очі як у чортиці, або як у голодної собаки!»

Він не відповів братови на те нічого. Взагалі не багато говорив, як той зводив розмову на Рахіру, але її покинути зовсім не думав. Як не міг її через кілька днів бачити, бо батько роботою обтяжав, був просто хорий. Ходив мов затроений, вянув усім тілом, а лють так і грала в нім. Тоді й не добре було дразнити його. Не витримував він так доєго. Як та вода загачена, що найшла пілою масою і розриває греблю, так і любов його ломила всі згляди й обовязки проти родителів, і він йшов до неї. Вона надгороджувала його багато за цілий знівечений час і він удвоє привязувався до неї.

Мабуть ні одна дівчина на світі не зміла так любити, як вона! В її обіймах він непаче мінився. Своїми великими, червоними устами пила з нього всю енергію й силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися або іскрами обсипували його — м'як, ослабав і тратив усяку волю. Йї сміх, голосний, короткий, уриваний сміх виривав його з усякого надумування і поривав зі собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад...

Здавалося, ціле його єство зібралось лише в те одно почуття, в любов до неї і стратило змісл для чого иншого. Купався і поринав у тім чуттю. Відчував її в собі мов життя, і ані через думку не переходило йому розлучатися з нею.

Сміявся з нею над батьком і братом. Що знали вони, як їм обом було! А коли роздразнювали його забороною ходити до Григорія, грозив, що втече з нею в Молдаву. Так, утече з нею до Молдави, а таки не лишить її...

— — — — —

Вийшов із стайні і глянув округ себе. Так тихо й пусто було в округи. Земля лежала ще чорна й нага, як далеко око сягало, ген аж туди, де небо хилилося; лиш десь-не-десь зеленілися блідо пасма озимини й ріжнилися виразно від темної, неораної ще ріллі. Сплюнув перед себе. Страх як нудно йому тут! Михайло грав на сопівці, як пересиджував тут сам, але він ані не вмів грати на сопівці, ані не любив того жалісливого голосіння. Воно його боліло. До чорта! Тепер мусів тут сидіти і нудитись. Жадна людська душа не заходить сюди, ні нічого живого не побачиш тут. Що мав починати? А сидіти мусів. Саме як би відійшов, вліз би хто і виніс усе з бурдея, тоді мав би що слухати, а врешті і шкода була би не аби-яка. Тонкий і стрункий, випрямувався, складав руки назад, підіймав голову і поглядав на хвильку прижмуривши очі в легко захмарене весняне небо...

Робив це з привички. Любив стріляти птахів

і коли лише станув де бездільно, зараз прижмурював очі і шукав чогось під хмарами. Часом і зовсім без наміру. Кілька птахів, що переганялось високо під хмарами, зникли на хвилику і появились знов — і звернули його увагу на себе.

Він слідив якийсь час за їх ігрою в повітрі, а відтак стрілила йому одна думка через голову. Побіг живо до бурдею, зірвав зі стіни батькову стрільбу, повернув на давнє місце, підняв стрільбу до гори, замірився на птахів і вистрілив...

Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій скорості зростає, так упала одна пташка до землі. Він підбіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив.

Був це воробець.

Він розстрілив його цілком.

Підняв і відніс його великій на ланцузі привязаній собаці. Відтак глядів через хвилику як вона то кидалася, то жахалася дрібної закровавленої пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав... Не добачив уже нічого більше. Гук вистрілу лякав їх. Вони розлетілися і зникли.

Він усміхнувся.

Цього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до рук так, як її хиба бере жінка. Так невдачно! Ну, це раз буде файний жовнір! Як він буде раз у війні на людий стріляти, коли не вміє застрілити навіть заяця? Чи буде і там буком кидати, як кидав за заяцями, як хотів якого вбити?...

Майже на голос розсміявся. Михайло був баба, хоч був сильний як медвідь і плечі у нього

як у великана, садив на них мішки як ніщо; хоч що правда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яжке, як тісто!...

І знов усміхнувся.

Чи його візьмуть таки до війська?

Він хотів би дуже, аби його відобрали. Тоді не потребував би викрадатися до Рахіри як той злодій, бо батька не боїться; батько добрий і не каже йому нічого в очі, а мама нехай собі говорить і сварить кілька хоче, з того не робить він собі нічого, у вечір вона за ним не піде, але Михайло...

Він стояв ще якийсь час потонувши в гадках... Заніс відтак стрільбу назад на місце, замкнув двері від бурдея, а потім оглянувшись уважно на всі боки, пішов спішним кроком на скіс через поля до неї.

Тим часом — сеж було пізно по обіді — Марійка увихалася по хаті. Вона пересиджувала постійно в сільській хаті коло двора на «горі» і лагодила вечерю. Очікувала Івоніку й Михайла з міста. Була це слабосильна, ще доволі молода жінка, з ніжними рисами обличчя на яким за першим поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця і жура, що гнітила її, надали їй пятно старости. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляла його у всіх його вчинках, говорила до нього «ви» й сповняла всі його накази і бажання без опору, Було би тяжко сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише ко-

ли про нього говорено, що він незвичайно добро-
го серця, їй закидувано скупарство.

Вона знала про це і це гнівало її чимало. Чи це було скупарство, коли вона все дбала для своїх дітей, за які була би віддала душу? Коли не тратила часу так, як иньші жінки за балаканкою, сего або того без наміслу з хати не давала, або надто не роздаровувала? Коли ходила у полотаних річах і не стояла ніколи коло криниці й не прала? Про те вона все була доброю газдинею і мала дома все що повинно бути в кожній хаті і в кожній добрій газдині. А хоч ніхто про це не знав, то все з тим було їй добре. Ніхто не знав, кілько полотна напрутаного її власними руками ховало ся в скрині. Кілько прегарних, чисто вовняних коверців висіло на поді. Кілько подушок у неї було, кілько рушників, і біля, кілько киптарів і що в тій бляшаній, круглій пушці, в якій ховав Івоніка свої важні папери — «контракти за поля і всякі инші цидулки, що там на споді лежали й банкноти... А що вони найчастійше їли борщ і мамалигу, фасолю і бараболі — це не мало по просту нікого обходити. Вона ніколи не журилася тим, що по иньших хатах діялося і що хто їв, або варив. Зрештою чи иньші їли ліпше? Це хотіла би вона побачити! Навіть Докія, що все на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вміє варити, як вона — варила що дня борщ — а що може коли чай пила?... Ну, тоді певно була слаба, або старий Петро з міста привіз, то й зварила та парили собі роти! Але то вже раз так на світі велося;

як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз »скупий« і того обкидували такими латками, що Матінко Христова! Вона вже давно про це переконалася — заглянула »пушці« на дно і тому держалася від усіх здалека. В неї були лиш три добрі знайомі, з якими ненастанно зносилася. Дві зовсім старі жінки, білі як сніг, і одна молодиця. Ті-ж старі ставали їй в ріжних пригодах з порадою, а молодиця була товаришкою її душі і при роботі. Більше не стояла о нічию ласку. Івоніка йшов за нею слід-у-слід. Жив зі всіма добре, але у великій приязні лиш із старим Петром.

Марійки й не бачив ніхто ніколи в корчмі. Дуже рідко коли на ярмарку, а святами або неділею по обіді, то місто піти де на балаканку в село, лягала на приспу від сонця і спала, а як ні, то вимашувала собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно, так як чинила це в часах, коли були ще дрібними хлопятами, і розмавляла про худобу й землю і проте, як воно — як дасть Бог дочекати — буде в будучності. Часом ходила із Михайлом або Івонікою межею в поле й оглядала хліб...

Нині було їй тяжко на душі і її думки були понурі й невідрадні тай гнули її до долу.

З-ранку як Івоніка й Михайло пішли до банки у місто, вона накинула на себе сердак і побігла напрямці чорним полем до сусіднього села, до далеко й широко знаної Циганки-ворожки, щоби дізнатися від неї із карт, чи Михайло оста-

неться дома, чи візьмуть його в осені від неї до війська.

А ворожка числила щось межі картами та числила, перешептувала якісь незрозумілі слова, а відтак сказала їй ось що: »У тебе велика гризота, але ще більша жура жде тебе і твого чоловіка від тепер. Перед тобою лежать потоки сліз; вони вкінці висохнуть і ти будеш кровю плакати. Пороги суду переступати-меш, за один раз витопчеш стежку до нього... такий тяжкий жаль нести-меш зі собою тою стежкою... Межі бідних роздавати-меш своє добро і від людей будеш утікати, і те, що тобі наймиліше, піде від тебе як найдалше, а те, що стоїть від тебе подалеку — стане тобі близько серця. Від Бога все зависить. Як Бог схоче, так буде! Він може все відвернути. Михайло падає до дому.«

Так. Тай з тим вернулася. Була зовсім прибита. Ворожка все вгадувала, коли було прийти до неї, тай сим разом мабуть правду говорила. Тому вона вже тепер плакала. Їй було так гірко на душі, що не могла зі собою упоратися. Вона знала, що Михайла обстрижуть, хоч він тепер і »до дому падав«, і що піде від неї в осені на два-три роки, а може й на віки... Вона не сумнівалася над словами ворожки. Говорила так, що не могла инакше, як вірити. А як би і половина того була правдою, то все її ждало якесь нещастя. Її ждали — як казала ворожка — кроваві сльози... Ворожка отся була чарівницею. Ріжними зіллями й примівками відобрала власній рідній сестрі чоловіка, а той, покинувши жінку і

дітей, прийшов до неї і жив із нею як чоловік із жінкою хоч вона була старша й погана. Вона зналася на ріжній силі і не говорила на вітер. До неї зверталися всі дівчата і хлопці із сусідніх сіл, вона всім помагала. Одним зіллям, иньшим примівками. Говорила як із книжки й угадувала з карт, хто приходив до неї з серцем і вірив у те, що вона говорила. Вона вірила в те, що вона виворожила... Тихо плачучи робила тепер одну роботу за другою. Розклала огонь, приставила вечерю, перечелила всі кури й качки, й злагодила в клучок снідання на завтра. Враз із дниною мав іти Івоніка з Михайлом орати в поле. Пораючись отак то ту то там вона не замітила, як Сава вступив у хату і станувши в куті під печею, слідив за нею мовчки на-пів глумливо на пів счудовано. Він був високий ростом, висний від свого брата, але ніжно збудований, як мати. З лиця подобав також до неї і був би гарний, коли-б не безустанно заблуканий погляд, що мав у собі щось зимного й несупокійного. З його ніжного, майже дитинячого обличчя вражав його погляд прикро й відтручував від себе. Очий сих не наслідив він ані від тата, ні від мами. Коли очи Івоніки були зеркалом самої доброти серця і чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху несказано лагідний і гарний, то й його очи великі й сиві не мали нічого спільного з його дитиняче-молодим обличчям. Звичайно неначе гойдалися по землі, колисалися від одного предмету до другого, однак коли звернулися раз на що й прикувалися на

хвильку до чого, почали миготіти в холодному мов сталь блиску і в тім блиску розходилися. Страхали іменно, коли хотіли щось добачити. Очевидно, зміна й гра його очий була несвідома, та тому не менше важка... Холодним мов ніж, зимним блиском, що поступенно змагався, відпихав від себе, й треба було усміху його молодих, ніжних уст, щоби привабити душу до себе.

— Мамо! — перебив нараз тишину дзвінким голосом. — Чи вечерея ще не готова?

Вона прокинулася лякливо й оглянулася.

— Ай, най тебе там!... — кликнула з високо зморщеними бровами, неначе-б відчула раптом сильний, фізичний біль. — Як же ти мене перепудив! — І немов роздразнена тим тягнула дальше: — Та вже вечері хочеться? А чому-ж ти вернув так скоро з бурдею? Напоїв худобу? Ти мав там сидіти, доки тато не прийде та доки Михайло сам туди на ніч не піде!

— Так! І голоден? — спитав він.

— Чи я для них борше варю, як вони пересиджують у бурдею? Всім в одній порі варю.

— Як я голоден, то їх то не болить.

— А де ти був доси? Хиба-ж усе там у бурдею? — спитала їдко.

— Жаль вам, що ви не були там, де я ходив? — відповів глумливо й стояв мов стрункий дуб перед нею і краєв серце холодним блиском очий.

— Бог-би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їш моє серце!

— Ей, чи то я їм ваше серце? Може я й

тому винен, що ви плачете? Може ви за мною плачете? Не плачте за мною, бо я ваших сліз не потрібую. Навіть як умру, не потрібуєте за мною плакати!

— Саво! — крикнула вона з жахом.

— Мовчіть! — сказав понуро і сам замовк. Глядів на землю, неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця.

— Мовчати, кажеш ти! — сказала вона і усміхнулася гірко. — Коли я межи людьми чую, як про тебе говорять, я й так мушу мовчати, сину, мій! — тягнула поволи несказано гірким голосом. — Навіть не можу перед ними пожалітися, бо мені соромно. І мені так соромно, що з сорому нераз у землю запалась би, що мій син вибрав собі дівчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидів у криміналі, що славиться злодієм на ціле село і що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер де може, безчестить. Його донька така, як він, ба навіть ще гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею! Га, га, га! Стидайся, Саво! — сміялася зневажливим, гірким сміхом а відтак утерла сльози з очий.

Він стояв як перше не змінивши ні пози ні руху, з похиленою головою і пепостійним поглядом та слідив за всіма її рухами і кроками. Він любив свою матір, здається любив її більше, як тата і брата, але бували хвилі, в яких ненавидів її, так як тепер, з цілої душі своєї, коли нарікала на Рахіру і прискала зневагою як трійлом.

— І тому ви плакали? — спитав поволи з обидливим глумом.

Вона глянула на нього, а відтак обізвалася:

— Ні, ти не варта того, аби я за тобою плакала! Я плачу, що Михайло піде в осени в рекрути!

Він підняв брови високо в гору і спитав цілком зимно і спокійно:

— Тому?... Ну, то плачте здорові дальше! Я гадаю, що маєте вже кулешу готову, а ви заводите, як по умерлих. Як так, то я можу собі знов іти...

— Іди, йди, звідки прийшов!

— Я йду, звідки прийшов — скипів він — абисте знали! Абисте таки знали! — І очі його замиготіли зимним блиском.

— Іди! — кликнула вона вибухаючи гнівом та піднявши грізно руку в гору. — Як би ти сьогодні йшов до жовнірів, я би Богу дякувала! Як ти смієшся зі слів маминих, то нехай собаки плачуть за тобою, а коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять. Іди з моїх очий, забирайся!

Він відвернувся і вийшов повільним кроком на двір. Тут постояв хвильку, віддихаючи сильніше з раптового зворушення. Надумався, але не пішов зараз туди назад, звідки прийшов. Зайшов уперед тихо до стайні, де стояла одна дійна корова і почав там перешукувати. Шниряв за яйцями. Коли повибірав їх із гнізда, вернувся ще в курник, узяв першу курку, що сиділа з краю

під рукою на бантах і висунувся безшелесно на подвір'є. Аж відтак пішов туди, «звідки прийшов»...

II.

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала всякі сльози від неї. Несказано гірке почуття отуманення запапувало нею і скривило болізно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, від коли світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала їх однаково, не убірала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло вже змалку вичитував їм їх волю з очий, заходився коло господарства мов дорослий, працював, гарував, був при тім добрим та лагідним мов шовк, — Сава був лінивий і впертий, твердий мов камінь, у роті мав на кожду хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до роздразнення. Ніколи не міг при одній роботі довго видержати, все горіла йому земля під ногами; йому було наймиліше, коли мав роботу і дім за плечима, коли міг закинути стрільбу на плечі і бристи лісом та полем. Це знав він най-

ліпше. Вистрілював усі воробці з гороху, а в зимі заяці, що лізли аж під хату в сад і обгризали молоді овочеві дерева. Але це й було все, у що вкладав свою душу!

Він повинен іти до війська замість Михайла. Він!! Це було-б для нього чистим щастем! Там би певне зробили з нього людей! Його приязнь до Рахіри — Боже скарай її! — устала би і з тим, покинула би його вся зла натура. Все було би, як Бог любить. Від коли з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивійший і твердший, справляє всім лише гризоту та жаль. Тай коби ще на тім скінчилося! Але як схоче з нею побратися, що тоді? Вона зітхнула тяжко й глибоко, запалила світло коло печі і хотіла саме виглянути на двір за Савою, чи справді він пішов — вечерея була вже майже виготовлена, нехай би нікуди вже не йшов — коли саме в тій хвилі двері з надвору відчинилися і увійшов Івоніка. Він ступав мовчки, тяжким кроком, неначе-б не бачив нікого у хаті, прямо до постелі, і почав із себе здіймати одну річ по другій та скидувати на постіль.

Марійка дивилася на нього хвилию з переляком, вижидаючи, й не мала відваги спитати, що сталося. Її серце само віщувало, що зайшло щось недоброго. Врешті він обізвався:

— Ми стратили нашого хлопця, Маріє! — сказав, але слова йшли йому так поволи і важко з уст, неначе-б мав горло і уста переповнені слізми.

— Боже, Боже, Боже! — зойкнула Марія і

вдарила розпучливо долоню об долоню. — Що ви кажете, Івоніко?

— Стратили, Маріє, стратили!

— Все пропало! — сказала беззвучним голо-
сом. — Чому нас Бог так тяжко карає, Івоне,
скажіть, чому? — І по довгій, хмарній хвилині,
підчас якої обоє так тяжко мовчали, спитала:

— І деж він?

— Пішов просто до бурдею, товару догляну-
ти і плуг злагодити. Хоче, аби ми завтра досвіта
йшли орати. Земля жде...

Тут вибухла Марійка нараз голосним плачем.
Плакала так гірко, що хлипаючи дрожала цілим
тілом. Спогад, що син був такий добрий і дбалий,
а що його саме відобрали від них, розірвав рану
в її душі і вона віддалася несамовитому, нестрим-
ному жалеві. Такий був Михайло! Не ївши
просто пішов до бурдею, щоби до товару поди-
витися, за всім доглянути, аби на завтра приста-
рати до орання, аби братися до землі, як усе в
останніх днях... І він мусів їх покидати — на
три роки покидати! Михайле! — крикнула вона
в голос та впала на лаву. Потім ударила кілька
разів головою до стіни й стала тяжко проклина-
ти. — По що мав іти від них з дому? По що?
Ті, що його відобрали, бодай би ніколи не зазна-
ли радості з своїх дітей! Ті, що придумали війсь-
ко та це, щоби сини покидали родичів у най-
красшому віці, бодай би і в гробі не нашли
супокою, а тих, що видумали війну, нехай Бог
скарає, нехай їх тяжко скарає! Землі нехай наїд-
яться і най подавляться, кровю най упються,

коли їм уже чого иньшого за мало на отсім світі.
Так, так, так...

Він мовчав і глядів понуро перед себе. Йому з жалю серце краялося, але він не мав слів, як вона, на свій жаль. Вона-ж була жінка... Бив лиш від часу до часу рукою по коліні. Але тут же саме по середині проклонів вона в мить прокинулася.

— А гроші, Івоне? — спитала з поспіхом, сідаючи прямо на лавці, отворивши широко очи, в яких ще блестили сльози. — Що сталося з грішми, коли Михайла покликали?

Він махнув рукою, неначе-б зрікався гроший і не відповів.

— Що сталося з грішми, Івоне? За що забрав їх Жид, коли Михайла взяли? — питала натискаючи.

— Жид, Маріє, — відповів із наміром помиренья, — Жид десь дівся! Я його не видів! Бог знає, що з ним сталося! Може отуманив мене. Як отуманив мене, то нехай його Бог за те скарає, бо гірко працював я на ті гроші. Я хотів їм заплатити, щоби мені його лише лишили, не відривали його від хати та від землі, але коли вже инакше сталося, то це хіба сам Бог так хотів. Не журися, Маріє! Як Бог допоможе, зложимо собі знов стілько, що пропало. Най на тім скінчиться. Що вже гроші! Коби руки в мене годні, а я закуплю пару молоденьких биків, вигодую тай за два роки знов буду мати те, що лиха година витуманила!

Вона гірко розсміялася.

— А за що купите молодих биків? Зложеними грішми? Хто їх зложить — ми? Я вже не годна так працювати, як давнійше, ви не зможете на половину розірватися, як хлопець нас покине, будете мусіти робітників наймати, бо Сава...

Урвала.

— Саво! — крикнула голосно й бистро, пригадавши собі хлопця. — Саво, де ти? — І відчинивши нетерпливим рухом двері, поступила кілька кроків за поріг і кликнула в темряву за хлопцем. — Саво! ходи до хати! Тато прийшов! Михайла взяли! ходи до хати!

На дворі панувала тишина...

В околиці виринало із навислої нічної теміні галуззя садовини, що обтулювала хату; троха дальше розляглися поля, а тут і там підіймалися із землі неповоружні сусідні хати — й нічого не перебивало тишини. Небо було захмарене і лише десь-не-десь блистіли зорі.

— Саво! — кликнула Марійка голоснійше, майже з розпукою і надслухувала...

Але і цим разом надармо.

Ось далеко в селі, майже під лісом, брехала собака, і її брехіт напів благальний, напів жалібний добився, перебиваючи тишину, аж сюди і викликав блискавкою в її душі вражіння, що собака була присилена, а відтак згубився.

Роздразнена відвернулася і вступила назад до хати.

— Отже таки пішов! — сказала гірко до себе.

— Бог би його скарав!

— Куди пішов? — спитав Івоніка.

— Куди? Таже до тої... — відповіла нетерпливо і не докінчивши речення люто сплюнула перед себе.

Івоніка зітхнув глибоко й тяжко. В тій хвилині тьохнуло в його болем розритім серці якесь прочуття, мов лихе віщування і полишило крім дісгармонійного тону в його сумнім настрою ще щось иньшого. Відчув через хвилю страшну самоту в душі.

— Маріє! — сказав понуро схляючи тяжко голову — щоб ти знала — отсе має бути нещастя!

— Чи я може що иньшого кажу? А я що кажу? — відповіла вона їдовито. — Ви повчили би його з раз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий і бере слова в уста, що хіба плакати над ними. Ви повчили би його з раз. Івоніко, бо він уже і вас перестає боятися. Ви або Михайло візьміться добре до нього, так, аби йому в костях пограло, аби аж почорнів. Инакше не буде нічого з нього. І не pomoже йому ніщо иньше. Наша хата стала для нього коршмою. Прийде, скаже собі дати їсти й пити та йде далі. Я не годна инакше — і прости мені Господи гріхи мої — але я все мушу лише клясти та клясти йому і їй. А найбільше вже тому старому розбійникови Григорієви. Він учить його самого найгіршого!

— Так, він намовляє його до всього злого! — відповів Івоніка зажурено. — Тай чого він хоче? Що я йому винен? Що враз із ним не хо-

тів чужого добра гарбати? Що не обкрадав лю-
дий і не хотів товаришити йому в криміналі?
А відтак чи я винен, що у нього землі нема?
В ньому вічно зависть грає, Маріє, я се вже знаю.
Він видить, що ми маємо і поле й хату й худобу,
а він нічого, і то його гризе. Але чому не робив
так, як ми, Маріє? Його жінка — твоя рідна
сестра — дістала від свого батька стільки пра-
жин поля, що й ти, але коли ми як ті чорні воли
гарували від раня до вечера — Бог лиш найліп-
ший свідок — він сидів у коршмі й пропивав
пражину за пражиною, та пересипляв найкрасшу
пору днини. Лінивий Волошисько! І те, що вона
заробляла, заносив він до коршми, а як уже не
було що з дому виносити, брався до крадіжи.
Коли я його краденого бика не хотів у себе пе-
реховати, він став моїм найгіршим ворогом. За-
троює мені мою дитину та пхає її на ту дорогу,
якою сам іде, бо не хоче колись сам стати пе-
ред Богом.

— Аякже! — докинула злобно Марія. — Га-
дає, що як Сава візьме його гаде, його Рахірку,
то ми таки зараз відділимо йому половину нашої
землі, та він буде знов мав за що пити!

— Аякже, так він думає! — притакнув Іво-
ніка. — Але воно не буде так, як він гадає. Сава
ще молодий, у нього сьогодні та дівчина на душі,
а завтра иньша. Але як Михайло піде до війська,
він буде видіти, що до роботи треба инакше за-
биратися, а не як він гадає, гратися лише. То він
стане иньший, звернеться до землі назад і вона
його вилічить. Бог нас не опустить. Я все маю

надію. Він же ще молодий і дурний, а лиш інші намовляють його до гріха.

Марійка зітхнула, а по довшій хвилині понурого обопільного мовчання промовила:

— Мені серце тріскає, Івоніко, як згадаю, що ви дурно тільки грошій викинули, а Михайла про те взяли. Як це може бути? Де тут правда? Ідїть, шукайте Жида і відберіть гроші назад. Воліла-б я була ті гроші на службу божу дати, як упхати проклятому Жидови у грішну руку. Добре то пан казав, та не слухали ми його доброго слова! Подумайте, Івоніко, стілько грошій!

Вона зойкнула і похитала розпучливо головою. Він зарив пальці у волосся.

— Не кажи мені нічого, Маріє! — сказав здавленим, благальним голосом. — Як би ти знала, як у мене на душі, ти й не згадувала би мені про це! Я виджу сам, що воно зле! Воно зле розпочалося — та най уже на тім скінчиться. Кожде хоче свою часть мати. Десь щось підсунулося і пожерло мою криваву працю, але най уже на тім скінчиться. Мовчи вже, Маріє! Михайло инакше каже: »Не гризїться, тату, — каже — повернуся, зароблю вам своїми руками удвоє стілько, лише не журіться!« А літом, Маріє, — тягнув Івоніка дальше — як нам Бог допоможе, підемо до сьв. Івана до Сучави і дамо, що зможемо. аби нам хлопець вернувся здоров до дому. Дамо панотцям на службу, аби молилися за нас, аби Бог нас не забував, а дітям нашим аби дав щастя і здоровля! Не журися, Маріє!

Вона сиділа мовчки на лаві під печию і ки-

вала на його слова головою, а її уста в ряди-годи судорожно дрожали від болю. Як Івоніка перестав говорити, встала і поставила на стіл вечерю. Від часу до часу утирала долонею сльози, що все на силу тиснулися їй до очий. Михайла не було ще в хаті, але вона мала його і без того перед очима із змарнілим обличчям...

— — — — —

Другого дня, ще досвіта, ледви що сонце зішло, ледви що розгуляло у своїм багрянім сяєві, потьопав Івоніка з Михайлом орати в поле. Далеко, широко розлягалася тишина. Земля розтянулася, немов ожидала кого і віддихала землисто-вохким віддихом. Легка, сіра мряка здіймалася сям то там по її багнистих місцях і вона лиш лиш темно визирала зі сивавого серпанка, коли тимчасом її иньші часті прибіралися в ніжну, ясну зелень озимини. Небо чисте й голубе і в його шаленій висоті щебетали невидні оку жайворонки, їх голоси звучали мов воздухом придувлені трілери. Батько та син висунулися з бурдея в поле. Михайло запряг прєпишні тирольської раси воли до плуга і поганяв їх, а Івоніка став при чепигах.

— Хиба тут почнемо! — звернувся до батька і вказав на довге, чорне, великанське пасмо ріллі, що бігла між двома плахтами зеленої озимини. — Отут починали ми й тамтого року...

— Як хочеш! — відповів добродушно батько. — Воно буде добре і тут!

Опісля перехрестилися оба, сказали майже одногласно »Боже помагай!« і хлопець пігнав

воли з місця. Ті поступили повільним, майже лі-
нним кроком уперед, по кождім ступінню поки-
вуючи пишними головами в ярмі, а Івоніка спра-
вив плуг. Чутно пірнула чиста, мов дзеркало блис-
куча сталь широкого плугового деміша в землю,
роздерла її і потягла борозду за собою, а по обох
боках борозди земля розкришувалася у мягкі
кусні. Землі було миле те роз'орювання її маси,
вона не противилася йому в жадному місці, була
мягка й крухка і гріла свої освіжені суглиби в
сонці, а її вохкий віддих розходився у воздуху і
зраджував її глибоке вдоволення.

Івоніка був нині не свій. Не кермував добре
плугом, бо все на ново звертався його погляд від
плуга до сина, що обнявши правою рукою одного
вола за ший, ішов звільна, рівною лінією впе-
ред. Отсей хлопець мав його покидати! Сама
молодість, сила і здоров'я! Коли від часу до
часу озирався Михайло за батьком, щоб побачити,
чи батькови добре ореться — цей не міг нади-
витися на нього — неначе б не бачив його доси
добре, аж нині. Своїми добрими, голубими очима
дивився, якби хотів кождому з очий вичитати
бажання, щоб задалегідь сповнити його. Чи він,
батько, не знав доси, який в нього був гарний
хлопець? Люди говорили, що він йому, старому,
з очий витятий, так дуже походив на нього, але
він сьому не вірив. Він був дрібної, слабої будови
тіла, його лице обросло правдивою шитиною, а Ми-
хайб був мов образець! І не саме великий, але пле-
чистий і сильний, а з лица мов у якої дівчини,
лише що над устами засіявся вус. Дівчата в селі

знали добре, який він був, одначе він держався від усіх так далеко, був такий соромливий і замкнений, що ніхто не міг про нього сказати, щоб глядів за одною довше, ніж за другою. Тепер мав його втратити! Три роки не мав бачити його в своїй хаті, хиба що деколи в свята, в чужій одіжці, обстриженого, пересяклого чужими звичаями — він верне вже не виключно його скарбом!

А гірка острота при війську, перед якою вже кожний наперед дрожав! О, який важкий тягар вложив Господь Бог на нього, відбіраючи від нього сина на такий довгий час!

Як буде йому житися без сина? Як буде бурдей визирати без нього? А вже надто коли зима настане, підуть заверюхи, заметільниці, мов лихі сили помчать скажено полями і найгрубший слід завіють!?

Молодий хлопець опирався всьому завзято. Сміючись виходив із дому і сміючись вертався назад. Мов олень перескакував весною глибокі шанці в полях, якими гнала розбурхана вода, а в осени як птах із висоти розрізняв і в найгустійшій мряці всі предмети на пустих просторах.

— Тату! — перебив нараз Михайло думки батька. — Не пустили-б ви мене до плуга? Ви сьогодні якісь слабі і плуг не заривається доволі глибоко в землю. Женіть воли, а я буду йти за плугом. Я це так люблю робити, і хто знає, коли знов за плугом ступати-му!

Старий зробив синові мовчки місце. Був зворушений і пішов радо до волів.

Михайло вхопив живо за глуг і обернув його так бистро в землі, що залізний блискучий леміш пірнув глибоко в землю, так, що коріння рослин чутно порозривалося, а великі подовгуваті кусні землі розсипалися грубою стяжкою, філюючи лагідно в один бік. Мов граючись розривав срібний леміш чорну землю. Часом ховався глибоко в її крухкій масі, а часом вискакував полискуючись ясно у раннім сонці на її поверхню і пишався рівними, довгими бороздами за собою.

— В осени буде вам уже Сава при всім помагати, тату! — обіззався Михайло по довгій хвилі мовчання. — Він не дуже охочий до праці, але хто має вам помагати? Ви мусите його приневолювати до роботи, бо він за багато ходить по селі. Через те він бутний. Ви за добрі, тату, а Сава вміє використовувати доброту.

— Я журюся Савою, Михайле!

— Ей, що, журитися нема чим! Він ще дурний, наш малий, і троха впертий, але він добрий хлопчисько!

— Бог його знає, але він часом такий, що мов каменем у серці стане.

— Ну, він такий, як я кажу! Як би мав розум, не тратив би часу плентаючися зі стрілкою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би як ялося руки до землі, яка його годує і сидів би на місці. До того слухає Григорія (він соромився вимовити перед батьком імя Рахіри), а той підмовляє його до зла і до всякої пустоти. Оноді видів я, як він ховав старанно передо мною якесь зілля, з котрим хотів щось очевидно починати.

— Що ти там маєш? — питаю я його.
— Що маю? Вгадай!
— Звідки я можу знати, що ти маєш?
— Коли не знаєш, то не потрібую тобі казати! — відповів.

Я розсміявся: — Але-ж то з тебе мудра голова! — кажу я йому і знов сміюся. Хотів я його побудити до сміху, але він заєдно хмарився.

— Ну, Саво, — кажу — маєш зілля від ворожки? Кому хочеш ним поворожити? Хочеш відогнати трутнів від бджіл? На те ще час!

— Хочу ним розігнати тих, що мені в дорозі! — каже він.

— Ади-ади! — жартував я далі. — Може хочеш позбутися непрошених свідків тоді, як стріляєш до заяців? Я радив би тобі, аби ти ліпше цілком лишив, бо тепер не вільно стріляти.

— Мені вільно!

— Саво, брате! — кажу йому вже без сміху.
— Чому ти такий мрачний?

— Журися ліпше тим, як тобі буде у війську, а не мною! — відповів мені.

— Я вже пожурюся тим, як буду там! — сказав я йому. — Але ти залиши це, з чого може вийти біда! Зілля добре або лихе годиться лиш жінкам у руки або Циганам, але не молодому хлопцеві. Візьми ліпше рискаль та обкопай тих пару ябліночок коло будрею. Най земля коло коріння відсвіжитья, щоби цвіли та родили. Як добре, що я обкопував їх доси що року; Липовани ніколи нашу хату дурно не минули. Йди, Саво, йди!

— Що мені з того прийде? — спитав надувшись.

— Тобі? Ну, і заговорив знов по розумові, що й стара баба не перехитрила би тебе! А що, має бужола — як каже тато — з того, що мід збірає? А що має земля з того, що родить і нас годує? А що мають тато і мама з того, що мають нас і годують? Що, питаюся? Так уже Бог дав і так мусить бути! Уважай на все, як я що роблю, щоб і ти так робив, та щоб з тебе стариня була вдоволена і за мною не сумувала. Так буде і для тебе ліпше.

Він мовчав.

— Саво! — кажу.

Він відвернувся від мене, переносячи свій зір із зілля на мої ноги.

— Саво! — кажу. — Дай мені отсе зілля! Мені сором за тебе, що ти його маєш у руках! А він — подумайте лиш тату — зробив у воздуху над бурдеєм рукою щось ніби кружево, але так скоро, мов блискавкою. Сплонув три рази перед себе, кинув мені зілля під ноги і втік.

— Дурню одни! — кликнув я розлючений в слід за ним. — Цей раз прощу ще тобі отсе бабське ворожбицтво, але другий раз не вдасться воно тобі більше. Я, тату — говорив легко зворушений дальше — і не хочу на нього руки класти. Нехай не згадує мене лихим словом, коли піду з дому. Тай я таки люблю його, і мені жаль було би його вдарити. Але я виджу, таки виджу, тату, що його підмовляють.

— Що підмовляють, це певне, воно й не все

помагає бити! — відповів старий журливо. — Мама все каже, щоб його бити, але я не можу зважитися. Все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, тай у тім то вся біда. Дурний! З чоловіком, як зі збіжжем. На одним місці достигає зерно скорше, на иньшій — пізнійше. Один приходить борше до розуму, иньший пізнійше.

— То правда! — потвердив поважно Михайло.

Відтак заговорили про землю і як воно буде, як він піде до війська.

— Як вам буде тяжко, то спродайте молоді бички! — дораджував Михайло батькови. — Коло худоби треба ходити день і ніч, а ви будете доста мати на своїй голові, хоч би Сава і як враз з вами увихався. Слава Богу, у нас є коло чого увихатися. Спродайте їх, та гроші заховайте добре, а як я поверну, то купимо иньшу худобу.

— Цього я вже не зроблю! — відповів Івоніка. — А як би зробив, то таки зараз на їх місце купив би молоді, доглядав би як ока в голові, бо вони були би твої, як і отсі, синку мій. Як вернеш зі служби до дому, візьмеш їх собі. Нехай вони привезуть тобі скриню і майно твоєї жінки до дому, як дасть Бог дочекати, коли оженишся; я їх уже для тебе придумав. Розпічнеш із ними газдувати, а відтак як із усім упораєшся, спродаш і купиш на їх місце иньші, молоді. Вони добрі на початок. Усе, що я за їх слідом з'орав і засіяв, приносило мені хосен.

Михайло почув себе, мов полум'ям обнятий. Слова батька викликали у нім сором, а zarazом

почуття ляку. Батько думав очевидно про якусь багату невістку, згадуючи про майно жінки, а він мав зовсім інші думки...

Він відвернув думки батька від себе якимсь питанням про насіння і втішився вельми, коли побачив, як полем прямував до них Онуфрій. Це був старий панський побережник, що мешкав під малим панським ліском, мав там своє поле й хатину й сторожив ліса, а часами й сам ще ліпше його обкрадав.

Люди в селі прозвали його «дурноватим», хоч він був лише фантаст. Був у поході року 59, служив дванадцять років у війську і оповідав кождому, наймолодшій дитині, свої пригоди з того його героїчного часу. При тім закидав тут і там італійськими словами, що вправді не стояли з оповіданнями в жадній звязи, але мали на цілі прикрасити оповідання. Говорив живо імена значних військових героїв з того походу і зачиняв тим уста слухачам, котрі важилися часом висловити свої сумніви що до його пригод.

Спомини про його при війську перебуте життя змінiali його цілковито й здавалося, він бачив усю велич, усю красу і знеслість того часу аж тепер, і це поривало його. Він пристроював кождий і найдрібніший епізод фантастично, говорив мов поет і брехав, віруючи свято в те, що говорив. При тім цоривав в руки що йому попалося: рискаль, граблі, або й мітлу — все одно, о скільки воно походило на оружжя — і оповідаючи свої неможливі пригоди вимахував тим на всі боки слухачам перед носом. В таких хвилях

бував такий поважний, що слухачі, сміючись на ціле горло, ставали в слідуючих хвилях зовсім поважні і самі попадали в захват його одушевлення. В літі, коли ходив кругом ліса на візитацію, вішав перед себе на груди коновку до поливання огородовини і бубнив на ній як у бубен, так що брязкіт розходився по цілім лісі, і він тішився тим, мов дитина.

Був жонатий і мав одну доньку і двох синів. З тих один був злодій і при одній крадіжі конний втопився, а другий ідіот із уродження, сидів при батькові дома. Доньку любив найбільше, гордився нею і мабуть з гордості равав кождому хлопцеві брати її за жінку, а кождому газді за газдиню.

— Не гадайте — мовив — що вона вдалася в мою жінку! Вона вдалася в мене, і хто її візьме за жінку, буде мені вічно дякувати. Чи може я лихий господар? Я маю всього подостатком.

І справді, в його городці було »всьо«. Він мав найшляхотнійші овочі, мав малини, суніці, великі ягоди і иньші овочі, що водяться по ліпших садах. Мав грядку паприки, якої, як хвалився, навіть сам двірник не мав у своїм городі. Був замолоду в огородника одного боярина в Молдаві помічником і навчився плекати садовину. В своїм городі мав і малий ставок із рибою. Все що в, тім городі росло, носило імя »Kaiser« і мало означати тим своє високе й шляхотне походження. Kaiser-яблука, Kaiser-грушки, Kaiser-паприка — лепетів неначе рекомендуючи їх глядачам. Коло хати мав бурдей, як Івоніка в полі, лише багато менший. Там пересиджував із зами-

луваннем у літі, а в зимі переховавав бджоли. Був забобонний, але не в такій мірі, як Івоніка. Коли спинився коло вулиїв, командував голосно викрикуючи мов між жовнірами і жив у пересвідченню, що вони розуміли й слухали його.

Найурочистійша хвилина була однак для нього тоді, як витягав свій військовий абшит¹⁾ і показував його своїм гостям. І він не опускав ніколи такої нагоди, коли міг похвалитися тим документом. Показував його кожному чужому чоловікові, що вступив випадково або умисне в його хату. Тоді говорив звичайно:

— Прошу покійно ще пождати! Я ще щось покажу!

Винимав із барвного пуделка цикорії великий, вже аж потемнілий з самого складання і розвивання аркуш і розкладаючи його із незвичайною важною міною перед гостем питав:

— Ну, і щож? А правда?

Припадком не міг у селі ніхто виказатися таким документом і він гордився ним до смішности, пересував пальцем по нім, мов по реєстрі своїх предків. Відтак просив гостя сідати на липовій лавці, що тяглася попід цілою стіною від одного кута до другого, — про неї він говорив, що полишилася йому в спадщині ще по дідові, — та угощував гостя медом. Коли мав у себе гостем когось із панського дому, надскакував коло нього мов воробець (був страшно худий і тонкий), раз-по-раз, промовляючи: »Прошу їсти; я знаю, як з

¹⁾ Увільнене з війська.

панами обходитися; я був у Відні, в Італії і в Яссах. Я не тuteйший сільський дурбас». До селян говорив: »Ідьте, їдьте, не стидайтеся. Я знаю, що ви дурний мужик, що не бачив того, що я. Я був у Відні, в Італії, у Яссах«.

Любив дуже горівку, а що був хоровитий і не міг як слід їсти, вмовив у себе, що може їсти лиш по горівці. Від часу до часу посилав свою жінку за нею, а що вона не була тому чудотворному напівковині протівна, сповняла все радо його бажання в тім напрямі й ходила радо, хоч і як далеко було від їхньої хати до Гоппляцу до Мендля і приносила лікарства.

Нині нема часу, він завдав їй пильну роботу в городі і тому вибрався сам до Мендля. Крім того мав поступити в якійсь справі до пана і хотів де з ким побалакати та розвідатися, що чути нового в селі.

Розпізнав уже здалека Івоніку зі сином і привитав їх лиш йому властивим способом. Підняв мов. дикий руки в гору і кликав на ціле горло: »Гей-г-ей! Боже помагай!«

Відтак сміявся.

Коли станув уже близько них, підняв праву руку в гору, мов пророк, опустив її доволі неладно, як грудку хлопцеві на голову й промовив: — Ти вояк. Я чув уже про те. — Відтак додав: — Гей, що то буде за ревіння в осени, що за зойки!

І розсміявся на ново, при чім його добродушне і незвичайно худе лице ставало симпатичне та притягаюче.

— Воно не може бути инакше, тому мусимо все зносити, як Бог дасть! — відповів Івоніка побожно. — Але постійте і розповіджте, що нового! Як там із вашими бджолами?

— З моїми бджолами? А, добре! Я за них подбав так, що їм ліпше йде, як мені. Коби мені так солодко, як їм. Я вже слабій, умру незадовго.

— Ей, що, бадіко! — вмшався Михайло. — Дні числить Бог, а ми маємо лиш на голові те, аби їх прожити.

— Тай аби працювати... — докінчив Івоніка. — Ми почали нині орати, тай ореться, слава Богу, добре. Може буде сего року добре літо. Як на весні земля добре ореться, буде добрий рік.

— Отам на панських ланах, почав уже хтось ще тамтого тижня орати — докинув Онуфрій — та мабуть не оралося добре, бо бачу не докінчили: загона.

— Бо земля була ще мертва. Я бачив! — відповів Івоніка. — Доки Бог святий сам землі не улекшить, нема що зачинати. Перед Благовіщенням нема що зачинати. Часу ще доволі; коби лиш тепер погода настала.

— Та так! — притакнув Онуфрій, оглянувся і сів на землі, підобгавши під себе ноги. Відтак витягнув зза ремня тютюн та люльку й закував.

Івоніка й Михайло скористали з тої хвилі і сіли снідати. Волам підкинули пахуче сіно...

— Кажіть, що нового, бадіко Онуфрію! —

спитав весело Михайло, що любив старого балакуна.

— Ай, лихо там знає, що нового! — відповів старий ніби нетерпеливо. — Як би я знав, що ти за дівчатами шпиралеш, що вони тобі у голові, — то я сказав би тобі, що найважніша із них, весела Маріцена, нанесла своєму татови і мамі гризоту в хату. Ну, дістала-ж вже вона за те від свого тата добрих гепаків у плечі, але все пропало. А той навіть не хоче признатися до біди. Але це тебе мабуть не обходить, га? Ти самий як дівчина, ну, але люди не мовчать, про те й я розкажую. Старий пішов до панотця і пажалувався, а панотець сказав:

— Та що, каже, це ще не такий великий гріх, але віддай дівчину. Вона ще молода, і як буде порядно з чоловіком жити, то Бог простить їй гріх. Не сватає її ніхто?

— Та якийсь там сватає!

— Ну, то добре! Пришли обоїх до мене, принеси, що треба, і справа скінчена. Це ще не таке велике нещастя. Буде жити як Бог приказав, буде все добре.

— Правда, що це не таке велике нещастя — мудрував старий дальше — але бо це нечесть! Ну, але вона має поле. Чую, дістане кількадесят пражин поля, гроший зі сотку і телицю. Тому й найшовся борзо жених. Моєї Івони не сватає ніхто, хоч понад неї нема чемнішої дівчини в селі. Таке у нас село. Такого не бачив ані у Відні, ані в Італії, ані в самих Яссах. Панотець

наш за добрі. Я ними комендерував би инакше, як би я був панотцем.

— Дай спокій панотцеві! — докинув Івоніка. — Йому здається, що його нещастя найбільше!

— Воно таки й велика біда! Деж, аби добродійка та вже так запивалася! — докінчив Онуфрій. — Оноді билася з двома жінками у коршмі за якесь полотно. Казала, що мали принести панотцеві за хрестини, тай не принесли. А раз то таки п'яна напала старенького в церкві. Ледви що жінки вивели її з церкви. Тоді була така війна, як в Італії. А бідні його чотири панни так плакали і кричали, що аж жаль було. Воно таки так і є, що це нечесть — тягнув дальше, сплюнувши далеко перед себе крізь зуби. — Через неї не можуть панни віддатися, хоч мають гроші і гарне віно. Тай дивіть, яка сильна, коли хоче. Пе цілий рік, пе, а у великий піст і крапельки до рота не візьме. Така міцна!

— Старенький панотець погодував би сватів і самим медом, коби лише прийшли! — сказав Івоніка з почуттем. — Але ніхто не приходить, бо кождий боїться, що й молоді стануть колись запиватися, як стара. Раз було приїхав якийсь молодий панич до них, вони прибралися гарно всі чотири і позасідали всі рядом за стіл. А старий панотець просив гостя, кажуть, дуже просив, аби собі вибрав одну за жінку. Або отсю, або отту, котру схочете, беріть, вони всі добрі газдині і чемні діти, і всі дістануть однакове віно — приговорював.

Тай кажуть, молодий хотів уже одну брати,

але як стара довідалася, що він на панотця вчиться, упилася і завела таку галабурду у хаті, що, кажуть, добре що ще не набила кого. Така люта була на всіх. Він як поїхав, так і не вертав більше до них. Бідні панни з жалю постарілися і посивіли, тай сидять і до нині. А старий — додав злобно Онуфрій — старий, Боже прости мені гріхи мої (тут ударив себе долонею кілька разів по губах), не гадає вже про ніщо, як лиш це, аби як найбільше гроша збити. Так як би його ще доста не мав!

— Не має він його там багато, Онуфрію! — докинув Івоніка.

Ет, не має! Коби я тільки мав тай ви, але біда, що не маєм! — відповів Онуфрій. — Він собі тепер лиш тим голову бе. Оноді їду з паном на фірі, а він іде. Біла борода спадає йому по грудях, а сам згорбився майже удвоє, бо він бідний уже старенький. Йому більше як сімдесят. Вже в нашім селі він більше як сорок літ. Іде, а як побачив нас, уклонився. Пан зліз з брички, подав руку, вклонився тай каже:

— Як ся маєте, панотчику?

— Зле, зле! — відповів він журливо. — Люди не вмірають!

— Ади! — гадаю собі — диви, який старий мудрий! Хоче, аби ми вмирили. Гроші за похорон брав би, не має їх досить! Правда, вона пє, дома сидять чотири дівці, але тому маємо ми вмирати?

— На те він і панотець, аби нас хоронив, а за похорон гроші брав! — обіззався Івоніка. — Хоронив через сорок років, чому би йому цього й

тепер не робити? Інші те саме роблять! Дурно не зроблять!

— Раз приповідав, що світ закінчиться! — обізвався знов Онуфрій. — Як закінчиться, то на що гроші збивати? На тамтім сьвіті Бог святий самий уже нас погодує!

— Що ви таке говорите, бадіку Онуфрію! — кликнув Івоніка, що понад усе любив справедливість і правду і тим то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу.

— Вже як я кажу, то можете вірити! — кликнув Онуфрій з притиском і вдарив себе сухим кулаком у груди, що аж у них щось відізвалося. — Я кажу правду. Раз, оповідав людям при одній клаці в себе, аби давали більше на службу Божу, бо настане кінець світа. Ви цього не чули, бадіку Івоне? Ну, врешті як ви не чули, то й не диво. Ви так рідко заходите в село або на Гоппляц, що не знаєте нічого. Все лиш пильнуєте вашого бурдея та того, що коло нього діється.

— Ви виділи може нового професора? Говорили з ним? — випитував дальше Івоніку.

— Ні!

— Ну, так знов не знаєте нічого! Він так пе, що може собі з попадею руку подати! Він не є делікатний пан! Як упеться, береться зараз із мужиками за шию. То так не має бути. Я був в Італії і я того не бачив. Наші люди жалують за попередним, тай хотіли би, аби він назад вернув, але він мабуть не верне вже. Пан каже, що ми ліпшого не варта як отсього, коли не знали там-

того шанувати. Що коли нам доброго учителя і доброго панотця потрібно і доброго бука!

Всі три розсміялися весело на отсі слова, а Онуфрій говорив далі:

— Може пан і правду каже! Бог його знає! Але я вже мушу йти. Не журися, Михайлику, що Маріценка віддається! — звернувся до хлопця поморгуючи весело очима. — Дивися лише, аби вернув назад до дому, так як я із медальоном, тоді погуляю і поухкаю на твоїм весіллю, хоч який я старий. А як будеш уже при війську і пізнаш там якого доброго хлопця, що ще щось і має, то скажи йому, що в Онуфрія Лопати є дівчина, гарна як писанка, і добра і робуча, і нехай її сватає. Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї. Як уподобає собі її, то весілля може бути в м'ясниці. Він не буде жалувати, що візьме її за жінку, він мені вічно дякувати-ме: Скажи йому отсе! Отсе, тай що в мене є в'ого, і де я всюди бував, і що я не такий дурний дурбас, як усі иньші мужики в нашому селі.

Потім устав, виняв люльку з рота, утер його широким рукавом від сорочки і заховав люльку за ремінь. Відтак постояв ще хвильку, устроївши очі в землю і в одну точку, роздумуючи над чимось. Врешті не сказавши більше ні слова, подав мовчки батькові й синові руку на прощання і мов якою невидимою марою потягнений відійшов поквапним кроком.

Батько і син усміхнулися мовчки і поснідавши взялися назад до розпочатої праці.

III.

Було в маю. Перед обідом.

Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із иньших боків до піль, і пас воли.

Докола бурдея пишалася земля в ріжних пасмах зелені, а ген далі від нього, та все таки в сусідстві, лежали два менші ліски. Один приналежний до сусіднього і званий тому »сусідній ліс«, а в тім самім напрямі недалеко нього лежав малий лісок панський, де газдував і верховодив старий Онуфрій.

Оба ті ліски, з яких »сусідній« був у-двое від панського більший, ділила від себе велика левада, звана багном задля своєї багнистої землі. В ній бував рогіз, раз у рік викошуваний, і виростала якась висока трава, на яку ніхто не лакомився.

Михайло лежав близько звірят на землі, нагядаючи, аби не зайшли в конюшину, що росла найблизше бурдея, що її насіння було дорого оплачене; він грівся в весняному сонці і глядів пильно за звірятами, що паслися тісно коло себе. Думав над своїм будучим життєм у місті, над поворотом до дому, і як опісля все складеться, а відтак спинився думками коло пишних звірят. Мішалися неначе його рідня з його будучністю. Бачив у душі якесь нове обійстя, чорнооку, струнку дівчину і їх. Вони були тут і там і мимо волі виповняли собою якісь порожні місця...

Чув виразно, як спасали своїми грубими, здоровими писками траву, як відсапували, бачив дріб-

ні крапельки поту на тих теплих, пильних писках. Їх великі, лагідні очі були отінені довгими, смішними віями, а вола були такі широкі, ноги низькі, що вола звисали майже до землі.

Прецишні звірята! Темно-бурі, майже чорно підсипані, з білими, короткими рогами, і такі ситі і виплекані, що було мило гладити їх по хребті. При тім були спокійні і випещені мов діти й знали його голос дуже добре. Коли вступав до стайні, звертали свої статочні голови за ним, простягали шиї, о скільки це їм ланцюхи при яслах позваляли і нюхали своїми грубими ніздрями у воздуху, чи не приніс їм хліба або кулеші. І він усе приносив їм щось, коли приходив з дому, з села, з «гори» до будрея, а коли не мав нічого при собі, то бодай гладив і пестив їх, а це вони також приймали вдячно. За те лизали йому руки, плечі й груди. Були добрі, вдячні звірята...

Деколи в неділю або свята, коли на дворі була стола, він волів пересиджувати в бурдею, чим іти дому в село, витягав сопілку, сідав на постіль, що стояла рядом із ними і грав годинами. Заховувались нерухомо, хіба що жували одностайно.

Він любив їх як добрих товаришів, а тепер мабуть ще більше, від коли дізнався, що були призначені для нього.

Навкруги панувала тишина.

Та не та мертва тишина, що царює зимою над широкою просторонню.

Тут пишалося життя, куди оком доглянути.

Лани з хлібом зеленілися, конюшини розцвіталися, у воздуху грав милий запах з цвітів сіножаті, буяли рійно комахи, метелики, бджоли, а високо, невидно, під голубим небом розсипалися жайворонки дрібними, милозвучними перлами.

Сонце почало легко припікати, а ясність так і вабила стулювати очі. Коли стулював, бачив преріжні барви...

Малий садок за бурдеєм стояв у самім розцвіті і дихав солодкими, сильними пахощами. Між молодечою зеленню листя визирав цвіт груші білими вязочками, там вишень, слив, а там глубше, стикаючись уже з лісом, блідо-рожевий цвіт яблінок. Безліч бджіл вешталось воздухом, брєнячи; приваблені пахощами, як і самим цвітом, всмукувалися жадібно в ніжні, білобарвні звідки між листєм і неначе впивалися їх тоненькою красою...

Місцями збиралася їх громадка на вязанках цвіту, і коли ледви замітний подув вітру порушив галуззєм, вони мов у грі хиталися враз із цвітами і здавалися якоюсь прєніжною пустою природи, особливо-ж у тих місцях, де пишалася садовина в розцвіті. Докола саду і бурдея буяла грубою, густою верстою зелені, накраплювана білим і рожевим цвітом конюшина; а далі за нею простягалися лани збіжжя, яке легко і ритмічно колихалося під такт подихів леготу.

Далеко й широко нічого крім миготливої, широкої зелені, а десь-не-десь між нею горстка поважного ліса, до купи збита громадка струнких дубів-сторожів. Звичайно ледви замітний брень-

кіт творив тут у тишині своєрідну, преніжну музику, що переводилася воздухом пильно-рйними філями з місця на місце, оминаючи хиба безцвітні пасма землі...

Ніжна, ледви замінна музика мала в собі щось сонливого, однак молодий хлопець був далекий від усякого сну. Зрештою і не звертав зовсім на неї уваги, зріс і зжився з нею і не відчував її звучної гри округ себе.

Дунав про робітницю в панських покоях, про Анну, яку любив тайком із цілої душі; думав над тим, як то буде, коли піде в осени з дому і не побачить її вже скоро. Знав, там у місті не побачить її, бо і як би? Вона була наймичка і ніяк їй було по містах їздити.

Вправді ходила чутка, що пані переселиться в місто, бо часто занепадала на здоровлю, але чи пустить її мама з нею в місто?

Певно, що ні. Сеж була погана жінка, люта, мов Жид-лихварь на гроші лакома і гірша, як деяка мачуха.

Все грозила їй, що відбере її від пані і видасть за муж за якогось свого горбатого сусіда-вдівця, як не буде віддавати їй зароблених на службі у пані грошей. А бідна давала, що мала, лиш аби могла дальше в пані лишитися і не вертати до дому, якого боялася мов самого пекла. Вона взагалі була бідна зі своєю матіррю-вільмою і тим, що була без батьківської опіки. Її батько, чесний газда, як розказували люди, помер давно, а одинкий брат її, колишній вояк при кінниці, парубок зарозумілий і язикатий, хиба що бив її

від часу до часу, як не пхала йому в руки гроша на тютюн або горівку. І звідки мала остаточно набирати стільки тих гроший? Вона стидалася просити у пані гроший, але він не вірив їй і бив тайком, коли лиш навинулася нагода. Бог знає, вона цілком иньша, неначе-б не його сестра, хіба що була така струнка як він, як смерека. Він був дуб, не парубок.

Коли думав про неї, бачив її все перед душею такою, як колись перший раз.

На панськiм подвіррю. Одного разу лупили там кукурудзу. Коло стодоли і кошниць сиділи робітники, жінки, чоловіки й дівчата, він і вона, й лупили. Він і вона сиділи при одним гурті, а між ними старий Петро, що наглядав за роботою. Кукурудзи мали з одної купи сипати вже до кошниць. Старий Петро гукнув на одну грубу пизату дівчину, що неустанно передиралася з одним хлопцем, щоби принесла зі стодоли драбину. Вона відповіла, що принесе, але не рушаючись із місця гралася найспокійніше дальше, перекидуючися з хлопцями кукурудзами.

— Ну, сороко, ти оглухла? Не чуєш, що я казав? — гримнув на ново Петро на неї, ніби погрозив кулаком. — Я зараз там прийду на твою голову!

Та дівчина мабуть знала, що його слова не такі грізні, як здавався його грімкий голос, і замість виповнити наказ, почала боротися з хлопцем, що саме в тій хвилі упхнув їй шумилиння за ковнір.

Анна бачила те все.

Вона заховувалася цілий час мовчки і скромно коло роботи, а обзивалася лише тоді, як її хтось прямо про що питав.

Він, Михайло, неначе не бачив її, хоч сидів проти неї і їх погляди від часу до часу стрічалися. У неї були тихі, блискучі очі і часом з ніжною усміхалися.

Бачучи, що пустотлива дівчина в-друге не сповнила наказу, піднялася вона зі свого місця і пішла сама до стодоли по потрібну драбину.

Петро глядів хвильку за нею мовчки, а відтак посвистав злегка перед себе.

— Мой, мой, що за дівчина! — сказав до громадки коло себе. — Ватро, щоби її порядний хлопець полюбив, а відтак засватав. Дівчина як золото, тай добра!

Йому, Михайлови, заграло серце живійше в грудях, а інші люди поглянули ласкавим оком за нею.

За хвилину вона винесла драбину.

Ішла повільним, ритмічним кроком, несла на лівому рамені довгу драбину, а праву руку сперла на клуб, щоб іти в рівновазі. Була прегарна в тій хвилині. Середнього росту, з темним як шовк волоссям, мала на собі скромну ріклю, що не стісняючи її в рухах, приставала пестливо до її молоді, гнучкої статі, що на око ніжна, таїла в собі силу та вабила до себе мов музика гармонією жіночости. Не підводила очий, зближаючися чим раз більше до громадки людей.

Коли станула вже близько гурту, він устав із місця і взяв від неї драбину, при чім зустрівся

знов із її чорними очима. У неї грудь філювала злегка. Вона усміхнулася до нього.

Оттакою бачить її тепер у душі. Оттакою, як ішла з драбиною на рамені через подвір'я одинаковим, обережним кроком, тай із легко спущеною головою... Була чесна дівчина, про яку і одна душа злого слова не сказала. До того знала тільки преріжних робіт, про які иньшим дівчатам в селі і не снилося. Все була коло панни і вивчилася при ній всячини. Панна говорила з нею нераз, мов із рівною собі. А й стидлива була страшенно. Там де иньші дівчата лускали зі сміху, штовхаючи одна одну ліктем, ніби потайки, та перешіптуючися, вона соромилася до сліз і була би мабуть із сорому в землю запалася ізза того, що чула все, особливо-ж коли він був при тім.

— Гай, гай! — грозив їй раз один хлопчисько, якого висварила за нечемні слова. — Ти уважай, щоби колись галузочка не зломилася!

А вона обернулася і вдарила його по лиці. Иньші дівчата сміялися.

Иньші... але вона не була, як иньші. І справді. У неї був уже — як глумилися деякі хлопці — «панський розум».

Але найбільше любив її Михайло, коли усміхалася як тоді з драбиною, а загалом за те, що була тиха да добра. Иньший раз, де вона йому знов так дуже подобалася, було в сусідньому селі. Він ішов по сіль для товару і мусів саме в тім селі минати хатину її мами. Бідолашну, похилу хатину в середині малого городця і близько гостинця.

Вона стояла в городці межі темними мальвами й сонішниками, сама як струнка мальва і помагала мамі чистити горох решетом. Зближившись до хати він поздоровив її і станув на хвилину.

— Боже помагай, Анно! — сказав несміливо.

— Дякувать! — відповіла вона, геть під волосся зарум'янівшись.

— Чистите горох?

— Ай, певно, що чистимо! — відповіла замість неї грубим голосом стара, витріщившись на нього недовірчивим поглядом. Вона була дуже погана, отся її мати. Передні зуби виставали у неї з рота як кли; сорочка на грудях була вічно розпята, а білий рушник на голові завсіди перекирвлений. Виглядала, коли-б і не глянути на неї, як п'яна, або як би що лише з ким побилася. Він стояв хвилину, дивлячись на неї, як вона не підводячи очий до нього бачила і відчувала його присутність і мовчала.

— Я йду до склепу по сіль для товарини! — сказав.

— Не тяжко йти, як худоба є! — обізвалася знов стара неприязно. — У нас нема худоби! Мій чоловік помер і лишив мене з довгами. Я мусила останнє теля продати, щоби його поховати. Тодор — так звався її син — був при жовнірах, а отся — вона кивнула зневажливим рухом за дівчиною — помагала лиш ложкою при мисці. Тепер він усе, що заробить, складає для себе; він задумує женитися — додала злобно — а отся чічка працює день і ніч для чужих. Боже

борони кожного перед такими дітьми, як я їх маю! Це кара божа, такі діти, вороги. Розум і руки у них лиш для себе.

— Ей, мамо! Вам би таке не говорити! — сказала Анна з легким докором. — І нині дозволила мені пані допомогти вам у роботі, хоч і в нас роботи було всюди повно. Я ратую вас, де можу! Але ви ніколи не вдоволені!

— Бо мене лютить те, що тобі чужі пані милійші, як твоя мамка. Я з тобою доста набідилася, заки таку вигодувала. Все добре, що пані і панна скажуть або навчуть, а все зле, що мама скаже. Гай-гай! — говорила твердо далі підкидаючи високо горох в решеті — будемо видіти, як далеко ти зайдеш із твоїми панами! Ти ще не знаєш: панська ласка лише до порога, а там — »марш за двері«!

— Я-ж вам усе даю, мамо, що там заслужу, хиба що собі яку одежину справлю! — говорила дівчина з огірченням. Їй було соромно за мамині докори перед ним і вона хотіла немов оправдатися. Він за нї за що в світі не смів думати, що вона для своєї матері не була добра!

— Ай, певно »річі«! — глумилася стара. — Від коли ти в панів на службі, то вже і горботку покинула носити, деж би, соромно вже! Гай, гай!

— Панна каже, що любить мене у спідниці, ну, і все дає в дарунок спідниці Але я можу і горботку носити, цього мені ніхто не заборонює. Але як панна для мене добрі, то чому їх не слухати?

— Воно гарно і в спідниці ходити! — вмі-

шався він несміливо, хоча́чи звести розмову на що инше. Йому було жаль дівчини, яка ще не мала вправді сліз в очах, але в голосі було їх уже повно.

— Про мене! Але збанок, кажуть, до часу воду носить! — сказала стара. — Ти вже стала гонорна, ніби кухарка. Добре, що навчилася вже в панни в покоях викручуватися та каву варити, то тепер уже мамки непотрібно. Вже те білля, що я виперу, не біле, а те, що я його вшию, за грубо шите. Але пожди! Я ще тебе колись навчу розуму! Я лиш дивлюся, як то ще довго потриває, на як ще довго твою мамку полишиш, а сама по службах ходити- меш, я лиш дивлюся!

Вона усміхнулася поганим, злобним усміхом і висипала лютими, роздразненими рухами очищений горох у мішок, що лежав недалічко на землі. Дівчина схилилася і допомгла. Однак він бачив, як вона обтерла скоро рукою сльози, що таки втиснулися їй в очі.

Відтак мусів іти дальше.

Поздоровив стару і молоду і пішов, але за-ким відійшов, попросив ще трохи води напиться.

Вона винесла йому води й подала через низький пліт. Пив мало. Замість того заглянув їй в її тихе, смагляве обличчя і в очі. Очі, що промайнули в тій хвилині по нім, були несказано сумні і не говорили саме тепер нічого до його душі. Неначе засоромлений перескочив вузький шанець, що ділив його від дороги і відійшов скоро. Вона йому дуже подобалася, але стара, та стара! Коби Анночка дісталася раз по праві в його руки, то

вибив би їй ті кли на переді, що ними кусала всіх мов лиха собака. Чарівниця отта...

Відтак бачив її ще частійше. Часами мав діло на панському подвір'ю, або тато вислав його туди з орудками. Тоді все перемінявся з нею кількома словами. Не говорила ніколи багацько, але все розумно і скромно і не сміялася на все горло, як інші дівчата. Була иньша, як другі сільські дівчата. Не знав саме докладно, чим ріжнися від інших, не застановлявся над тим ніколи глибше. Він відчував лише сліпо ріжницю. Була ніжніша і тонких обичаїв. Була в одіжі все чиста, а гарне, темне волосся її було в порядку. Воно улискувалося у неї з дня на день, коли тим часом інші дівчата розчісували його лише в неділю або в свято. У неї не було багатого намиста на шиї, але її цітки, що їх носила, були завжди гарні. Єство самого ліпшого і тоншого лежало в тім, що заняло його некультурну, але в основі чисту й добру душу, і його впливови піддавався несвідомо. З нею годі було як небудь шуткувати, за рукав тягати, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився близько перед нею. Немов затихала цілим єством і гляділа ожидаючим поглядом на ті уста, що мали до неї заговорити. А коли здобувся хто на те, що звернувся до неї легким словом, тоді румянілася потапаючи в полонінні чистого, дівочого сорому, та всміхаючись вимушено і змішано, щоб уже однак в найближшій хвилині мати очі вохкі, а уста щоб умовкали цілковито.

На танці не ходила ніколи. Була майже від чотирнацяти літ на службі у дворі, а забави і розривки її сільських ровесниць були для неї цілковито чужі. Не мала і жадних товаришок між сільськими дівчатами і товаришувала виключно з донькою Докії, Парасинкою. З иньшими не мала що балакати. У неї не було таємниць і любовних справ, які спонукували дівчат до шаленого, дитячо-безумного сміху й переговорів. А що панська хата лежала по троха відсторонь від властивого села і все таки треба було з годину ходу, аби до нього дістатися, а вона все рвалася як не до одної праці, то до иньшої, то їй лучалося лиш дуже рідко забігти на яку там балаканку.

В неділю ходила до церкви, але й тут не лишалося їй багато часу до бесіди, до ближшого зазнаймолення.

По службі, що правда, зближалися до неї і обступали її дівчата, оглядали її одіж, її гарно вишиту сніжно-білу сорочку, її маленькі, срібні ковточки, що дістала одного разу від пані, доторкалися всього пальцями, допитувалися о плату і їдло, яке мала у панів, дарували їй цвіти, але тому, що по тому всьому вичерпувалися теми правильно, а вона перша не починала на ново розмови, так усі розходилися байдужно.

Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, тай тому не мала для них ніякої вартости. Не мала ні землі, ні гроший. Землі не мала ніколи, бо її родичі були бідні зарібники, а гроші, коли були у неї хоч і найдрібніші, відносила зараз до матері. Мати-ж мучила її та била

доти, доки вона не віддавала їх до останнього феника. Таким чином була її будучність обмежена на працю рук, неустанний пострах перед матіррю і остротою брата. Пізнання та свідомість великої бідноти, а з тим почуття своєї немочі настроїли її і без того до поваги і думання склонну натуру поважно, до глибини душі. Її щоденні сходи з панею і панною, чутливими і благородними жінками, що її дуже любили за її тиху консеквентну вдачу, відобрало її еству жорстокість і неповоротність некультурної селянки з першої руки, а натомість надало її поважній душі корму, гнучкості і свого рода інтелігенції.

Не вмiла читати й писати. До писання не склалися їй пальці, що звикли лиш до «грубшої» праці, а до читання не ставало часу. Все і всюди манила праця і свобідних хвиль в її скромнім життю не бувало. Та за те заховала її дівоча душа, ізза умних і щирих наук і присторог благородних жінок, білість і чистоту. Пригадувала дику цвітку, що виростала в затишку ліса, далеко від голосного світа або диких голубів.

Старші, поважні й багатійші газдині, як Докія і кілька иньших, що бували частійше в панській хаті і знали її добре з пильности і чемности взагалі, любили її і були їй прихильні. Про ти них вона була покiрна і цілувала їх при стрічі в неділю і свято в руки. Їм це було мило і вони цілюючи її в чоло називали її «доньцею». Але простійші не мали для неї серця.

Вона навчилася в дворі багато, чого вони

не знали, а чого дівчина не могла затаїти — вигладжувати білля, варити і т. и. — а що це незнання тої роботи не годилося з їхньою гідністю газдинь, то вони глумилися з неї і кепкували при кожній нагоді. Вона дивиться лише, аби на ній сорочка була біла — говорили — але чи її скриня заповняється біллям, се вже її не обходить. Відай треба буде дві пари волів, аби потягнули її скриню до хати чоловікової, як дістане якого, бо одна пара не встигне.

Або знов: вона вміє білля вигладжувати і наперстком шити, але тим вона не доробиться ані землі, ані чоловіка. До землі треба з сапою приступати, а до чоловіка з повними руками. Але може їй придасться коли і наперсток. Лишиться без даху над головою, бо в неї мамка і братчик такі, що за те не тяжко, тоді вона поставить собі його на голову і він їй стане за покривало... І такі иньші глупости.

Дівчина знала про те все і це відбірало їй певність в поведенню і огірчало. Як тяжко було бути убогою! Чоловік ні для кого ніщо не значить. Та добре, що хоч руки були в неї здорові. Ті руки допоможуть їй, аби її і як тяжко було в життю, бо й що було діяти? Світ для всіх. Для багатців і вбогих.

І тепер він думав про неї.

Гірко було все покидати. Родичі хоч раз-два в рік прийдуть, але вона? Люди кажуть: »Що має бути, те не мине його!« Він має надію, що вона буде його.

Він її любить. У неї нема ні поля, ні худоби, ні грошей, але він її про те любить. Дасть Бог, доробляться. За те у нього є поле і худоба. А ось хоч би і бики отсі, товариші його.

Він задумався на хвилину і не заздрів, як один із волів потягнув писком за конюшиною і смикнувши добру жменю молотів її пильно піднявши голову від землі.

Не міг сердитися на нього. Він був усе цікавіший до всего від «Лівого» і був би хто знає що пожер. Стіну злизував, як ясла були перед ним порожні...

Звірина дивилася живими очима перед себе і молола пильно писком, а він аж погладив її під впливом якогось наглого, теплого зворушення, яке ним заволоділо. І вона буде їх любити. Хто їх врешті не любив би?... Ей, коби вже до того дійшло!...

Потім зітхнув і обернувся миттю лицем до землі. Перед ним розстелився час якоїсь будучности, що мов земля заважила на його душі і мов чорним смутком залилася...

Робітниця в панських покоях не знала, як воно счинилося, що нараз син Івана Федорчука Михайло опинився перед її душею. Думала над тим тільки, чому весною цвітуть дерева, зеленіють лани й ластівка гніздо ліпить. Воно прийшло було, а коли вона його здалека або близька бачила, заходила з нею зміна, з якої не вміла собі здати справи.

Знала, був добрий для неї і не так, як инь-

ші. Він був багатіший, як інші газдівські сини, але проте говорив із нею, як із рівною собі. Як просив сірнички, або води, або коли питав, чи пан дома, то все був дуже чемний. Не заходив собі ніколи з нею в жарти і не плів пустих слів. Туга за ним зростала в ній чим раз сильніше, ставала чим раз більш докучлива. Вона-ж не була дитиною, їй було вже двацять, не була ні глуха, ні сліпа. Знала, що любила його.

Неначе злочинство крила це в своїй молодій, смутній душі, не знаючи, що з тим почати, та купала ту свою любов ночами в своїх словах... До ворожки боялася йти, а хоч би й пішла, то що вона їй скаже? Вона-ж була бідна наймичка, а він син багатих родичів...

Стала така поважна і похмура, що її оточення це майже спостерігло. Вона сама не за примітила цього.

А її мати та брат усе грозили їй від часу до часу, що видадуть її за муж за горбатого сусіда. У нього була й хата й поле й худоба... і він був, як говорили, добрий чоловік...

Незамітно уклалася лінія болю коло її молодих, невинних уст...

Було це одного вечера в липні.

Анна ходила до жінки старого Онуфрія по гриби й саме вертала додів. Їх хатина стояла під панським ліском і вузька стежечка вела від неї через поля по-при бурдей Івоніки, аж до сільської дороги. Було пізно. Чудовий, ясний, тихий вечір. Небо із незвичайно випуклою глибиною

було засіяне зорями, а між ними місяць жаристий і свідомий побіди. Далечина була лагідна й виразиста, а над полями, на які спала рясно роса, здавалася розпростерта срібна сітка.

Нива з гречкою простягалася ніжним біливом коло високого і буйного жита, а там далі краплі роси блестили мов остали на житі і пшениці зачіплені сльози проти місячного світла. Десь-недесь знімалася з мокрійших місць легка, прозора мряка. Глибока тишина панувала всюди, лиш сверщки перекликувалися численно і оживляли широко й далеко далечінь. Крім того — жадного звуку. Все стояло неповоротно, шттивно, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком і гіпнотизувала все магічним, місячним світлом.

Анна йшла спішно вузькою стежкою, що вилялася майже невидимо скісно між гордим житом. Жито сягало їй майже по груди і було таке пишне й буйне; такого вже здавна на нивах цього села не бачили. Це було саме збіжжя Івоніки, через яке йшла стежкою і яке від часу до часу гладила верхи рукою, мов голублячи його до себе.

Була поважна, як звичайно. А там у старого Онуфрія чула ріжні новини. Він оповідав, що до нього заходив оноді Івоніка, хотів від нього купити один штубей¹⁾, але Онуфрій не продав; він не продає, як казав, нікому своїх бджіл, бо свої бджоли має він лиш для себе; йому опові-

¹⁾ вулий.

дав Івоніка, що у нього всі такі згризені, що Михайло вже в жовтні забирається і що він, Михайло, дуже зажурений.

Неустанно шукає собі роботи. Ба сеє візьме в руки, ба теє. Ба йде в поле, ба вештається коло товарини, коло бджіл. То знов лагодить щось коло плота, аби його заверюха й сніги не звалили в зимі до землі, то знов покопує шанці по полях, щоби в дощевих часах не перепоювалася земля надмірною водою, то знов бере сокиру в руки... Все хоче лишити татові в порядку, як піде, бо... може ніколи не поверне! А Марія плаче, що далі буде треба керницю для її сліз копати... Але вони всі дурні — сказав до неї опісля Онуфрій. — Він був в Італії, у Відні і вернув за те з гонорами до дому. Але всі люди в отсім селі — останні дурні, — це сказав він Івоніці на всі його жалі.

Вона роздумувала над тим, як то буде, коли молодий хлопець піде. В її поважній душі зарився вже здавна біль розлуки й зростав чим раз більше. Вона вже здавна знала, що він мусів іти; знала це скорше, як всі иньші. У пана, де родину Івоніки любили й шанували, говорили не раз про це, що хлопець не буде й не може бути увільнений і буде мусіти відслужити у війську свій час. Але вони не вірили і все пробували на різні способи уратувати сина. Тепер же пересвідчилися, що там правду говорили. З ним самим не говорила вона ніколи про це, що він піде. Він приходив тепер доволі часто на панське обійстя. Перед двома тижнями приніс від свого

батька меду для пані в дарунок. Передав їй і вона віднесла мід до покоїв. Коли хотіла відтак миску вимити і йому віддати чисту, сказав:

— Лиши це! (Тикав їй, помімо того, що була бідна наймичка.) — Це вже дома зроблять! Що ти робиш, Анно, і як маєшся? Я їду позавтра з татом на ярмарок на Петра в місто. Хочемо одну корову продати і молоді бички купити. Що тобі звідти привезти?

При тім узяв її за руку і шукав її погляду. Жаріюча полонінь так і обгорнула її і вона вирвала руку назад. Він очевидно жартував. Так питають звичайно, коли їдуть на ярмарок. Лише її дика душа не могла увійти в той жарт і вона відповіла майже жорстоко: — Що хочете!

— Я тобі принесу »файний« перстінь! — сказав він непевно.

Відтак увійшов один із слуг у кухню і він віддалився мовчки.

Тепер було вже по Петровім ярмарку. Вона лиш чула, — старий Івоніка був майже що другого дня у пана, любих усіх дома мов батька і матір, — що спродали свою найкрасшу і найдорожшу корову і що Михайло за нею плакав. Але її треба було спродати — оповідав він — бо не міг запускатися багато з товаром на зиму. Все те потребувало надзору і праці, а він сам не зможе всього як слід допильнувати. Зрештою йому буде потрібно гроший і Михайло буде також при війську потребувати гроший.

Всюди стрічала його імя, чула щось про нього, чула, як його вихвалювали все і все... Ой, Бо-

же, нехай уже буде, як Бог хоче! Вона могла свою долю хиба Богу повірити. Всюди визирало щось смутного, але певно вже її доля була така...

Вона схилила голову й прискорила крок. Вже пізно стало. Ніч настала вже вповні.

Вона оглянулася, а кругом нічого, лиш поля і поля, лиш небо і звізди. Ген далеко по однім боці, куди вона прямувала, білили заслонені по часті садовою стіною поодиноких сільських хат, а цілком далеко на легкім згіррю здіймалися між верхівем старих лип два високі килими панського дому.

Мала ще перейти цілу ниву жита Івоніки, відтак конюшину, а відтак ще минути хату Докії і аж потім вийде на доріжку, що веде до панської хати.

Близько неї крикнула перепелиця захована в житі, відтак перелетіла їй майже перед лицем: сверщики цвіркали, здалося, саме коло неї, а як би хто хотів оглянутися за ними, добачити їх там, звідки продзвеніло їх цввіркотання, та воно доходило знов з иньшого місця. Це була їхня сверщкова тайна, якою дразнили нічних мандрівників.

Нараз виринула недалеко постать, розхлювала осторожно обома руками штивне море збіжжя і підійшла прямо до неї. Це був Михайло.

Вона перелякалася. Він з явився, неначе з під землі виринув. Її ество підлягало могутньому впливови неожиданої хвилі і не могло від нього освободитися.

— Добрий вечір, Анно! — сказав сердечно знімаючи капелюх і подав їй руку.

— Відки вертаєш так пізно?

— Від Онуфрія з грибами! — відповіла слухняно, мов дитина, тремтячим голосом.

Він мовчав хвилю і дивився на неї. Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом мов смерека. Її голова була схилена низько на груди, а руки спущені в діл. Ніч була така погідна й прозора, така прегарна і тиха, нічого, крім цвєрінькання сверщків...

Він бачив виразно її голову і її сумовито закроєні уста.

— Анно! — почав зворушено. — Глянь на мене! Я знав, що ти йшла до Онуфрія. Я ждів і визирав цілий час за тобою... хотів із тобою говорити.

Сказавши це, поклав обі руки на її рамена, оглядаючись разом при тім лякливо позад себе. І він був соромливий і полохливий; ніколи в життю не промовляв ще так до дівчини. А як і вчинив це, то не довіряв і самій тишині ночі і мовчазливим нивам.

Вона позирнула на нього, щоб опісля опустити очі. Ціла повага її ества обхопила її і заволоділа нею цілковито. До того прилучилося дике зворушення, що замкнуло їй уста.

— Анно — тягнув він ніжно далі, притягаючи її несміливо до себе. — Ти мовчиш так, як би я хотів тебе бити; може тому, що йдеш через мое поле? Цею стежкою йде кождий, хто хоче. Ти можеш десять разів більше від иньших ходити, коли схочеш! Я вистелив би тобі цю стежку найкрасшими килимами моеї мами. Я люблю тебе!

Вона поблідла, глянувши на нього дико зворушеними очима і мовчала далі. Щастя було таке велике, але й таке несподіване, що вона стала безрадна і не знала, що сказати.

— Я тебе люблю, Анно, вже від давна! Ти така гарна й добра! Хочу тебе взяти за жінку, тебе одну! Тебе одну, одніську! Ти мусиш мені сказати, чи ти хочеш і чи любиш мене?

Паралізуюча повага усунулася з її душі. Вона обвила його шию руками і повисла на ній.

— Ти любиш мене? — прошептала врешті.
— Любиш мене, Михайле? Я цього не знала! Я така бідна... Я нічого не маю... Я не маю поля... Але я тебе люблю...

— Я не питаю за полем, зазулько...

— Але я тебе люблю... знаєш?

— Хотів знати...

Поцілувалися.

З цілою повагою, яка була їй властива, пробилася її глибока любов; з цілою потугою молодої, лиш десь-не-десь культурою діткненої душі розлилася вона тепер і розігралася гучно. Була цілком любов'ю, цілком перенята тим надсильним, доси завсіди, лиш боязко заховуваним, затаюваним почуванням.

Але так, як воно зложилося, було майже не до увірення. Найпорядніший, найліпший хлопець у селі і один із найпожаданніших любив її. Її, що нічого не мала, була убога, а лиш виставлена на гнів матері і штовханці брата, якою ні один хлопець у селі не журився, яка не істніла для нікого, крім для своїх хлібодавців.

— Я стільки по ночах наплакалася! Бог один лиш знає! — прошептала тихо ховаючи соромливо голову на його груди.

— Чому, любко? — питав він глядячи її чорне у світлі блистяче волосся і притискаючи її до себе мов дитину.

— Бо так! Як було мені не плакати? Все було таке смутне! В мене нема ні жмінки землі, ні грошей. Мое серце підгризало щось, мов червак. Я ані не знала, що ти мене любиш, ані що...

— Ані що хочу тебе за жінку взяти? — докінчив він речення і усміхнувся. — Але тепер уже знаєш! Тепер не потребуєш уже плакати! Віджени смуток і візьми замість нього мене! А як тобі знов коли стане на серцю тяжко, то вийди і поцілуй мене! Доки я ще тут, цілуй мене! Доки я ще тут...

— Тай доки я жива по світі ходити-му, Михайле! — сказала обнявши його дико за шию і надставляючи з неказаною щирістю молоді, непорочні уста до поцілунку.

— І доки я по світі живий ходити-му! — сказав глибоко зворушеним звуком, зі щирою вірністю і сердечністю і поцілував її. Був неказано щасливий в тій тихій, ясній, місячній ночі, сильно зворушений і розжалоблений і при тім собі зовсім новий. З ним ніколи не бувало, як тепер.

Було так чудово і гарно і що вона його так дуже любила, отся гарна, розумна, тиха дівчина, що не мала собі пари і не була нікому рівна.

— Я тобі перстінь приніс, що купив на Петра в місті! сказав він і витягнув його ізза ременя. Відтак засунув його їй на палець.

— Тримайся мене, Анно, як я піду! — промовив поважно. — А я тобі також слова не зломлю! Скоро поверну, зробимо весілля!

— Ти не повернеш скоро, Михайле! — сказала й зітхнула.

— Чого зітхаєш? Не зітхай! Не смуги мені ще більше серця, я й так із жалю землі не виджу. Дома не виджу нічого, крім сліз. Мама заєдно плаче, а тато зітхає мовчки. Я все собі гадав, що воно не прийде до того.

— Я це знала, Михайле! Я чула, як пан і пані говорили, що нічого не допоможе, що ти будеш мусіти свій час відслужити. Пан був би поратував, як би було можна. Вони люблять тебе. Тебе, твого тата і твою маму. Я лиш перед своєю мамою боюся і перед братом. Вони все грозять мені сусідом...

Вона урвала і притулила як перше голову до його грудий. Він мовчав хвилину, погладжуючи на ново її голову ніжно, а відтак сказав!

— Терпи, а не йди за нього! Бог нам допоможе! На Різдвяні свята дістану може відпустку і приїду. У мене є надія, що все буде добре. Дотримай лиш мені слова, а як я верну з війська живий, тоді не буду боятися твоєї мами, ні твого брата.

— А твої родичі, Михайле? — спитала вона і піднявши голову поглянула йому вигрибущо і боязко в очі.

Він здвигнув плечима і усміхнувся примушено. Знав, що вони не будуть за тим, особливо-ж його мати. Вона для нього бажала би самої королівної, але він мав те пересвідчення в серці, що здобуде її для себе. А батько його знов дуже любив його, і коли батько пристане на те, мати мусить пристати.

— Ти тим не журися! Оставай лише на дальше у пані і будь мені вірна та молися за мене, коли буду там. Як там не вмру, буде все добре.

Вона почала тихо плакати.

Він запримітив це.

— Тепер уже плачеш! Я-ж іще не пішов і ще не вмер! Пожди ще з плачем! — потішав її, а тим часом огорнуло й його якесь почуття смутку. — Поцілуй мене радше ще раз!

Він обняв її пестливо рукою і підняв її голову.

Тут вона схаменулася.

— Я мушу вже йти! — сказала полохливо пригладжуючи собі волосся. — Я забарилася! Боже мій! Що там скажуть? А я цілком забулася! Скажу, що в Онуфрія забарилася. А там у Докії вже спустили із ланца великого пса, а мені прийдеться минати її хату.

Вона підняла одною рукою з землі кошик із грибами, а другою обняла ще раз його шию.

— Будь здоров, Михайле; добраніч і приходи! Прийди з чим небудь до пана, щоби я тебе ще бачила. Я буду за тебе молитися і слова не зломлю. Вже най буде, як буде!

— Може чей не застрілять мене! — жарту-

вав він вимушено. — А коли мене і поцілить яка куля, то може не загину відразу. Я міцний і не дурно кажуть, що я як той медвідь. Сава вимовляється все тим, коли не хоче мішки з насінням виносити на під. У тебе плечі як у медведя — каже він — неси ти!

Вона ступила вперед і подалася вперед.

— Я вже йду, Михайле, вже пізно!

— Я тебе підведу!

— Ми не маємо тут обоє місця, бачиш? Стежка така вузька, а що мені з того, як ти будеш йти за мною?

— То я піду вперед тебе! — відповів він весело.

— Так я не буду видіти твого лица. Все одно, чи вперед, чи назад, я хочу видіти твоє лице.

— То я буду йти побіч тебе.

— То хіба жадне з нас не буде йти серединою стежки. Грудою зле йти!

— Ще й ослабнеш із того! — сказав він зі здержуваним усміхом і вона усміхнулася:

— Потолочимо колосся! — сказала вже цілком лагідно й щасливо, погладжуючи пестливо рукою тяжке, золотисте колосся, між яким тепер темнів високий блават. — А сеж гріх, воно таке гарне!

— Так іди ти вперед мене! — промовив він. — Нехай тебе добре затямлю! Коли піду вже геть звідси, буду між чужими і вам чужий, як буду на варті стояти, буду тебе згадувати. Ідемо обоє нашим полем — буду гадати — ти все нав-

перед мене, вузькою стежкою, а я за тобою. Відтак ти обернешся і усміхнешся до мене, а я поцілую тебе...

В тій хвилі вона подалась в ході з жахом о один ступінь назад. Заяць біг житом і перебіг блискавкою стежку близько її ніг. Вона розсміялася.

— Бодай же тебе! як же я злякалася!

— Бо ти дівчина! — відповів він із легким глумом у голосі. — Я ловлю їх як мухи! Десь у гущавині жита обізвалася знов перепелиця.

Вона станула мимоволі і заслухалася.

— Перепелиця підплітькає — сказала майже побожно — а сверщики галасують мов наймити.

— Бо ніч ясна; вони люблять місячні ночі. Галасом своїм заповнюють тишину, мов цітками! — відповів півголосом.

Обоє звернулися назад до місяця і дивилися хвилину в освітлену, виразну і лагідну далечінь і назад на ту стежку, якою йшли.

Перед ними простиралися лани, пишні й багаті, місцями знижуючися, а місцями здіймаючися в лагідні згіря. Вони мов збивалися коло лісових оаз, що темним тлом стояли позад ланів.

— Усе спить! — сказала вона шепотом, неначе боялася голоснішим гомоном збудити що небудь у природі. І справді. Здавалось, що все в округи спало. Високе, буйне збіжжя, білі, сріблясті ниви гречки, а далі струнка, понура кукурудза. Легка імла, що тут і там знімалася прозорими серпанками над поодинокими місцями

піль, здавалося, оберігала дрімучу рослину в тихім сні.

Малий лісок, там ген за ланом, з якого вилетіли гриби, лежав закутаний у темні, а над усім здіймалося ясне, величаво-високе небо зі своїм блискотом зірок і м'яким світлом місяця, що безгомінно пронизало темні літньої ночі і творило з неї пречудовий, тихий, своєрідний світ.

Обоє мовчали.

Вони все ще стояли звернені назад проти місяця і проти тої сторони, з якої вона вертала.

Вона дивилася довгу хвилю в далечінь, неначе забула про себе, так витріщилася туди. Нарав заблис переполох, її очі розплющилися широко.

— Михайле! — обізвалася раптом і боязко.
— Дивися, видиш?

— Що таке? — спитав.

— Іди очима назад тою стежкою, якою я прийшла...

— Ну, і щож?

— Дивися, видиш ти тепер ваш бурдей, як він он там у низу лежить, обведений округи густою деревиною, так як стара бабка скулена на землі? Видиш його? А дерева, що густо вросли за ним, як лісок, видиш ти? Воно так ясно, все видко докладно, цілком докладно. Дивися на малу стайню коло бурдея, на плоті висить довге пасмо білого полотна.

— Я виджу. Мама білили і забули заховати полотно. Та що таке?

— А тепер дивися! Кусень від бурдея на пра-

во відділений багнистою левадою, де все застрягають коні возом, як вивозять скошений той рогіз; тепер гуляє там шматами легка імла, на крок звідти лежить панський лісок. Він тепер дримає, видиш?

— Чому-б не видів? — спитав на то счудовано на її дивні допити. — Я його що дня бачу, я маю його що дня перед очима. Лісок веселий, мов хлопець.

— Так, веселий як хлопець! — повторила майже механічно. — Але тепер, Михайле, дивися! Видиш ти »сусідній« ліс, що чепить позаду багнистої левади межи бурдеєм і веселим хлопчиськом? Темний і страшний, видиш ти?

— Він віддалений кусень від вашого бордея; ти це знаєш, Михайле, це »сусідній« ліс! — додала чудно зворушена, майже нетерпливо і в її голосі пробився неказаний біль і мов слізки затремтіло.

— Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно. В днину і вечером, Михайле. Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди і жене звідти. Мені на плач збірається, коли побачуся там сама... Я страшенно боюся... дерева такі темні... воно так страшно... я не знаю... я не знаю...

Вона говорила перехилившись легко вперед. Широко отворені, майже витріщені очі від того ліса не зводячи, неначе мала візію, держалась одною рукою його і здавалося, була всіма змислами там у далечині коло згаданого ліса.

— Все... воно мені... так... коли... я там...

— говорила розірвано і боязко. — Коли дивлюсь... туди. А... нині... де воно так ясно... дивися... як... ясно... на причуд... ясно... Звідти іде щось!!! скричала нараз несамовито в дикім переляку. На тебе і на мене!... Кинулася до нього судорожно і мов ослонюючи його обхопилась його бурливо руками і притиснулася лицем до нього. Слід за тим попала в конвульсійний плач, що його приводить зі собою лиш несподіваний, несамовитий перестрах.

Майже в тій самій хвилині обвів і він її руками. Його проняло холодом, волосся стануло йому дубом. Тримав її міцно притиснувши до себе і витріщився острим поглядом в указаний напрям. Він не боявся і не бачив нічого. Його бурдей, до якого мав небавом вертатися, лежав спокоем повитий і справді мов скулена старенька в намітці, ослонений з заду густою деревиною, а там далі на право за багнистою левадою на тлі, де здіймалися легкі, прозорі імлі і неначе на границі другого села лежав сам для себе »сусідський діс«. Чужий, невеликий і лиш рідко побережниками звідуваний. Неначе добро без властителя, де кождий міг ограбувати дерева і доволі часто ограбував, так лежав він.

Він знав його аж надто добре. Зрубував там у нім часом сухе гілля, до плота і переводив не одну ніч в його глибині. Але тепер не бачив нічого. Йому й не впало там нічого в очі. Ні в днину, ні в ночі, і вона мала певно лиш пустий привид.

— Ти дівчина успокоював її рівним голосом,

але наглий переполох, який перейшов від неї на нього, дзвенів ще і в його голосі — і тому боїшся! Перехрестися! Бог з нами, і я проведу тебе аж до дому. Там нема нічого і тобі лише щось привиділося. То було мряка.

— Це не була мряка! Воно летіло крізь мряку! — говорила розірвано і хлипаючи, піднімаючи на хвилю голову і дивлячись йому переконуючо і zarazом із докором в обличчя. — Воно летіло... на мене... і на... тебе!

Нараз урвала. Завернула звільна, неначе невидимою, зростаючою міццю силувана, голову знов просто в синявий, освітлений напрям, і де на полях, що знижувалися, темнілися тепер оазисів... Дивилась туди хвилю вигребущими, заляканими очима, з болізно зморщеними бровами, не звертаючи ні погляду, ні голови ані на хвилиночку від того місця. Нараз обхопила пальцями його рамя міцніше. Почала мов у болю стогнати, а відтак легко зойкати: »Вже знов... вже знов...« а відтак скричала як перше з несамовитим перестрахом: »Знов летить!«

Він пірвав її із собою.

Вона плакала голосно, а він смертельно перелякався.

— Ходи! — кликнув хрестячися та дзвонячи зубами. — Тут нечисте місце! Ходи! — І піднявши із землі гриби, що вона в перестрашу опустила, обвів її рукою і потягнув даліше.

Ішли притулившись тісно одно до одного між високим збіжжем.

Вона утирала очі рукавом, обглядаючись раз-

по-раз боязко поза себе, перемагаючи все на ново напливаючий плач і йшла послухно за ним, коли місцями мусів сам ступати вузькою стежкою.

— Не вертай цею дорогою! — просила благаючим голосом і притискаючи його руку до себе. Я боюся!

— Мені не станеться нічого, голубко! — відповів рівним, поважним тоном. — Мені не страшно! Я не боюся!

— Тут щось нечисте... на тебе і на мене, Михайле... — промовила в розірваних реченнях, тулячись тісніше до нього. — Я це виділа тепер!

— Що ти таке виділа?

— Щось страшного, не знаю напевно що! Щось престрашного... закровавлені, огнянні шмати... з двома розжареними, несамовитими очима, що зближались до нас у шаленій скорості. І так скоро, як воно летіло до нас враз із лісом, так само скоро зникло. Боже, що це могло бути?!

Його проняла дрож і він перехрестився. Був забобонний, як батько й мати, як взагалі більша часть люду його села.

— Місячні ночі все таке з собою приводять! — сказав опісля в поучнім тоні, щоб вона успокоїлася. — Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха! Ади, там недалеко панського дому, де виїзджається вже з толоки на дорогу коло малого яру, яким можна найборше дістатися до нашої хати з толоки. Там також нечисте місце! Завжди, як місяць вповні, показується там великий, чорний пес. Той пес гуляє на одному місці

і не пропустить жадного чоловіка дальше, доки не схоче. Не за що в світі не пропустить!

— Ти видів його? — спитала боязко.

— Ні! Я ні, але старий Петро казав, що бачив його раз! Він вертав — оповідав одного разу — пізно з села до дому! Ніч була ясна і місячна, як нині. Він ішов сам. Чим ближше доходив того місця, тим більше ослабав у колінах. І нараз станув перед ним величезний пес із огняними очима і витріщився на нього. Він і собі випулив очі на його. А коли відтак здіймив руку, щоби перехреститися, пес зник, а він, знаєш, він лежить, як сніп на землі!... Вже пізно, по опівночі прийшов до себе, здіймився з землі і поволікся до дому. Казав, що ще три дні потім чув слабість у колінах зі страху.

— Воно вже так буває! — докінчив кріпшим голосом — і в таких хвилях треба все лиш про хрест пам'ятати, треба зараз перехреститися. Відтак не видиться вже ніколи нічого.

— А я забула про хрест, Михайле! — сказала вже відважно й спокійніше й усміхнулася мов дитя з вохкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового — і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже все пам'ятати про хрест — і сказавши це перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі. Відтак обізвалася відітхнувши: — Тепер я вже не боюся! А нині так ясно, що можна-б цітки збирати! Але ще нема півночі! А я таки страшно перепудилася! — завернула вона так на попередній предмет. — І що це могло таке бути, що я бачила? Що це могло

таке бути? І ніби знаю, що воно було, а прецінь не знаю!

— Не згадуй! — обізвався він щиро. — Нехай воно від нас щезає!

— Нехай щезає! — повторила поважно, а по хвилині додала! — Зі всього я лиш припізналася! Пані наказувала не бавитися до пізна, а я як раз забавилася! Ходімо швидше, Михайле! Дома будуть мене ще потрібувати!

І прискорили мовчки кроки. Ішли все ще вузенькою стежкою полем, та лиш уже тепер високою кукурудзою. Шовкове листя її неначе шепотом відзивалосл до них, коли одно або друге переходячи повз струнких ростин десь-не-десь діткнулися, або і відпирали її зі стежки руками. По недовгім часі спинилися недалеко білої хати Докії, а zarazом коло дороги, що вела до паньського дому. Тут обняв він її.

— Поцілуй мене тут ще раз, зазулько! — просив ніжно. — Далі не піду з тобою, бо люди будуть видіти! Не треба тепер!

— Не треба, не треба! — відповіла живо обнимаючи його тісно за шию.

— Бог видить! — закинув півголосом і поцілував чисті її уста.

— Лиш Бог один видить! — відповіла з цілої душі, відтак розсталися. Вона пішла, а він остався ще хвильку на місці та глядів за нею, як ішла полевою дорогою, а відтак як минала білу хату Докії, пустившись толокою до недалекого дому. Неначе темна, струнка смерічка, так ішла, прямо, легко колихаючися, доки не зникла йому з очий.

Він чув себе вповні щасливим. Вона його любила і хотіла на нього ждати і... буде його жінкою. Відтак перехрестився і пішов назад стежкою, що вела в ясно-освічений напрям. Його бурдей лежав тихо дрімаючи, закутаний у синявосріблисту мряку і вижидав його з отвертими дверми і двома дрібними, проти місяця зверненими, тепер ясно-блискучими віконцями...

VI.

Того самого дня з ранку спостерігла Марійка, що в неї знов пропала одна велика курка, і завела голосний лемент.

— Треба спитати Саву! — обізвався Івоніка, що сидів недалеко хати, клепає косу, і на всякі нарікання і допити своєї жінки не мав досі жадної відповіді. — Він же газдує тепер коло курей! Оноді чув я, як казав, що половик ухопив одну!

Вона розсміялася викрививши уста.

— Прокляті половики: Тепер пхаються вже аж до курника та хапають кури тоді, як вони сплять!...

Старий підняв голову і глянув на жінку. Щось більше важного прокинулося в тоні голосу, чим у словах, коли спитав:

— Що кажеш, Маріє?

— Кажу, що є й такі половики що пхаються аж у курник і забирають дріб. А як не будете уважати, то повиносять вам і інші річі!

— Маріє! уважай, що говориш, тай і май на увазі, аби ніхто не чув того, що ти говориш! — сказав остерігаючи. — Люди завидують нам і так-так усього, а як довідаються, що наш син злодій, будуть із того ще раді. Я знаю, що то Сава все робить і я йому того не дарую!

— Від мене він уже дістав свою партуку, — обізвалася знов жінка, але то все Рахіра через нього робить. Намовляє його до всього, а він лиш виконує те, що вона йому накаже. Оноді здибалася її, як вертала з фляшкою горівки від Мендля. Ти гадаєш, що сказала мені хоч »добрий день«? Де там! а я-ж їй прецінь тітка! Її мама моя рідна сестра. Дивилася, як вовчиця в землю, переходячи коло мене. В неї нечисте сумління, бо ходить і намовляє хлопця до злого. Вона продає мій дріб у Мендля і купує горівку та тютюн. Я вже прийшла на тото. Домініка мені це сказала. Вона мешкає там недалеко них і бачить усе та чує. А Домініка розумна і виділа і знає багато. Не дурно в місті десять років служила...

— Вона розумна, але й хитра і фальшива, Маріє! — відповів він спокійно і взявся далі клепати свою косу.

— Вона фальшива, але я її ніколи жадного зла не заподіяла; я з нею добре живу. Врешті вона знає все, що в селі діється, а вона би цього не знала! Сава пересиджує тепер більше у Григорія, як у нас. Колись тутки помагав йому на його винаймленім жебрацькім полі косити — казала мені Домініка. Я вам не хотіла цього казати, але тепер таки скажу. Михайло працює коло

нас мов чорний віл, не має супокою, аби все в ладі утримати, зривається від раня до вечера, а цей тратить свої дні і свої молоді сили там, для поганця. Вам би побити його з-раз, Івоне!

Івоніка мовчав і німе зітхання зняло йому грудь. Він це знав. Він знав багато дечого иньшого, чого вона не знала. Недавно приміром копав щось у панському городі і украв зі шпіхліра, що стояв на часок отворений, грубезний ланц. Цей ланц продав відтак старий Григорий Жидові на Гоппляцу, а він, Івоніка, був саме тоді при тім і пізнав панський ланц. Догадався зараз, відки це походило, але мовчав. Сава-ж був його дитина! Те все скоїв Сава, однак що він мав діяти? Сором признатись таки перед усіма, що ось його син злодій, а з другим злодієм камратує і туманить людей. Бог дав йому двоє дітей. Але що по одній стороні було саме добре, вийшло по другій саме зло. А він їх однаково любив обох, вигодував однаково працею своїх рук. Оба були його рідні-ріднесенькі діти...

— Як Михайло піде до рекрутів і він побажить, що нема кому все кутати, він поправиться. Тепер він ще на Михайла спускається! — потішав він жінку і себе самого.

— Дай Боже! — відповіла Марія. — Але доки він буде держатися цієї гадини, доти буде триматися його зло і лихо. Се я вам кажу, бадіко. Він сміється вже з мого жалю, а то відай не смішне, як мама плаче. Він видить, що мені серце з жалю тріскає, що Михайло мусить іти, а він каже: — Ідіть з ним до жовнірів... Хто йому там подасть

груди? Таке він до своєї мами говорить. У нього тверде, недобре серце, і Бог би його скараз за його слова!

— Не проклинай, Маріє! — успокоював остереігаючи Івоніка. — Він так само наша дитина, як Михайло. Він поправиться. Я вже йому кілька разів казав, та упоминав його, що коли не поправиться, не дістане від мене ні грудки землі. Все, кажу, дам Михайлові. Він це знає. І він знає, що чоловік без землі нічого не значить. Він це дуже добре знає. І видить, що Григорій у селі значить перед людьми...

— Вже змалку був такий упертий і злосливий! — тягнула Марія далі своє. — Я собі нагадую все добре.

— Від дитини нема чого великого надіятись, на те воно й дитина, і до того нема що чіпатися. І ми були колись дітьми й робили добре і зле. Що хто винен тому, що був дурною дитиною?

— Я кажу лише що він уже тоді був непослушний і упертий, і робив своїй мамі все на перекір, як вона приказувала що небудь!

— Чи ти слухала все твоєї небіжки, мами, Маріє, ге? — спитав чоловік і усміхнувся — Бог знає чому, вимушено.

— Ви старі і дурні! — затріпотала вона нетерпливо. — Я говорю про огонь, а ви говорите про воду. Я кажу, що він був вже змалку упертий і злобний, а ви кажете мені, які то змалку були ви, яка я, і які були иньші. Що мені з того?! Адить, одного разу, коли ще був малий, відобраз йому один хлопець — мені здається, молодший брат

Тодоріки, що відтак помер, нагадуєте собі? Відобрав йому сопівку, бо вони все оба разом на толоці пасли товар. Сава не сказав нічого. Чотири неділі пізніше зловив великого чмеля і упхав його хлопцеві за ковнір. Як хлопчище заслаб і лежав запухлий, а Саву за те били і сварили, тай і допитавали, чому таке наробив, мовчав як камінь. Затявся тай мовчав. »Видиш? — кажу йому — він може й умерти!« Він споглянув лиш по вовчому в землю, зморщив брови, а по якійсь хвилині почав плакати. Плакав, але не сказав ані словечка. А як я приказала піти до хлопця, та його мами, та перепростити обоїх, не рушився з місця. Неначе закаменів, так стояв тутки, і ніби занімів. Тоді була би я йому з гніву кости поломила. І лише мав щастя, що був усе такий мізерний і блідий, інакше, бігме, була-б кости поломила! Тай такий він і тепер; тай тому маю я жаль до нього!

— Він не був усе такий, як тепер, не слухав тільки свого розуму, Маріє! — сказав старий. — Лише від коли зайшов у приятельство з Григорієм, вертиться йому путанина в голові!

— Ей, він усе був лінивий і упертий! — закинула стара знов своє роздразнено.

— Лінивий!... але він не крав і не бокував від праці так, як тепер, тай...

— А ви це видите і скажете йому хіба раз у рік яке слово! — перервала вона люто бесіду Івоніки. — Як би він вам і хату над головою запалив, ви-б набрали води в рот. Я не знаю,

що у вас за серце. Ви все лиш добрі та добрі; лиш отсе одно знаєте ви, але се недобре, Івоніку!

Він задержався в клепанню і глянув на неї.

— Маріє! — сказав поважно і докірливо. — Чи Сава не є так твоя дитина, як Михайло? І чи ти його менше любиш? Чи ти його не вродила? Що ти від мене хочеш? Він молодий і дурний і підмовлений лихими людьми. Рахіра наробила йому щось, але як то минеться, вона стратить свою міць над ним, він назад верне до нас. Я його пазю, хоч і мовчу. Мовчи і ти і тримай язик за зубами. Михайло також видить більше, як ти думаєш, а Сава не знає. Довго не буде її триматися; вона нечесна дівчина, а женитися з нею він не буде, бо-ж вона його перва сестра, а сеж гріх. Він знає отсе все, і отсе мусить скінчитися. Треба лиш бути терпливим... і Бога просити, щоби нас не опустив... щоб і Михайла не опустив...

— Михайле, Михайле! — зойкнула нараз Марія, мов уколена. — Дитино моя, серце моє! За що відривають тебе від мене, за що садять ярмо? Що будемо без тебе діяти? Що пічне земля без тебе? Як то сонічко, так зайдеш ти для нас, а я розбіюся, жаль за тобою виссе мою кров і побілить моє волосє. Ми-хай-ле! Ми-хай-ле!!

Він підняв живо голову і глипнув журливо на неї. Чи не товкла знов головою до стіни? Коли жаль обхоплав її так нагло, як тепер, коли пригадувала собі розлуку із своїм любимцем, чинила це майже за кождим разом, а вона була вже слаба й не молода.

Але цим разом вона не робила того. Вона лише заводила й нарікала, а там може й заплаче знов...

Похнюпив голову як перше на груди, зморщив болізно чоло і клепавав перед собою дальше мовчки косу, ба ще пильнійше.

Вона не вмовкала. То з середини хати, то по надвірю прокидався її голос жалісно... все нарікала. Від часу до часу здоймалася її худа права рука... і грозила комусь у далині... Відтак настала ніч. Ясна і тиха — найшла обох, як спочивали кожде в глибокій тишині в темній хатині... з їдовитим горем у серцю безсонно...

V.

О тій самій порі, коли Михайло дожидав своєї дівчини, закрадався Сава мов злодій скрізь городи і поміж хати до Рахіри.

Мешкала зі своїми родичами в малій хатині в близькості старого величезного ліса, що став коло села мов велитенський мур, недалеко найліпшої товаришки Маріїної, розумної та язиком гладкої Домініки.

Старий Григорий і його жінка сліпа на одно око Тетяна не мали жадної землі, і винаймали що року кільканацять пражин поля у чужих людей, щоб хоч оттак тручати свою біду вперед. Мала хатина, що стояла по середині малого садка, була стара й похила, і здавалося, що по кожній

сильній тучі що раз більше похилилася в сторону ліса.

Григорий був зарібником, його жінка ходила враз із ним на роботу, бралася за всяку працю, лиш Рахіра оставалася дома і проводила свої дні у безробіттю, або швендалася по селі, задержуючися коло кожної хати, де були дівчата або молоді хлопці і навязували балаканку.

Це було правда, що вона, а властиво її батько походив із »Циганії«.

У сусідньому селі, що вважалося вже місточком, бо в ньому відбувалися ярмарки і торги, осілася була ще за давніх літ кольонія Циганів.

Тодішній дідич і властитель села подарував тій кольонії якусь частину землі. Так вона осілася там і частину тої землі враз із мешканцями прозвано »Циганія«.

Цигани мали тут свого окремого двірника, своїх громадських радних і держалися кріпко своїх звичаїв і циганських установ. Найкрасшу Циганочку взяв властитель села до свого двора і вона проживала тут у роскошах, мов княгиня в давніх казках.

Однак роки 66—67 привели зміну. Запанував голод, прокинулася холера, багацько родин вимерло, багацько вивандрувало із Циганії до Модлави, а ті, що осталися на місці, змішалися з иншими мешканцями, і лиш не багато з них осталося вірними своїм традиціям і обичаям.

Старі люди, що пригадували собі ще добрі часи, у яких процвітала Циганія, оповідали не один цікавий епізод про їхнє життя-буття і вда-

чу та про їхній особливий талант обманства. Та про те згадували їх із симпатією і якоюсь теплотою.

Як було проходити коло їх толочки, де літнього дниною пасли звичайно крадені вівці, у неділю приміром мож було сміятися до розпуку. Всі малі Циганята нагі збиралися тут роями, гуляли, качалися і крутилися побравшись за руки — блискавкою, так що їх чорні тільця у сяєві сонця лиш так поперед очі мигали і вилискувалися. Кидалися переходячим під ноги і просили дикими, а zarazом бутними рухами милостині, кричали та благали, співали і заводили правдиву чудасію, так що хто переходив, мимоволі усміхнувся і сягнув рукою до кишені.

Вони мали свою окрему музику, торгували деревляним начинєм, мали своїх ремісників, а в суботу передягалася більша часть жінок у лахміття і ходила в сусідні села по милостиню. Григорий Чункач, батько Рахіри, був потомком Циганії. Він одружився із сестрою Марії, на одно око сліпою Тетяною, бо мала кілька пражин ґрунту, а коли пропив усе, мусів винаймати землю і ходити на щоденні зарібки.

Тетяна була добра робітниця і мала славу такої на ціле село. Їй і тій славі мав одиноко завдячувати Григорий, що діставав роботу, инакше не мав би ні одного свогого прихильника, ні своїх рук. Він був злодій і мав на своїм сумлінню одно людське життя. Одного разу упився і побив одного старого так сильно, що той кілька днів потім помер. За те просидів у криміналі дов-

гий час, однак коли вийшов на волю, не став ні на волосок ліпший.

Рахіра цілком у нього вдалася, і він любив її мов свою душу. Мала не лише його круглі, чорні, жадібні очі, але і вдача його відбилася у неї, немов у зеркалі. Лінива до розпуки, плеталася цілими днями бездільно по селу, балакаючи та оглядаючи все, що впадало їй в очі, особливо-ж дріб, або ставала там, де газдині білили свої полотна, щоб опісля при відповідній нагоді з одного або другого затягнути незаметно під паху.

Її мати не мала жадної волі і жадного голосу дома й чинила завсіди лиш те, що наказував чоловік і чого бажала донька. Була для обоїх мовчазливою, невсипущою машиною. В молодих сільських хлопців не тішилась Рахіра симпатією. Вони погорджували нею явно і висмівалися з неї голосно. Вона накидалася кожному і досягнути її ласку не було трудно.

Ніякий хлопець не просив її на танечнім місці до танця, але вона лізла від одного до другого, мов ласиця і підлещувалася та просила так довго, доки один або другий не потягнув її за рукав на-пів жартом, на-пів повагою до танцю, і обкрутивши і кілька разів трутив від себе, або відослав двозначними словами на місце.

Але вона сміялася з того. Зі своїми білими, блискучими зубами і червоними викоченими устами виходила при слідуючій танці, неначе-б було нічого, сміючись на ново до них, і вміла на ново звернути на себе увагу і діпняти свого. Від кіль-

кох місяців лип до неї Сава. Симпатія взяла початок у гульбі. Жартами і сміхом, штовханцями, а відтак перемінилася в грізну, поважну силу.

Вона була старша від нього. І було це тому — чи лежало це вже в її вдачі, вона так ним знала верховодити, що не було ні одної майже точки між ними, в котрій він не згоджувався-б з нею і не піддавався-б на сліпо її видумкам або на-пів диким химерам. Була для нього богинею і держала його при собі мов магічною силою...

Крім того випереджувала всі його бажання і кожний поступок його позискував у неї похвалу.

Находив у ній підпору для своїх найгрубших і найнизших зворушень, а що не помічав у за-сліпленню її хиб, так тонував чим раз глибше й глибше в атмосфері її духа і душі. В товаристві її родичів не потребував ніколи вязатися. Пив враз із ними, і не бачив у тім нічого соромного, бути п'яним. Вони знаходили все якусь вимівку на те, коли Рахіра приносила до дому кусень білого вкраденого полотна або вкрадену курку, оповідаючи як одно або друге опинилося в її руках, то головною річю в тім було те, як вона заходила коло того, щоб добути це в свої руки і що скаже він на те. Він сміявся дивним, здавленим сміхом і подивляв її зручність і притомність. Поводився з нею свobodно. Батько і мати не вязали їх в чім і так Сава проводив із нею нераз цілі вечорі і ночі й ніхто не встрявав до їхніх відносин до себе та до їхнього діла. Їх почуття могли розвиватися без упину і розвивалися...

Старі вийшли в сусіднє село на роботу і не вернули ще. Вона сиділа сама під хатою на приспі і, дожидаючи Сави, гляділа нерухомо великими очима в жаристий місяць.

Недалеко від хати на право тягнувся великий, чорний ліс, на ліво сади сусідніх хат, і глибока тишина панувала повсюди.

Що, не приходить!... А обіцявся, що прийде ще перед заходом сонця. А де вже тепер сонце!... і сліду з нього нема. Ніч розцвіла як можна пиш-но, а замість сонця запалився місяць і розже-рівся, аж притягав до себе.

Певно заставили його дома умисне до якої роботи, щоб лише перешкодити йому піти до неї! Тета Марія! о, то вона така злобна! Вона не-навидить її, Рахіру. Вона бажала би її скорше нині як завтра побачити на лаві, і все через те, що Сава любить її, і помімо всяких заборон і грізби ходить до неї і тримається її.

Її великі, неприборкані, неуговтані очи спа-лахнули. Вона держати-ме умисне Саву при собі, їм на злість буде Сава її любити, візьме її за жінку, їм на злість... на злість... Тій старій, скупій вороні на злість, і йому, Михайлові, що вдавав усе такого святого...

Їх не має ніщо обходити, що він її любить. Вона їм усім покаже, хто вона, особливо-ж тій старій відьмі! І що вона їй за тітка? Має гроші і корови, мала полотна і мід, всілякого рода збіжжє, а навіть не дивиться в той бік, де про-живають вони!

Часом не мали в хаті і по кілька день мо-

лока, кусня кулеші, а вона вдавала, що й не знає їх. А її мати, Тетяна, їх рідна сестра! Але вона цього колись жалувати-ме. Вона їм колись покаже, аби вона так здорова. Має в сусідньому селі тітку, що розуміється на всяких зіллях і ворожбицтві, до неї піде і виманить яке недобре зілля. Нехай вони лише лишуть її в супокою! Її і Саву...

Чорний, худий пес, що був недалеко хати присилений на мотузку, забрехав нараз завзято. Але вже у слідуючій хвилині приляг до землі, поволікся кілька кроків покірно вперед, опустив голову на простягнені передні лапи і замахав живо хвостом, переміняючи брехіт на втішне скавуління. Замок. Це Сава надійшов. Ішов скоро. Під пахою держав малий звиток.

Вона скочила з місця і підбігла проти нього.

— Аж тепер, Саво? Чому пізно? — спитала нетерпівливо і вирвала звиток зпід рамен.

— Та що хочеш, мене затримували. Я мусів ще муки нажорнити, бо так старій забаглося! — звинявся він, обіймаючи її за шию. — Але за те приніс я тобі муки на кілька кулеш. Можеш собі зараз зварити. І кусень сира приніс тобі. Ти відай любиш сир, гм?... Він усміхнувся, а й вона розміялася, показавши при тім прегарні, блискучі зуби.

Відтак розвинула з листків сир, з'їла жадібно одну грудку, потім занесла з мукою в хату і вернула знов до нього. За той час він усів на приспі і виймив ізза ременя тютюн. Вона сіла близько нього і обвела рукою його шию.

— Знаєш, — почала, — я думаю, що стариня буде сьогодні там ночувати. Дивися, як пізно! Коли доси не вернули, то певно вже не вернуть; там заночують. Лишися тут і будемо говорити. Таж і так тримають тебе там цілу днину у себе, мов собаку на ланцюху. Що ти сьогодні робив цілу днину?

— Косив. Цілу днину був запряжений.

— А що той робив?

— Той? Він удає з себе великого господаря. Раз-у-раз дає науку і перестороги, як маю робити це або те, коли його не стане дома.

— Коби вже раз забрався: — закинула звернувши на ново свої великі круглі очі на місяць. — Він так, як би наш »нечистий«, Саво. Я все гадаю, що від нього прийде нам нещастя.

— Ай, нещастя! — глумився хлопець. — Хотів би я знати, що він мені може зробити!

— Він бунтує старих проти тебе.

— І...?

— Ти дурний, Саво.

— Чому дурний?

— Ти не видиш, як він підлещується старим... як із очий тети біжуть потоки, а старий туй-туй що душі своєї за ним із жалю не згубить? Ти гадаєш, що як він буде при війську, то вони будуть за ним менше банувати? Я тобі кажу, за ним повандрує все з хати до міста. Всі гроші, увесь дріб і все. А ти будеш як той дурень, що буде тут сидіти і за всіх робити. А-я, так воно буде. Будеш видіти, що так буде.

— Так щож мені діяти?

— На перекир, нічого не роботи. Ти так добрий їх син, як і той другий!

Її очі замигтіли злобним блиском і вона почухалася всіма п'ятьма пальцями в голову.

— Я на твоїм місці і пальцем не кивнула-б! Най би вже сварили!

— То... так... не йде... не можна! — відпер він здержливо. — Не йде, Рахіро! Оноді сказав мені тато: «Хто не любить землі, той її не потребує мати!» Це було тоді, коли говорили, щоб орати на озимину, а я не хотів відвезти до направи плуга до коваля.

Її очі горіли, як перше.

— Але ти любиш землю, Саво! — сказала і тулилася близько до нього.

— Ей, що там «любиш»! — відповів він роздражнено. — Що значить чоловік без землі?

— То, що мій батько... — хотіла було сказати, але не сказала Рахіра, а натомість поцілювала його своїми повними, теплими устами.

— Ти будеш мати землю, Саво! — сказала. — Вас лише двох синів у тата й мами. Ти і Михайло. Тато не сміє одному всьо дати, а другому не дати нічого. Не бійся! Я тобі кажу, Саво, що не маєш чого боятися! Але як будеш дурним, будеш їм усе лізти під ноги, будеш раз-у-раз хилитися перед ними, грати в їх трубу, то певно будуть тебе лякати і воробцем на плоті. Покажи їм кулак, одному і другому. Будеш відіти, що воно зараз инакше буде! Мене вже найгірше тета злостить. Красна тета! — додала з неописаною погордою. — Вона мене найрадше в лижці

води втопила би за це, що ти мене любиш і до мене приходиш, правда?

— А вже-ж! — відповів Сава. — Сьогодні вчпилася мене, що я украв її велику, сиву курку. Ти знаєш тоту... тоту... — і обоє пирснули нараз сміхом.

— А ти?...

Вона зігнулася чигаючи вперед него і глянула йому в лице.

— Ти певно перепудився...

Він розсміявся вимушено.

— Перепудився? Я?... сплюнув перед неї — відповів і перехрестився три рази. — Мене чіпаєтеся. Ви? — кажу їй. — Чи ви вже зовсім розум стратили з жалю, що ваша дитинка йде до жовнірів? Вітворіть ліпше ваші очі і дивіться ліпше, куди літають половики! Спитайте раз Михайлика, а не все мене! Чому все мене? Чи я вам уже такий великий в очах стою?

— Бо ти все виносиш отій гадюці; ти злодій, — і почала кричати.

Рахіра, мов кітка сховзлася перед ним на землю і втопила свій погляд у його очі.

— А ти, Саво? — спитала, підчас коли коло її уст задрожало, а голос утратив свою звучність.

— Я? Я підняв кулак і погрозив їй! Видите отсей кулак? — сказав я їй. — Як скажете мені ще раз таке слово всуну вам його межі вічі! Я ваших курий не крав — казав я їй а як ви виділи, що я крав, то було мене тоді схопити. Файна з вас мама, що називаєте сина злодієм! І до Рахіри

не маєте жадного права! Знаєте? Не приводить мене до того, щоб я вам отсе ще раз казав, бо буде зле! Я доста терплю від вас, що жалуєте мені і кусника хліба! Чекайте ще, мамо, чекайте! — казав я. — Прийде ще колись час, що будете за мною скавуліти, але я ані не подивлюся в той бік.

— Не дочекаєш ти того, ти проклятий! — пищала вона. — Скорше буду на лаві лежати! Ти заженеш мене в сиру землю! Ти злодію, непотрібе! — тай з тим луснула мене в лице... Ну, я не хотів здоймати на неї руки, вона слаба, спорохнявіла, як старе деревно, тай тато надійшов на те, і я побоявся, але я був дуже лютий. На все мусить вона прийти, та стара, все мусить вона добачити, і відтак заводить крик на ціле село. А відтак надходить іще й той і починає піпчити. Ой — вирвалося нараз із його уст нетерпливо — як уже вони мені всі допікають, як же допікають! а все ті перестороги... — і він урвав нараз, спльовуючи вперед себе згіржливо.

— А що каже вуйко Іван?

Він мовчав хвилинку задивившись понуро вперед себе в землю.

— Ну?...

— Ет, каже!

— Та що?

— Коби казав, а то він нічого! Це гірш усього!

Його очі прийняли чудний вираз. Здавалося, що збільшаються в ледово-зеленім блиску, що стають такими, від яких доводиться страхатися.

— Старий лиш один, що його я боюся! Він мені нічого не каже! Мовчить! І власне тому, що мовчить, я його боюся! По словах не так страшно! Сьогодні вязав я з ним разом посторонки і він за цілий час не промовив одного слова. Аж страшно було! Але ще давніше казав мені: »Кинь Рахіру! Це гріх, що ти її любиш! Вона тобі сестра. Я не позволю, аби ти взяв її за жінку! А як не послухаєш мене, то не слухай! Лише аби ти того потім не жалувал!» І ніколи більше про те не говорив. Не можу знати, щє він думає. Мама заводить на ціле обійстя, а він мовчить.

— Як би він був для тебе добрий, не наказував би тобі мене брати! — обізвалася дівчина обнімаючи поривисто обома руками його коліна. — »Це гріх!«, каже він, і розсміялася. — Чи він буде за нас покутувати, у пеклі горіти? А то не гріх, що він і тета цкують за нами, та гонять за мною лихими словами, мов за нечистим? Чи я тобі ворог? Хто тебе більше любить, як я? Ти можеш від мене просити, чого хочеш, я тобі все дам. Я тебе за одну курку не бити-му і не клясти-му. Я вкраду у Жида мила, аби тобі випрати сорочку, а вона відкусила-б скорше палець, чим віднесла-б кілька грейцарів із дому. Вони тебе ненавидять, Саво, вони жалують тобі кусника хліба, що береш у рот. Вони хотіли-б лиш твоїх рук, твоєї праці, а більше нічого, нічого!

Замовкла на хвилину.

Він не обзивався. Між них неначе що уступило.

Вона ждала, відтак завертілась. Глянула на місяць, округ себе, глянула на нього.

— Чому мала-б я так говорити? — перебила нараз мовчання, що ставало неначе стіною меж ними. — Як би воно не було так? Та я власне бачу, що воно так. Ти-б мене завсіди слухав, Саво!

— Слухаю! — сказав він.

Сказав правду. Ціле його єство звернулося до неї. Була чимось сильнішим від нього. Не боялася нічого. Нічого в світі. З тим було йому добре, хоч не здавав собі ніколи справи з того. І він не боявся, але вже з нею... ех... з нею... з нею!...

— Ми маємо багато ворогів, Саво, навіть і в селі між чужими людьми! — тягнула далі. — Ади, мого батька не шанують, бо його найшло нещастя, що мусів сидіти в криміналі. Ми бідні, не маємо ні гроший, ні поля. Навіть одної худобини не маємо коло хати, лише он того чорного на мотузку, котрому голод з очий світить, і кілька курок. Усі газди відмовлятимуть твому татови, аби ти не брав мене за жінку». Це я знаю! Ну, а вже надто твоя мамочка!

Несказана ненависть заблисла в її очах, і звернулася в сторону, де між стемнілими тепер городами білілася сільська хата його старині.

— А моя мама — тягла дальше — боїться те-ти, неначе її наймичка. Здається, полизала-б її руки, як би вона до неї слово промовила.

— Може не візьмуть тебе до жовнірів, як уже Михайло прийде до дому! — сказала по но-

вій хвилі короткого мовчання. — Тоді ми могли-б побратися!

— Скорше врубаю собі руку, ніж піду до війська! — закинув він завзято. — Я не хочу до жовнірів! Ти гадаєш, що ні? Аби я мучився там через три роки дурно? По що і для кого? Ні, я не буду такий дурний, як иньші! Я нікому нічого не кажу, але я знаю, що зроблю. Вони ще не знають, хто такий Сава.

Спустив голову в низ, а відтак підняв її трохи і глянув похмуро на місяць. Він жарів і стояв недвижно на своїм місці, здавалося саме проти хати, щоб могли глядіти на нього.

— Роби що знаєш, — заохочувала вона його, — лише аби тобі було добре. Я тобі буду помагати. Як буде треба, то я піду і в місто до Ч. Я там не зблуджу. Допитаюся, де буде треба; будеш видіти! Я не така дурна! І твої старі знають, що я не така дурна! — додала співучим голосом, — тай тому спекли би мене за те, що ти тримаєш зо мною. Але я тебе ніколи не покину — говорила все пристраснійше — ніколи, хоч би і мій тато і моя мама убивали мене.

Вона прилипла до него мов ласиця, а її блискучі, майже дикі очі впилися жадібно в його блідаве, ніжне обличчя.

— Бог звів нас до купи і судільниці! — обізначалася схвильованим півголосом. — Я буду таки твоя, Саво, щоб ти це знав! Воно йде до того! Я це виджу! А відтак чому любиш ти мене, а не другу? Завсіди, коли я ось тут сиджу на приспі, на ось тому місці, і коли ворожу собі картами,

падеш ти мені. І все стоїмо ми разом. І все стою я коло тебе. А коли ти на одному кінці, то я стою на другому і нас щось вяже... не знаю, як воно зветься, але це щось так, мов нитки, що їх не видно. І коло нас стоїть багато людей... коло тебе більше, як коло мене, але ми все виходимо десь із карт, ідемо окремою дорогою. Я ще не знаю, що нас веде, — сказала з задуманим, глибоким поглядом, — але нас веде «щось» і ми підемо за тим, що нас веде, веде, бо так нам стоїть у картах...

Він дивився на неї розгорілими очима і в його умі кружало. Не думав нічого ясного в тій хвили, не мав слів і не шукав за ними. Але душа його хвилювала, мов ладилася в потемки до діл, віддільно від розуму й волі, і зовсім на свій невидимий лад. Замкнула його уста і пірнула у свою незглибиму атмосферу...

— Тобі паде земля через мене, — тягнула пророчим голосом і з котячою мягкістю даліше. — І у злomu, чи доброму, ми все разом. Ти гадаєш, це все пусте? А тамтого року, коли я на Андрія несла воду в роті з великої керниці, щоб спекти пампук, знаєш? То собаки гавкали з твоєї сторони. Це була може і ваша стара Сойка, що в тій хвилині віщувала мені тебе, а моє серце сказало мені виразно: «Сава буде твій!» Тоді завязала я перед брамою нитку — і прецінь ти розірвав нитку, як прийшов того вечера до нас... сказати мені, щоб я тебе не дожидала другого дня, бо тобі несподівано випало їхати з батьком до млина. Пригадуєш собі? А як я потім лягла

спати — і під подушку засунула гребінь, а чоло звязала поясом, з чого сниться той, кого мається дістати за чоловіка — снівся ти мені, Саво! А як я приступила до стола із замкненими очима і витягнула один колос, аби видіти, чи мій чоловік буде багач, чи бідний, — вийшло, що він буде багач. Колос був із зерном. Ти будеш багач, Саво, і будеш моїм багатим газдою! О, Саво! Саво! — кликнула все ще півголосом, із сильною радістю, що наплила раптово до її серця, обняла обома руками притягаючи бурливо до себе.

Він почув себе дитиною, оголомшеним. Був воском у її енергічних руках і вона відбирала йому весь розум і всю свідомість його ества. Без неї чув себе опущеним і безпомічним, а коли неначе виступала з себе так, як у тій хвилині, піддавався цілковито власти її дикого, бездонного характеру.

— Рахірко! княгине моя! — прошептав зі сльозами в очах. — Не покидай мене!

— Я не кидаю тебе... Чи я коли про це казала? — відповіла зворушеним голосом. — Нашим ворогам усім на злість! Най буде так, як ми хочемо! Ти слухай лише мене, а ми добудемо свого:

— Я слухаю тебе!

— Ти будеш перший газда в селі, а я твоя газдиня!

— Ти моя газдиня!...

— — — — —
Чорний, худий пес не міг собі найти місця коло своєї буди. Вертівся, вставав, лягав, відтак

підняв голову в гору і почав вити. В довгих, здержуваних звуках і болізно.

Місяць стояв нерухомо на ясному небі, звертаючи своє розжарене обличчя повно до землі. Все потонуло в мовчанню. Могутнє, мов царство прокинулось воно, а в нім заворушилось життя, німе, незглубиме і нечутними невидимими рухами покермувало будучими подіями сліпих на його існування істот...

VI.

Настав жовтень.

Небо звислало одною сірою, мрачною масою над землею.

Великий ліс, що задержався коло села, виглядав поважно й стурбовано, і лиш десь-не-десь дрожало заміраюче пожовкле листя на чорному гиллю, зеленілася якась витривала ростинка на землі, зрештою лежали лиш грубі верстви обпалого листя у пнях дерев і панувала тиша...

Над лісом виглядало инакше. Густі маси мрак, здавалося, лежали в лінивих формах, у німій боротьбі з чимось. Магічна сила ліса силувала їх клубитися над його понурим верхом, між тим коли їх тягнуло в далечінь.

І потяглися в далечінь.

В сумовитих, неповоротних постатях простягалися над голими, стернистими полями, доки око сягало, одностайно, сіро, знімаючися і впадаючи, неначе-б шукали відповідного місця, де-б

могли сформуватися в хмари. Так тягалися блукаючи цілими днями. Відтак згубилися і на полях стало ще пустійше.

Земля здавалася ще чорніша і голійша, і мимоволі прокинулася туга. Тяжка, пригнітаюча туга, що укладалася над усім, гризлива туга, якої сила о стільки зростала, о скільки йшло до днини. Ніжний дощ росив безнастанно. Нечутно усувався з понурої висоти, розкладав повітря і розсівав смуток холодною мокротою. Такого одного дня покинув Михайло своїх батьків і свою землю.

Сава лишився останньої ночі перед його від'їздом у сільській хаті на варті, а Михайло ночував із родичами в бурдею. Мусів досвіта вирушати з батьком у місто, а мати рішилася сим разом остатися до повороту батька при худобі і бджолах у полі. Останній вечір хотіла перебути зі сином.

Плакала ненастанно. Раз-у-раз заглядала до його клуночка, чи все вложила йому, що поставила, чи чого-б йому ще не потрібно. А переконавшись за кожний раз, що все було так, як склала, почала турбуватися, що йому все відберуть у касарні і при вступі до служби.

Ані син, ні батько не могли її в тім згляді цілковито успокоїти. Оба гляділи в будуче життя, як у ніч. Було для них зачинене. До того володіло ними пересвідчення, що у війську панувала над усе строгість. Безоглядна, і безпощадна, одинока строгість.

Раз-у-раз споглядала на сина, як виглядає.

Неспокійними очима вигрібувала щось із його обличчя. Відтак питала:

— Чого тобі ще треба? Може тобі чого треба?

Він не відзивався. Його очі заходилися грубими слізми і він відвертався від неї. Слова покидали його, одно по другім губилися в його душі і він німів. Та про те ніколи не чув у собі стільки відтінків чуття, як тепер... Коріння його душі хиталося, а хвилями вривалося десь у бездонній якійсь глибині. Глухо, без лоскосту. Проти того никло це, щоб ні сказав. Тай і не знав би, що сказати...

— І не мордує нікого і не ріже, а мучиться, як той, що лежить у крові! — сказала заплаканим голосом Марія, коли він вийшов на двір, а вона поралася зі сніданнем сірого поранка при світлі в бурдею.

— Або то вже все? — відказав Івоніка. — Кров страшна, але... ей, Боже!! — махнув рукою і занімів. — Не доріс до того, що відчував і що вязалося докола нього і над ним невидимими, тисячними ниточками...

— — — — —

На силу їв Михайло снідання. Горло було у нього мов зашите. Найрадше був би плакав, як мала дитина. Йому здавалося неможливим, зовсім незрозумілим, що мав уже зараз, за годину все покидати. На віки може покидати...

Бувало часто, що при війську вмірали. Навіть тато казали раз одному знайомому, що таке

буває часто. А його тато не говорили ніколи чогось, що не було правдою.

Старий Івоніка здавався від всіх найбайдужнішим. Сповняв свою звичайну працю. Обійшов худобу, заглянув до бджіл, обійшов стоги, однак коли побачив себе на хвилину самим, стогнав тяжко. Щось мов камінь лежало йому в мізку і він не міг того усунути. »Михайло йде«: Поза тим не був в силі більше думати. Воно всисало в себе все иньше рухливе. Лишило лиш одно свідоме: »Михайло йде!«

На дворі зверталася до нього рівна, чорна, земляста просторонь і говорила тисячними очима і устами: »Михайло йде!«

Все тхнуло тою свідомістю. Звисало у воздухах і в одностайній сірині небес.

Непостережена трагедия, що з'являлася всюди на невидимих що дня, прокинулася і на полях...

Одно коріння виривалося і уривалося. Нечутно, невидимо, в супроводі глухого мовчання, без барв і голосних рухів, в самій щоденній одежі...

— — — — —

Михайло вступив до стайні. Там стояли його пишні воли і одна корова з кривими рогами, що належала до Сави. Всі три штуки обернули ліву голову за ним, дивилися і жували. Він обняв їх за порядком за шию і притиснув до себе. Такі добрі звірята... а мале теля, що було в малій із різок сплетеній кучці в одному куті стайні, скочило при його приближенню на рівні ноги

Й витріщилося на нього великими сполоханими очима... Що це мало таке бути? Він приступив до нього і хотів його погладити, але воно відскочило з жахом від нього і гляділо за ним недовижно ще довго, хоч його вже давно не було в стайні...

— Тату, принесіть мені мою сопівку, як прийдете другий раз до мене до касарні! — просив він старого, вступаючи до хати. — Може я коли заграю собі на ній, тепер мені не хочеться якось її брати!

Старому задрожало щось коло кутиків уст, а Марія прикрила долонею губи. Вона плакала нечутно, бо Івоніка сварив її, що своїм плачем завдає синові лиш жалю.

— Що вже ти там, синку, награвеш! — сказала здавленим голосом уривано і силувалася всміхнутися, та замість того вибухла голосним плачем.

Усі плакали. Михайло приступив до неї.

— Перестаньте, мамо, — сказав, мені й так серце каменем лежить. Перестаньте, мамо, тай бувайте здорові!

Взяв її руку і підвів до уст.

Вона цілювала його раз-по-раз у голову і притискала до грудий.

— Бувай здоров, Михайлику, бувай здоров! Не забувай за мамку; вона стара і слаба і може вмерти... Михайлику, прийди скоро назад, верни, скоро, скоро...

Не могла докінчити. Плач знов прокинувся в горлі.

— Я прийду, мамо, певно прийду; може на Різдво...

— Ой прийдеш! — і махнула рукою.

— Пришліть пшениці і приходіть!

— А видиш? — зойкнула вона і розплакалася гірким, розпучливим плачем. Івоніка квапився. Мусіли йти до сусіднього села піхотою і тільки звідти мали сідати на залізницю.

Відтак вийшли всі троє з бурдею.

Ніжний, ледви замітний дощ росив у низ і маси мраки звисали над землею. Далеко в округи тягнулися стерні і великі громади кавок кружляли у воздуху, випочиваючи від часу до часу на гилу дерев малого ліска приналежного до бурдею, або і на самім бурдею.

Михайло оглянувся ще раз. Його око огорнуло ще раз цілу просторонь, що розкинулася перед його зором і прощався несвідомо з нею. Так часто обробляв її плугом, знав так докладно, де була плодovита і товста, а де вохка й болотниста. Там пишалася рік-річно перед ним у покірній гордості пшениця, а там ріс овес, а тут недалеко бурдею простягалася майже що року біле море цвітів-гречки, а тут на право зеленіла конюшина, а там далі шелестіла тайком кукурудза, і все так тягнулося всюди на відміну, і лише що цей кусень поля належав сьому, а той тому.

— Бувайте здорові, мамцю, бувайте здорові! — звернувся ще раз до матері. Він зняв капелюх із голови і поцілював її ув останнє в руку.

Пішов...

— — — — —

Мрака уклалася між них.

Мати стояла ще довго коло бурдея і дивилася за сином. Не рухалася. Одягнена майже вся біло, здавалося, перемінялася в якийсь білявий стовп, і перенята самим боєм мала розійтись з імлюю...

— В сирітство йдеш... — шептали її уста — в сирітство... а нас лишаєш старими сиротами...

Повтаряла це майже несвідомо. Її слізки затемнені очі супроводжали сина чим раз далі і далі, а відтак немов оловом обтяжена вернула сама назад. Тижні минали, нім олово і слъози опустили її...

— — — — —

Він оглядався ще кілька разів назад. Бурдей виглядав здалека мов земляний горбок з двома скляними очима.

Відтак спинився його зір на «сусідньому» ліску, перед котрим злякалась була свого часу Анна.

Він лежав темний і тихий. Здавалося, глядить прямо на нього...

Несказаний жаль огорнув його в тій хвилі. Непоздержна, дика туга... був би ревнув на голос...

Чи за тою темною шматиною ліса, що дивилася за ним невидими очима? Не знав. Не знав і не думав над тим. Був у тій хвилині далеко від усього зверхнього і був темний...

Івоніка оглянувся.

— Мама все ще стоїть там? — спитав коротко, здавленим голосом.

— Мама?... — відповів здивовано. — Ні, пішли вже!...

— Бо ти оглядаєшс... .

Хлопець змішався.

— Я подивився лише! — сказав. Відтак мов би повернув звідки думками, поступив твердим, свідомим кроком і зрівнявся з батьком.

Заніміли і прямували квапною ходою до села. Івоніка засунув свій великий нефоремний капелюх низько на чоло, а очі хлопця прощалися в останнє зі всім, що минали.

Минаючи хату Докії побачили всіх на дворі.

Старий Петро поїв пишну, кокетливу Шару, Василь худобу, а Докія годувала дріб.

— Уже в дорозі? — кликнув до них Петро.

— Щасливої дороги і щасливо вертайте!

Станули і привиталися. І Докія приступила до малого гурту.

— Вже! — відповів Михайло.

— І щож робити? — сказав Івоніка.

— Не журися, мой! — кликнув веселим голо- сом старий Петро. — Там щось побачиш і нав- чишся денещо! Ей, коби я був такий, як ти, мо- лодий і здоровий... гей гей!

Він говорив так голосно і дзвінко, так ви- разно, що його слова летіли далеко, а з його го- лосу била геройська неустрашимість і відвага. Відтак засунув капелюх на бік і луснув із ба- тога.

— Що, синку, — спитала його Докія ласкаво, — ти смутний, правда?

Підняла чоло в гору, похитала жалісно голо-

вою і зітхнула глибоко. Вона згадала в тій хвилині свою Парасинку, що опустила її хату і пішла за чоловіком, і стару Марію.

— А що мамка робить? — спитала зажурено.

— Ай, мама... — відповів Михайло і махнув рукою, не докінчивши речення.

— Так, так! — вмішався Василь (на диво тверезий) потакуючи. — Се вже наша доля така! Чоловік виносить свою силу і свої дні, як на собачий ярмарок. Ніхто не журиться тим, як він верне назад. А Николайка знали ви? Ви його знали! І він радо йшов до війська, а що з ним сталося?

Він був буршом в одного ляйтнанта. Мав ще лиш кілька місяців служити, і мав іти якось на вісім день на відпустку до дому. Так як завтра мав іти. Робив лад у хаті, але то було в літі над вечером, і було ще видно, сонце що лиш зайшло. Робив лад у хаті, щоб усе стояло на місці, як пан любив, бо він був чемний хлопець і ляйтнант любив його. Другий вояк, що чекав з якоюсь книжкою на ляйтнанта в покою, взяв до рук револьвер, що лежав на столику і оглядав його.

— Лиши револьвер, — каже йому Николайко, — бо він набитий!

— Та що, що набитий? — каже той.

— Що? Дурню! може вистрілити!

— А ти як гадаєш, що я не вмію набитого револьвера в руках тримати?

Отсе сказав. І як лиш сказав, а револьвер grimнув і Николайко лежав уже готовий.

— Господи! Господи! — зойкнула Докія і заломила руки.

— На, маєш, так приходить смерть! Але вона йому вже здавна стояла за плечима.

— Тай на місці застрілив його? — скрикнув Петро.

— Ні, не застрілив; поцілив у клуб! Він лежав підпливаючи кровю. Цілий покій закрасив кровю і громада людей збіглася зараз, бо то було при дорозі. Той лайтнант мешкав при дорозі. Мені показували ту хату. Я видів ту хату. Висока, панська камениця з великими довгими вікнами.

— А відтак?

— Відтак?... Лежав кілька місяців у шпиталі, вимучився сарака, бо йому не могли витягнути кулі. А він був такий здоровий і міцний хлопець, саме такий, як Михайло. Якурат, як Михайло. Аж вилисів відтак. У шпиталі. Борода йому виросла аж по груди, оттак... А на кінці випустили його цілком на волю. Два жовніри відвезли його до дому.

— Отто, мала його мамка потіху, як увиділа його такого! — майже заспівала з жалю Докія, похитавши як перше головою.

— Мала...

— А тато сарака?... — закинув Петро.

— Тато?... Тато, кажуть, так плакав, що гадали, що минеться. Нічого не знали. Він не міг писати. Вони писали до нього два рази але він не відписав. Тай що мав писати?

— Йому вже все одно було... — сказав Петро з легким усміхом і далеко сягаючим тоном.

— А його тато був багатий газда! Мав поле, мав худобу, вівці...

— Яким чоловік іде, то знає, але як поверне, то не знає! — обізвалася знов турботно Докія.
— Це лиш Бог знає!

— Це лиш Бог знає! — повторили інші в суміш. — Це лиш Бог знає!

Вони всі любили і поважали Михайла і цікавилися щиро його долею. Тепер кожде глянуло на молодого хлопця зі спочуттем.

Він стояв он тут нерішимий і оглядав то свій клуночок, то товарину.

— Ти уважай, синку, як будеш брати яку стрільбу в руки, аби, не дай Господи, не лучилося тобі яке нещастя. Ніколи не можна знати, звідки воно приходить! — остерігала поважно Докія.

— Він обережний! — обіззався нараз Івоніка, що мовчав доси уперто. — Він дуже обережний...

— Я того не боюся! — відповів Михайло на силу усміхаючися. Я як що не мушу, то й ніколи не взяв би стрільби до руки.

— Ні, ти мій паничку, це я вже знаю! — гукнув весело старий Петро. — Я знаю, що ти убиваєш заяці буком!

Всі інші свиснули крізь зуби, а Михайло поблід.

— А то може не добре? — відповів усміхаючися хлопець. — Мені не треба ні пороху ні шро-

ту! Я таки з роду не любив стрільби! Стрільби чи там пістоля унікав я з дитинства. Воно скрите й небезпечне, мов нечисте.

— Ой, правду кажеш; ой, бігме, що правду кажеш! — притакнула Докія.

— Ну, але тепер ходім! — обізвався твердо й різко Івоніка. — Час не стоїть!

Він був глибоко зворушений розмовою знакомих, але не зраджував себе. До того було йому дуже прикро, що зайшли в таку розмову перед Михайлом. Відчував, як хлопець вянув під вражінням оповідання.

— Ні, ні, не стоїть! — кликнули всі троє в один голос.

Відтак стиснули мужчини Михайлові руку, бажаючи йому щастя і здоровля на дорогу і на майбутнє, а Докія, котру Михайло поцілював у руку поблагословила його.

— Дай тобі, Боже, добрих днів і доленьки доброї! Не забувай, синку, за нас, та справуйся добре! Добре тобі буде! Доброму всюди добре! Тужити — не тужи, синку, бо однаково треба свій час відслужити. Не бануй за хатою, а на Різдво приходи. Ми пшениці наваримо, паляниць напечемо. Приходи коляду доколядувати!

— А не фудулися вже дуже, як вернеш капралем! — підкинув давнішим веселим тоном Петро. — Вертай та почастьуй дома доброю горівкою. Тато прилагодить. Будемо пити так, що нам у голові шуміти-ме. Не бійся, все буде добре! Все минеться!

— — — — —

Як минали панський двір, Анна стояла коло брами. Стояла висока, рівна і поважна, мов статуя. Її обличчя було блідаве, а очі гляділи мов із другого світа на батька й сина. Оба поздоровили її, а вона відклонила низенько. Цілу душу вложила несвідомо в сій хвилині у поклін...

— — — — —

Прямуючи до великої одинокої коршми під лісом, що становила граничну точку межі двома селами, і все була переповнена гістьми, здибали на проти себе Саву.

Він ішов повільним кроком. Ледви волікся. Закинув руки на плечі, а голову спустив як звичайно в низ.

— Ти не коло хати? — спитав його Івоніка.

— Я ходив до Мендя по тютюн! — відповів їдко. — Хати не вкраде ніхто! У Мендя ждуть на тебе другі рекрути! — звернувся до Михайла. — Підете разом; бувай здоров!

— Бувай здоров тай давай позір на все! — просив його Михайло простягаючи до нього руку.

— Давай ти позір! — відповів йому Сава, засуваючи уперто капелюх на бік. — Ти тепер ідеш межі гудзики! Я маю ще час!

— Іди до мами; вони самі! — радив батько. — Будуть плакати!

— Нехай їх ті потішають, що їх сьогодні нагодували! — відповів він роздувши губи і обернувся до них плечима.

— Нещастя з тим хлопцем! — сказав Івоніка зітхаючи. — Ні в чім йому не догода! Мама лишила йому їду, це я знаю!

— Не докоряйте йому, тату, він ще дурний і не буде все такий! — уступився за брата Михайло. Був розжалений до глибини душі, особливо-ж по стрічі з Анною і був би рад бачити все в мирі тим більше, що розставався з ріднею і окруженнєм на довгий час.

Старий усміхнувся болізно.

Хто йому рад більше добра, як я? Він добрий, я знаю! І чому не мав би бути добрий?

— Добрий, але обмотаний циганськими вговорюваннями! — відповів Михайло. — Нехай почує з мамою в хаті на горі, а ви вже самі пересипляйте в бурдею! Як буде сам на полі, буде все до неї забігати. А йому ще час думати про весілля!

Замовкли.

Звільна й мовчазливо вийшли на горбок, де стояв найважнійший у селі будинок — коршма — і злучилися з иньшими рекрутами.

Пів години пізніше вирушило коло вісімнадцять мужчин і кілька жінок із пропінації і звернулися на широкий гостинець, що вів до самої залізничної стації.

Рекрути побравшись по двох-трьох за шиї, йшли, більша половина з них до крайности розжалена, й помимо вчасної пори вже добре підохочена, неправильно, широкими кроками вперед, і вигрібуючи з себе голосом увесь запас своїх почувань і запас свого дотеперішнього життя... — Співали пісні...

За ними йшли батьки, а цілком на останку кілька матерів... Се були вдовиці, що йшли. Три-

малися мов голуби в купі. На своїх плечах несли малі скринки, або клуночки синів. Нарікали голосно на свою сирітську долю і говорили журливо про тяжкі дні, що ожидали їх без синів у недалекому вже часі. Одна заливаючися гіркими сльозами співала...

— — — — —
Над вечір згубилася десь мряка і густий дощ спустився на землю. Падав тихо і заповідав слоту...

Ворони стрясали зжурено чорне своє пірре, а над полями ростелилася цілковита пустка.

Малий, сусідній лісок, що візвірювався неустанно на рівнину села своїми темними очима, закутався в миготливу тишину й ждав...

VII.

Із приходом до міста зайшла в Михайлі зміна.

Погоня і надмірний натовп, поспіх і незвичайна рухливість та машинальність міста натхнули смертельною блідістю і знеселлем його душу, звиклу до супокою і ритму, споріднену з природою.

Проста і некультурна, якою була, відчувала лише болізно разячу різницю між лагідністю і незамітністю рухів природи і безоглядним воруванням тут. Отсього світа, що вдарив його тепер мов могутня хвиля, він не розумів. Та замість того тиснулися перед його душу тихі, широкі поля, великі, лагідні очі полишених його звірів, які

глянуть заєдно отвореними дверми за ним... малий бурдей посеред великої самітності і коло нього його похилена мати. Плаче...

З різноманітного руху міста виринула у його душі туга за домом... туга, що волілася, що висисала його, що безгомінно пристала до нього...

— — — — —

На вид великої касарні стануло його серце в бігу. Отже тут. Щось замерло в ньому. Відтак проломило собі дорогу неясне почуття: ось тут має він стати иньшим...

Коли Івоніка йдучи так само мовчки, як його син, (бо щож було говорити?), побачив на подвіррю касарні стільки рекрутів і иньших жовнірів, збудилася в нім самосвідомість. Він звернувся до Михайла і сказав:

— Дивися, Михайле, це все з цари!¹⁾

Пізнійше стратив те почуття і почув себе дрібним і маловажним. До вечера остався Івоніка коло касарні. Вечір мусів відходити. Син поцілював його мовчки в руку і сказав лише два слова:

— Кланяйтеся мамі...

А старий поцілював його побожно в голову і буркнув жорстким, зміненим голосом:

— Пильнуйся, Михайле, я знов прийду!

Відтак пішов. Малий, незначний, убого одягнений, так вийшов із високої касарняної брами.

В тих грубих мурах полишив своє все. Чув.

¹⁾ Ромунське: tara = край, доли, низина у протиставленю до гір (мунте).

Ніс до дому двоє старих рук і хору душу, що квилала... Він, стара мати і земля — осиротіли...

Над вечір упився проти звичаю так сильно, що коли прийшов до одного знайомого міщанина на ніч, і той спитав про сина, він не був в силі відповісти і лише махнув розпучливо рукою. Випросивши собі один закуток у сінях, зірвав диким рухом із себе кожух, шпурнув на землю і кинувся сам на нього. Пізніше зачулося якесь уриване хлипанне, що подавало більше на звірячі, як на людські звуки...

Чорні, покривлені, мозолисті пальці рили в волоссю і від часу до часу чувся стукіт, або радше глухе ударювання голови об стіну.

Відтак тихо.

У сумраці другого поранку спішилася незугарно одягнена постать, оперезана вузьким ремінцем, самітним гостинцем, поквапно вперед. Відтак пустилася в поля. Все на правці, через шанці і межі, через стерня чим раз глибше в поле і в ліс. Був це Івоніка.

Зі сходом сонця мусів бути дома. Так заповів свій поворот: там ожидало його все...

— — — — —

Тижні минали, як Михайло покинув свою землю. Не міг звикнути до машинальності карсарняного життя. Те, чого жадали від нього, сповняв так тяжко! Воно було жорстоке і депотичне і не мало нічого спільного з вимогами землі, якій віддавав доси неподільно всі свої молоді сили. Його душа, призвичаєна до простоти

і ясности, обтовкалася і ранилася тут о тисячні незрозумілі йому якісь вимоги і явища — і кровавилася ненастанно. Чи мало все так бути? Інстинктивно відчував рани, які мало завдати йому отсе життя. Звідки? Ким? Чому? Він цього не розумів, однак відчував, хоч і неясно. Тут і немов за одним разом відчув, що на нього був звернений звідкісь якийсь набій, що на нього чигала якась небезпека.

Строгість, що панувала тут і давила все, виблискувалася проти нього що хвиля, мов острій, блискучий ніж...

А його бідний тато і його бідна мама дома? а Анна? Кидався за сопівкою і вигравав на ній. Сумні, протяжні мелодії, що видобував їх із дрібонького інструменту, приволикали знайомі образи перед його смутну душу. Йому здавалося, що знаходиться знов на своїх полях, сидить знов на жолобі в стайні при своїх волах, яких очі звернені на нього, а вони самі спокійні жувають — і він чує їх сильний, теплий віддих...

Тоді розплакувався мов дитина...

Деякі з його камратів сміялися і говорили, що з початку все буває смутно, але пізніше привикається до всього.

Він не привикав. Він губив себе. В ньому не держалося купи те, що трималося там на полях тісно при нім. Він ступав боязко і незугарно, бо не смів ступати своєю ногою, а його рухи були неповоротні і несміливі, бо не були його рухами. Одіж, яку носив тепер, відобрала йому всю певність. І звідки мав би її відтак узяти?? З хвилею,

як покинув свою землю, покинула його і свідомість своєї вартости. Він прийшов сюди, аби стати чимось иньшим.

Тихо і незаметно відігралася з ним буденна трагедія. Обставини, в які увійшов, гризли його мов иржа і вганяли в розпуку.

Одного дня зірвалася в нім дика думка — здизертерувати. Геть! — всьо одно куди — лиш геть звідси. До Молдави, або до Бесарабії — куди-будь, лиш поза отсі грубі, зимні мури, лиш геть від тих невидимих страшних оковів, що вязали його, мов тяжкого в'язня.

Туга за ріднею впивалася в нього тисячними устами і зростала до невидимого вихру. До того не розумів мови тих, що давали накази... При тім не все вмів сповняти їхню волю — ось і за те його нераз строго карали.

Найбільше терпів від грубости низшої шаржі, брутальність якої переходила часто у звірскість.

І нікого не було тут, кому-б міг був повірити свій жаль. І на що врешті жалуватися? Був лагідної і боязливої вдачі, що уникала і боялася всяких голосніших вибухів і воліла терпіти, чим викликувати дальші наслідки.

Лиш один розумів його. Але той один був далеко від нього. Сеж був той старий, на слова скупий, на вид незначний чоловік, там далеко на полях, з предивно ніжним почуттем і добротливо несміливим серцем.

Мов білі меви, так літали його тужні думки крізь тиху, широку рівнину до молодого сина.

Що він робив? Що робив у тій, а що в отсій годині? Що він порабляв, як палив світло в своїй дрібній хатині і в однім її малім закутку теребив мовчки кукурудзу?

Чи не голодував, чи привик уже? Які були там люди для нього? Терпів неначе разом із ним, відчував його тугу за домом, що його гризла і був у ненастанній, несказаній трівозі о його життя-буття. До того терпів мовчки. Марійка не сміла про те знати; була-б по prostu впала в розпуку; вона була хоровита і передчасно постаріла, і коли вже була така його доля, що син мав прожити два чи три роки далеко від дому, то треба було вже піддатися неминучому і терпіти.

Він потішав її все, що поведе її в літі на ярмарок на Петра до міста, до сина. І материна душа звернула свої очі на той день, мов на спасення.

Лише мусіла ще ждати. Ще мало минути багато тижнів і днів, вона мала переплакати ще не одну сльозоньку, заким мав настати той день.

Терпіла на свій лад. Мала його в кожній хвилині дня перед душею. Бачила його замученого, збідованого, бачила, що за дурно терпить, що ненастанно голодує. За кожним разом, як пекла хліб, приповідала: »Синку мій добрий, хто за тебе дбає? Твоя мамка далеко а ти десь голоден! Ади, який хлібець вдався, а ти з голоду умліваєш!«

Відтак заливалася слізми і замовкала. Даль-

ші слова губилися десь у горлі і перемінялися в глухий жаль.

Коли Сава був жорсткий і упертий і не виконував зараз її приказів, нарікала:

— Приятель пішов, а ворог лишився. Чого гризеш моє серце? Ой, нема тебе, Михайлику, нема! Ти пішов, а з тобою і добра годинонька пішла! Але прийде літо, я піду до тебе! Хоч поплачу перед тобою!

Все відклала на той день... ждала того дня... неначе великого свята...

Але він не міг дождити таких днів. Його син тратився там поволи...

Одного разу мав Івоніка ось який сон: Напів утішний, напів жалібний брехіт старої суки Сойки, брехіт, що зворушував сильно, спонукав його виглянути з бурдея на двір. Що тут діялося? Крутився хтось коло бурдея, щоб викрасти його бурих? Ніч була ясна, саме добре видно... а бурдей лежав там серед піль мов гриб. Он там за «сусіднім» лісом лежало село злодіїв та шибеників... про шкоду не тяжко...

Звернувся вперед до стайні і найшов усе в порядку. Товар лежав сплячи, а й Сава лежав на постелі коло волів, де спав звичайно Михайло, і спав міцно.

Він вийшов зі стайні, дивиться, видить: усе поле, як лише око далеко сягало, було прибране цвітучою гречкою. Виглядало, неначе перед ним розстелилося море білісінького цвіту. Однак чудно. Тут і там і он там здіймалось червоне полум'я-жадібними язиками з землі і кидало жа-

ріючим світлом на біло-цвітну рівнику далеко в округи. Він злякався і хотів кликати помочі. Нараз опинився звідкись перед ним Михайло.

Стояв перед ним просто як свічка. Руки звисали безсильно. Чорний сардак, розщиплений на грудях, показував білу сорочку. Мовчки глядів на батька, троха за високо піднятою головою, зломаним, скляним зором і смертельно блідим лицем.

— Михайле, це ти? — кликнув він утішний до нього. — Звідки взявся ти тут?

Син не відповів.

З полум'я зробився дим, а радше димові гадюки. Кинулися за хлопцем, а одна склубилася і зіпнялася до його грудий.

— Що це? — крикнув з невимовним переляком батько. — Що це?

Син мовчав дальше, тим самим скляним поглядом позираючи на батька, а коли старий у смертельному переполосі кинувся на сина, щоб його потягнути за собою, цей упав на нього, мов тяжка фігура з глини і полومився в кавалки...

Збудився... Серце товклося йому в грудях до розпуки і він тяжко дихав. Трясся мов у пропасниці і перехрестився, прошептав скоро »Отче наш«.

Це був сон. Слава Богу, слава Богу! Але що за тяжкий, недобрий сон! Він лежав зовсім стомлений, зовсім змучений, мов по раптово сповненій тяжкій, фізичній та несподіваній праці... лежав... мов спочивав...

Відтак по упливі кількох довгих, важких хвиль піднявся зі своєї постелі. Він ночував сам

у бурдею. Піднявся і приступив непевним кроком до дверей, отворив їх і виглянув на двір. Мусів бачити, що там діялося під голим небом...

Ніч була прясна і зимна.

Небо неописаної глибини замикало безгомінно мовчаливу, порожню рівнину. »Сусідній« ліс лежав напротив і витріщався як звичайно тихо, чигаючи на поля... Далеко зі села, здавалось, доходило філюючим пасмом тихе, здавлене скавуління якоїсь собаки через поля. Воно трівало кілька хвилик, а відтак розійшлося в тишині ночі, і цілковита сонність, здавалося, обгорнула все навкруги.

Дрож пройшла його тілом. Вернувся до бурдея. Перехрестившись ще раз ліг назад у постіль, але вже не спав. Лежав нерухомо. Ніч була така ясна і така тиха, а страшний сон стояв йому незмінно перед душею. Це був кривавий сон. Михайло виглядав як труп. О Боже, Боже, труп! Він застогнав із остраху. Його мусіло зустрінути щось недобре і він думав про батька і тужив за ним... Його серце стиснулося раптовим, перекипаючим болем і горячі сльози залили його очі...

— Михайле, Михайле! — кричало щось у самотній його душі.

— Що він там діяв? Що він там діяв такий самий, чужий, між чужими і в чужому місті?...

— І горячі сльози котилися чим раз густійше і густійше по його лиці.

Тут він міг плакати. Ніхто цього не бачив. Марійка ночувала в сільській хаті, а Сава спав у стайні при худобі.

Він розумівся на снах і вони ніколи не за-
водили його. Сам Бог говорив ними. Бо й звідки
бралися-б вони? Лише в них треба входити і
розбирати їх так, як грудку землі, аби знати, що
вони промовляють...

Докія зналася на снах, але і він знався на
них. Полумя значило відомість. Дим — зла по-
вина, а що дим клубився гадюкою до хлопця —
це означало лихих людей. Вигляд хлопця свідчив
виразно про хоробу або про велику гризоту...

— Ой! — кликнув знов гіркий голос у нім.
— Уже останній раз, як я ходив до нього (бачив-
ся з ним тоді лиш кілька коротеньких хвилин,
бо він саме мав вирушати на якийсь марш), вже
тоді жалувався він на одного капраля, що йому
ні за це, ні за те, а особливо-ж при вправі »Nieder«
садив кулаком межи очі.

Певно було там знов щось нового... І чор-
ним роєм підсувалися йому різні болючі думки
до ума, напливали здогади на душу і мучили.

В тишині і самотності родилися різні при-
годи в його мізку, і він бачив свого сина в
найнеможливіших положеннях. Раз мучив і бив
його капраль; другий раз сидів він у шпангах.
Раз сидів знов у гарнізоновому гарешті, а раз
виглядав зголоднений і змордований і викли-
кував жалібним голосом тата і маму.

Іньшим разом знов маширував із иньшими
далеко в зовсім незнану місцевість і впав із ви-
сокого моста в багно і був би там задусився в
болоті, саме як лучилося братови сільського вар-
тівника Пентелея...

Грубі краплі поту виступили йому на чоло і зісувались на скрань. Він зітхав тяжко, майже голосно...

Все буде, як Бог схоче. Все виходило на останку так, як правила Божа воля. Все плило від нього...

Прошептав у-друге в півголос із найщирішою побожністю «Отче наш» і примкнув очі...

Зовсім ясна, виразна постанова очутилася нараз в його душі. Він піде завтра зараз досвіта до сина. Зовсім напевно.

Повтаряв це собі в душі, воно видалося йому великим добутком і чим раз більше міцніло.

Коби лиш борше по півночі. А може вона вже й минула? Мав три милі йти піхотою, тому мусів збиратися зараз по півночі, аби враз із дивною стати коло касарні, бо ану-ж, хлопець буде мусів де знов йти на марш?... При бурдею не було дробу і через те не міг когут піаннем означити півночі. Але він і сам пізнасть по ночі, котрий буде час. По півночі блідніють зорі, настає сумерк, мов надвечірре прокидається, а потім розвиднюється чим раз більше. Він устав із постелі і вийшов на ново, схилившись в низеньких дверях півничної хатини — на двір.

Страшлива тишина зустріла його.

Ніч процвітала далеко-широко ще так вповні і свіжо, так сильно, небо було таке засіяне зорями, неначе саме тепер творилося там щастя і блукало зористим небом.

Мусіло бути саме перед північю. Перед північю!

Щось могутнє заняло його роздратовану душу. Зовсім неясно, майже несвідомо почув себе в бурдею, мов мушка під листком, слабим та безпомічним...

На помацки звернулися якісь інстинкти в нім у безконечність... Як страшно мовчала природа в тій хвилині! Волоссе дубом ставало в тій брутальній тишині — а вона не була мертва...

Німів у думках. Його розпука десь згубилася, потонула, зіллялася в щось, що своєю силою аж гнобило, і він мов п'яний поплентався назад у глибінь бурдею.

— — — — —

Але ледви що минула північ, устав, узяв довгий, кривий бук у руки і пішов до стайні. Збудив Саву.

— Саво, синку! — сказав тривожним шепотом. — Я йду до міста, до Михайла! Уважай на худобу та на бурдей!

Переляканий Сава протер очі.

— Що вам Бог дав? Вчора-ж не казали ви ще нічого! — відповів заспаний.

— Та що з того, що не казав? Так прийшло, що мушу йти. Я боюся, що з ним лучилося щось недобре!

— Та що мало-б йому статися? — обізвався хлопець неохотно, запалюючи маленьку ліхтарню і освічуючи нею батька.

— Він мені недобре снівся! Тай ти не знаєш? Як кого має що найти, то най він і двері

зачинить, то воно до нього прийде. Інший хотів би, аби воно прийшло, а воно не прийде, а до иншого прийде само і застукає просто в двері!

— Ет! ви вигадали щось таке, тату! Ідїть та лягайте спати! Тепер лиш що північ минула! Куди вам іти в місто?

— Ні, сину, я таки піду!

Старий стояв при своїм.

— Не кажи мамі нічого, що він мені недобре снівся... тай уважай...

Пішов.

Ішов справді окрилений кроком. Недовго трівало, як перейшов поля, що ділили його від його сільської хати. Витривалий мов лісна звірина, був загартований проти всяких утяжливостий непогоди і мав ноги мов олень.

Вступив і до Марійки, збудив її. Вона злякалася.

— Що там такого? — спитала перестрашена, і заспана шукаючи за қлямкою від дверей, щоб їх отворити.

— Нічого! — відповів — Я вибрався до Михайла тай поступив, може передаси що для нього...

— А чому ж ви мені це вчора не сказали? — кликнула як Сава счудовано, а zarazом докірливо. — Таже було мені вчора сказати!

— Вчора не сказав, бо не знав сам напевно. А тепер не гайся, давай, як що маєш! Квапив. Про сон, що гриз його ненастанно та гнав вперед мов огонь, мовчав мов німий. Не був би ні за що в світі спімнув її про нього.

Вона засвітила світло, почала нарікати, а

при тім нишпорила по всіх полицях, щоб зібрати щось доброго для свого любчика. Дала масла, сира, дещо иньшого і мамалигу, яку »Бог знає чому« у вечір зварила і прилагодила на полиці.

— Так, як би знала! — говорила раз-по-раз.
— Так, як би знала! А я була вже така втомлена!
— тягнула дальше одностайно, — ледви на ногах держалася! Я носила вчера вечір води звідти з Герли, з великої керниці, хочу завтра прати. Тай так погадала собі: »Ей, звару я ще одну мамаличку, може буде треба, най буде!« Тай дивіться, як воно склалося! Михайлик буде її їсти! Я її для нього зварила!

— Це воно вже так мало бути! — подумав собі Івоніка поважно. Відтак поміг їй вложити все в один старий мішок.

Взяв на себе киптар, поверх того старий сардак, скрутив зі соломи посторонок, обперезався ним, і засунувши на голову стару високу шапку, перехрестився, закинув мішок на плечі і взявши бук у руки, пішов.

— — — — —

Ледви що мож було замітити, як день просунувся крізь лінивий сумрак. Лежав такий здавлений і тяжкий, такий сірий, мов смуток над землею. Але враз із дниною станув і Івоніка при тихій касарняній брамі.

Було щастя, що прийшов. Так це відчув.

По перше син був хорий, а по друге звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертувати. Не міг тут витримати. Далше ні. Радше волів утікти до Молдави або до Бесарабії, волів не

бачити ні батька, ні матері, не бачити більше і свого села, ніж терпіти тут тяжкі муки і зносити збитковання. Не хоче нічого більше, лише геть і геть. Це добре, що батько прийшов, він день і ніч думав об'тім, аби батько прийшов до нього, очікував його. Слава Богу, що прийшов...

Він писав до дому лист, чи тато не одержав того листу?

Ні!

А він казав написати лист. Натискав, аби лист як найскорше відіслано...

— — — — —
Кілька крапельок поту виступило на чолі батька. Отже так річ малася. На тім усім було щось. На тім, що його привело сюди...

Він уже від тижня хорий на горло — оповідав син далше — мельдувався хорий, але лікар, що оглядав його, казав, що йому нічого не хибує і нехай вертає назад до служби. А він і вернув. По правді сказавши, в шпіталі ще чи не гірше, як у касарні, тай врешті то йому може і само перейде, але нога його болить. Має за тісні черевки, вони натиснули йому цілу рану, і лише Бог знає, як гірко ходить він по всяких маршах та яка у нього нога, коли скине вечером ті кайдани.

А перед кількома днями — чи батько слухає...?

Слухає...

...Був би мало що не пішов на два місяці до гарнізонового гарешту. Уснув на варті... і його мало що не зловили на тім. Але Богу дяку-

вати, скінчилося лиш на тім, що дістав кілька разів у лице. Він був такий втомлений і змучений; від хвороби був такий, як поломаний, і так сон найшов якомсь на нього, що він і сам не стямився, коли і як? А все мав на думці не вснути. А преці таки вснув на хвилику. Але певно не був би уснув. Аби як не був би піддався.

Чи тато собі пригадує, аби він коли засипав коло товару в полі, або коли наглядав за розложеним хлібом на тоці?

Ніколи...

Але це він так з біди і втоми... з болю... його нога і тепер ще дуже болить...

— Домініка примовить тобі болячку! — обізвався батько, що сидів мовчки доси сперши голову на руки. — Дай лиш який значок від себе! Зараз як прийду до дому, закличу її і вона відмовить її. Дай грібку твого волося!

Хлопець утяв трохи волосся, завив у шматину і передав батькови. Відтак тягнув дальше:

— А ті муштри! Все стрільбу мати коло себе і перед собою! Мені так тяжко, тату, я не видержу, я не видержу!

Він схилив голову глибоко в низ і почав пальцями рити в волосся. Відтак сказав тихо здавленим голосом:

— Тату... я... втікну...

Батькови підлізло волосся в гору.

— Ет, не говори таке, Михайле! — відповів із уданим спокоєм, а душа так і тремтіла в нього з жаху.

— Замельдуйся, що хочеш бути горністом!
— радив.

Деякі розумні вояки відраджують від того. Кажуть, що це ще тяжше і що майже ніколи не можна дістати відпустки, так що йому за хосен із того? Казали, що мусить привикнути. Але одна днина по другій минає, один тиждень по другим стелиться, а він не звекає тут і все однаково. А вчера лучилося щось таке, чого він від коли на світі, такого не бачив і не чув.

Один вояк мав кімнату, до якої і він належав, вимести і впорядкувати. Всі мали це властиво робити разом, але він з'обов'язався це сам зробити і всі інші згодилися на те. Він вимів кімнату, але сміття згорнув на купу і лишив у однім закутку. Прийшов капітан, побачив це і укарав за те саржу. Капраль пімстився, але на всіх пімстився за це. Кричав як звір та грозив. Відтак вчинив оттаке: казав із того сміття протягнути пасемця на охрест через кімнату, лягати усім воякам на землю і язиками з підлоги вилізати сміття. Хто-б не послухав, той »побачив би«.

Він і один Гуцул... одніський, з котрим то варишував тут, не хотіли цього вчинити і — видите, — тату, яка в мене запухла ліва щока? То він мені її своїм кулаком так справив... а в кінці ми мусіли таки сміття вилізати. Я ще й до нині ситий!

Старий чоловік не сказав нічого. Він став лише о один відтінок на лиці темнішим, щось мов сльоза заблисла в його добрих синіх очах,

а голова почала незаметно трястися. Але він мовчав. Глядів через хвилику німо в землю і відітхнув сильно.

Перший раз у життю заграло обурення з невимовною силою в ньому, майже відібрало йому можливість гамувати себе. Все знялося в його душі до пімсти. Його дитину, над якою дровав так, тіло і кров його, суть життя його, — над ним так збиткуватися? Хто мав право до того? Хто мав таке право? Був би тут же в голос ревноу, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною. Його сильні, зелізнi руки, чорні та тверді, заворухалися незаметно...

Це трівало хвилину, але відтак згадав про задуману втечу сина і мов поборений спустив голову в низ. Мабуть якесь невидиме полумя гра-ло геть під його волоссем на чолі під шкірою, бо там усе ставало йому горячо, коли згадав отсе. Що значило отсе все проти втечі?...

Він неначе проковтнув усі розбурхані у нім почування і думки і сказав дрожачим голосом:

— Це вже так буває, Михайле, буває так! Усе було так, що нещастя ніколи не приходить само, ще як і мій батько жили, але що робити? Все має свій час — добре і лихе. Тобі ще неодно прийдеться стерпіти, та ти вже терпи! Гадаєш, мені легко? Мамі? Від раня до вечера топчемо землю тай згадуємо тебе, але і це скінчиться. Ти згадай лише, як би ти був, не дай Господи, калікою. Сліпий або переломаний, або як би втра-тив тата та маму... А так... ти ще молодий і

здоровий... маєш тата і маму... і служиш цісареві... це... гонор...

При тім слові йому голос урвався. Він не вмів брехати. Він говорив про честь, а дрожав ще перед хвилию за тяжку зневагу сина. Йому краялося серце за сина. Скільки терпіння стояла його та честь і з якими жертвами була вона сполучена, а що найбільше, що сталося із сина!

Скільки перемінилося, від коли він пішов і скільки переміниться ще від тепер! Навіть і та земляця, від якої були всі залежні, відчує його неприсутність. А тепер до того всього ще страх, що він утікне — це було вже найстрашнійше.

Він бачив його зловленого, розстріляного перед собою, бо це чув він ще давнійше від когось, здається від Петра, що дезертирів розстрілюють... Він надав своєму голосови рівного і твердого звуку і почав на ново:

— Воно вже так є! Але ти, синку, того не роби! Най тебе Бог боронить, щоб ти це зробив! Ти-ж якийсь хлопець, син газди, але то най не приступає до тебе. Не втікай! Смійся! Все мине! Не роби того, синку! Знай, тато й мама лишуться, та хиба будуть тими стежками ходити, що ти ними ходив, бо яку памятку лишиш по собі, як утікнеш? Будеш тата ночами відвідувати, як померші, що також ночами ходять? Синку, не на те тебе твоя мамка годувала, аби чужі коло тебе тулилися!

— Я буду до тебе приходити, Михайле, як зможу, часто! — тягнув далі потішаючи. — Доси не міг я так часто приходити, робота прикову-

вала до хати, але від тепер буду що неділі в тебе. Скоро по півночі, встану і піду. Що неділі, кажу. А тут — тягнув далше і перебрал голос, неначе перед ним сиділо мале хлопця, яке обожав невимовною любовю — тут післали тобі мамка їстки...

Він силувався розв'язати клуночок своїми грубими, мозолистими пальцями і розложити принесене перед ним. Це йому не дуже вдавалося. Його руки дрожали, а пальці не склалися до розв'язання вузала.

Врешті розв'язав і розложив усе.

По лиці хлопця перебіг усміх, як побачив розложене їдло від матері. Йому здавалося, що мати сама стоїть при нім у білім рушнику і з журливим — і глядить на нього. Тішився в тій хвилині, мов дитина, і помимо своїх сильних плечий і пишної фізичної сили, виглядав дуже дитинно.

— Се тобі мамка післали! — повторив Івоніка і крізь його голос пробилася як перше преніжна, безгранична любов. Івоніка сидів на землі коло Михайлового ліжка; не хотів сідати на ліжко.

— Я можу й тут сидіти! — мовляв скромно, в дійсности боявся усіти на постіль, щоб вона чим небудь не заплямилася і син за те не потерпів кари. Молодий сидів на постелі, аби камрати не висміяли, їв поволи дещо з розложеного їдла.

Говорили про матір, що не могла помиритися з його неприсутністю.

— Я вже потішаю її, як можу! — говорив Івоніка. — Але вона все нарікає, що її без тебе

день — нічю. В літі приведу її до тебе. Дасть Господь літа діждати, то вона розвеселиться!

Відтак перейшли незаметно на інші господарські справи і Михайло спитався, що чути нового в селі.

Нічого! Все здорово, все по старому, лиш оноді підпалив хтось нову стодолу багача Іфтемії, і при гашенню вогню помагав і він, Івоніка; не можна чоловіка в нещастю без помочі оставити, бо сьогодні найшло його нещастя, а завтра може воно до нього звернутися. При тій нагоді украв йому хтось дві цілковито нові коновки і мати сварила!

— Най на тім скінчиться; най вже на тім скінчиться і щось гіршого за собою не потягає! — потішав Михайло. — Як будемо здорові, заробимо більше як дві коновці в кухні!

Відтак спитав про худобу і про Саву.

— Сава працює, — відповів Івоніка, — і я не можу на него нічого казати! Не можу казати, що вже надто над роботою розпадається, але він помагає мені всюди, де треба. Оноді молотив самий цілий день овес. Я обіцяв, що куплю йому чорний сардак. Він усе хоче чорного.

— А з Рахірою як?

Старий махнув рукою.

— Ти гадаєш, що розум приходить чоловікові через ніч, як він його так довго не мав? Лиш мама гадає, що він приходить через ніч. Я гадаю, що вона навкучиться йому. Погана, а до того не має нічого й лінива. Чого доробиться чоловік із

лінивою жінкою? Шкода, аби святу землю топтала! Він сам з часом то зміркує. Як візьметься порядно до праці, а з весною буде її доста, то переконається, що чоловік без праці нічого не варта. Сама земля навчить його того. Вона навчить його, що Рахіра не для нього дівчина. Я йому поки-що нічого не кажу. Дивлюся, що робить, куди його тягне та як стелить собі дорогу на пізніше. Поки-що я рад, що він не покидається роботи.

— А худоба, тату? — питав дальше хлопець. — Мені снилася недавно наша худоба! Я десь ніби стояв коло нашої керниці і оглядав себе. Ви стояли коло мене, тату, а нараз зарикала вона так сумно і так страшно, що я кинувся до неї. Коли увійшов я до стайні, дивлюсь, а вона так коротко до жолоба привязана, що не могла лягти на землю, ніби кликала мене риканням. Тату — докинув упоминаючи — уважайте, аби Сава не привязував на ніч волів за коротко. Я зловив його раз на тім. Це було тоді, як ми вернулися пізно в ночі з ярмарку на Петра. Він привязав їх тому так коротко, аби не лягали спати на землю, не мастилися, аби він не мав відтак роботи коло них. Бідна худобина оглядалася, як скалічений чоловік. Я був тоді такий лютий на нього, що мало що не вдарив його. Оноді, кажу, приснилося мені оттаке.

— Ти думав, сину, про те тай воно стало тобі в думці! — успокоював батько. — Я все у вечір ходжу до стайні та заглядаю всюди; не спускаюся ні в чім на нього. Доки мене земля носить та

доки дивлюся своїми очима тай доки я не каліка, не забуваю і про зерня коло хати.

Відтак розказав синові, що пан хоче перенестися до міста. По лиці хлопця перебігла легка полумінь. Перед його душею станула Анна такою, якою бачив її останній раз коло брами. Висока і тиха, з опущеними руками і вигрібущим поглядом.

— Що, тепер? — крикнуло в ньому щось розпучливо.

— Коли? — спитав зі здержаним віддихом.

— Це ще не знати напевно! — відповів старий. — Але як я був оноді у пана і прийшла бесіда на те, що вони переселяться до міста, так пані жалувалася, що їй буде тяжко зразу з чужою наймичкою, та питалася, чи я не знаю якої доброї дівчини, що би її взяла із собою. Отже певно, може за місяць-два переселяться. Я якось не смію допитуватися.

Михайло мовчав.

Це було перший раз і було так чудно, що батько заговорив про його дорогу дівчину перед ним. Та коби він усе знав, що там тепер скоїться, коби він усе знав! Але з тою відомістю пристала до нього нараз велика, бліда жура.

Що станеться з Анною? Вона піде до дому і там розпічнеться для неї пекло. Мама і брат будуть над нею збиткуватися... І їй нічого не лишиться, як на ново поступити до якої служби, або — перед чим його серце тремтіло — вийти за маминого сусіда.

Як би її пустили сюди з панею, як би то все

для нього змінилося! При тій думці в його душі неначе роз'яснилося. Почув відразу, що життя тут не було для нього таке тяжке, як би вона перебувала тут. Десь колись побачив би її, розмовився-б з нею, все, все було би инакше, але так він сидів ніби зі звязаними руками, і хіба довідався-б, що там коїлося...

Опустив сумтно голову, а по якійсь хвилині зложив і звязав назад у клуночок усе, що мама вислала, а що його зразу так утішило і з чого ледви що покушав. Отже нещастя таки не приходило само. Це казав тато недавно і сказав правду. Він був тут на літа прикований, а вона не зможе утриматися там супроти всякого лиха і гризоти, що її тепер грозить. Його будучність розривалася неначе перед його очима...

Він спер голову на руку і глядів немов без тямки вперед себе. А що не вмів лицемірити і причаюватися, так завважав Івоніка відразу його смуток.

Його серце стиснулося з жалю. Він згадав знов про втечу.

— Михайле, синку, чому ти не їси?

— Я вже ситий! — відповів він.

Настала хвилина, підчас якої погляд молодого затемнився. Коли стрітився з поглядом батька, здавалося, що та сама сльоза появилася і в очах у батька...

— Михайле! — вирвалося нараз з невимовним горем із уст батька. — Скажи, чому тобі так тяжко?

— Мені так тяжко! — відповів сей. — Мені

так тяжко... і я виджу, що я покинув хату в недобрій годині. Не дурно перелетів мені чорний ворон дорогу. Тут має бути або моя смерть, або я не витримаю!

Настала тяжка хвиля мовчанки. Чуття розігралися грізно і замкнули уста. Відтак почувся тихий, ніби ослаблений голос:

— Щож я тобі поможу, синку? У мене мужицькі руки, голова хлопська. Руками кровавлю землю, а головою хіба розібю я сей мур?...

Син схилив голову у низ і почав тихо плакати. Старий був безрадний.

Нещастя панувало вже тут. Воно приступало чим раз ближше і ближше і тепер було вже тут. Воно панувало поважно і мовчки. Він почув його близькість, його переняло холодом і воно відбрало його голосови звук.

— Михайлику, що тобі? Що тобі зробити? — спитав дрозжачим голосом.

— Витягніть мене з цього, або я піду геть, я хочу назад до дому! — вирвалося вже дико і непогамовано з його грудий. — Назад, кажу вам!

Старому здавалося, неначе вдарив головою о камінь. Він витріщився на сина і його уста скривилися.

— Я знаю, що ти хочеш до дому, — сказав, — але як ти підеш? Без дозволу? Ей, Боже!

Хлопець мовчав, закусуючи дальший плач.

— Зачув своє нещастя, тут і втівав би від нього до дому! — промовив у нім голос і голосно додав: — Я що міг, Михайле, робив, знаєш! Та що з того? Де пішла моя праця? Що я можу

дальше зробити? Все як із заліза, а моя рука не переломить сього. Хто витримує — витримує, а хто ні — іде землю гризти. Як твоя смерть має тут бути, як ти кажеш, то ні я, ні ніхто иньший не здержить її; а як тебе має грім на чистім полі вдарити, то ти вийдеш звідси чистий, як лиш того треба. Отсе я тобі кажу. Ти того тримайся! Упрягли тебе — упрягають і иньших. Буває кснець усьому — буде й тому кснець. Роби своє та здайся на божу волю, я тебе не можу ратувати!

Докінчив твердим, різким голосом, неначе урвав, і замовк втупивши очі в землю.

— А я не витримаю! — обізвався молодий, майже хлипаючи. — Що хвилі чути — там один умер, тут побив кінь якогось на смерть... там якийсь стратився... і чому? — прошептав витираючи долонею сльози з очей.

— Бог знає чому! — відповів Івоніка. — Про таке і недобре питати! Ані я, ані ти не змінимо сього! Все те старше від нас і ми того не змінимо, як само воно не зміниться!

— Ми нічого иньшого, як собаки! — видобулось із найглибшим огірченням із уст хлопця. — Я чув це вже тут!

— С-т! — успокоював батько хлопця.

— Я це вже чув тут! — повторив хлопець рішучо. — Від делікатних панів, тату, і так з часта, що уха, мої тим уже переповнені. Але я не пес — боронився він відважно підводячи обурено голову до гори — чи як тату, пес я? Тому, що мужик?...

— С-т, с-т! — втихомиряв знов батько з переляком; відтак задивившись на хвилину в землю, сказав: — Ми люди, що знаємо лиш землю! Вона чорна тай руки наші почорніли від неї, та про те вона свята. Я хотів би, аби і внуки мої і діти внуків моїх не відривалися від неї. Крізь наші руки йде і білий хлібець, а як не соромно тим, що називають нас псами, той хлібець із наших рук побирати та їсти, то най буде їм соромно, що вони делікатні, та топчуть нас пусто та дурно, як землю, що годує їх. Колись заважить вона тяжко на їх грудях і не будуть вони відтак годні відкинути її від себе. Але це сказав хтось у гніві: не бери собі того до серця!

— Тай иньші чують то, тату! Дперва тут зачув я, що таке мужик. Там у полі ми цього не чуємо! Хто це нам має там казати? Тут чоловіки отвирають очи. Я знаю — тягнув дальше роздразненим голосом — за що мужика мають. За один день тай чоловік почує і навчиться стілько, що і вдавився-б тим.

Відтак оповів півголосом, що йому розказував один камрат, що вже довше служив і був якийсь час буршом у одного офіцера.

— По півтора році — оповідав він мені — просив я о відпустку на Святу неділю. Моя мама дві неділі перед тим умерла і лишився лише тато, слабовитий, темний старець із трьома цілком молодими сестрами... Мама несподівано вмерла. Все лишилося як поражене по ній... все було без голови... і написали по мене... ніби найстаршого. Я просив свого пана о відпустку.

Я мусів іти до дому. Небіжка мама плакала за мною кривавими сльозами, як я йшов із дому. Дома лишилося тоді по мені все, як би сокирою перерубав.

— Я просидів дома два дні. Як повернув, був уже враз із дниною третього дня тут і увійшов до пана в хату, він скочив до мене червоний як бурак.

— Де ти був? — ревнув до мене.

Мене обняло холодом.

— Мельдую покійно, пане лейтнант, я був на урльопі дома!

Він гримнув мене в лице.

— Ти проклята собако, ти тепер приходиш? — верещав. — Я тобі лиш на одну днину урльоп дав! Знаєш ти то? — сопів із гніву.

— Прошу пана лейтнанта: мені казали при компанії, що я маю два дні...

Тарах — другий раз. А потому:

— Мені все одно: чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох! Але мені йде о то, аби ти знав порядок...

Що я мав казати?

При війську не вільно відповідати. Ані писнути... ані рота не вільно отворити, ще гірше потім. Він ще багато говорив а потім: »марш!«

Я пішов.

Тоді було мені так, як мене гадина в серце вкусила. А дома я ані не пив, ані не гуляв, ані колачів не їв. Я застав там таку нужду та такий смуток, що мені здавалося, що ходжу по коліна в сльозах. Бідні сестри вилетіли проти мене, як

мокрі птахи, а бідний, темний батько плакав гірко...

— До тепер бодай тебе виділа, — говорив, — а тепер навіть вона тебе не видить! Дивиться у віко деревища, а я в темну ніч...

— І на все то мав я лиш два дні, тай і за ті...
— Він урвав і не міг із жалю говорити.

— Тай чому кажу я, тату... — тягнув дальше хлопець і також не докінчив.

— Візьміть мене з собою звідси, тату! — вирвалося знов як передше болізно з грудий хлопця.
— Я хочу геть, куди небудь, я тут гину, я тут сонця не виджу! Робіть що хочете, нехай мене пустять!

Старий дивився на сина.

— Ти, синку, тут так змудрів, що й татови перестав вірити! — сказав за малу хвилину із уданим супокоем.

Син витріщився на нього.

— Аякже! Я виджу!

Відтак відітхнув глибоко. Він усе віддихав так тяжко, коли в нього серце було стиснене мов оковами, і піднявся із землі. Він зробив це раптом і ненайдійно.

Син злякався.

— Тату!

— Я йду вже, синку!

— Та як же? Сидіть іще!

— Чого? Що я тобі такого? Ади, не віриш татови! Я тебе не можу з отсього виратувати! Я прийшов лиш, аби тебе побачити, тай аби ти тата побачив! Дома ждуть на мене!

Він говорив із морозячою повагою і рішучістю.

— А я думав про вас день і ніч! Зривав собі очі за вами! Нераз був би мури головою розвалив, тай пішов до вас. Плачучи гриз кулаки свої, аби жаль переходив, та я лиха не накоїв, а ви...

— Мовчи!

Він не сказав цього голосно, одначе сказав так, що син злякався і вмовк.

Не говорив більше ані слова. Відчув відразу, що розсердив батька, а не мав ані слів, ані відваги направити цього. Докола нього і на нім тяжіло щось, а до того нараз пробудився в нім голос! — Тато сидів мов собака на землі, а ти...

— Собака, собака! — скричало голосно в нім, як голос лейтнанта, про якого що йно оповідав: »Мені все одно, чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох...«

— — — — —
Кілька вояків увійшло й закликало голосно, що компанія вимаширує зараз на еґзецирку за місто, та хто ще там не готовий? Капітан їде вже верхом, тай лейтнант уже є.

Один вояк приступив до Івоніки й сказав:

— Ідіть до дому, бадіко! — і віддаляючись окинув вигрібущим поглядом хлопця додаючи: — Не грайся!

Михайло зірвався, а старий зібрав сполохано свої мізерні річи у мішок.

— Ви вже йдете, тату, вже йдете? — сказав

хлопець жалісно. — Коли прийдете знов? Приходіть, інакше я страчуся!

Він говорив як у горячці уриваними звуками. Не знав, чи брати за гвер і торністру, чи прощатися з батьком.

— Зараз будуть нами гнати, як псами, — кликнув — але найко, най! — Помахав грізно п'ястуком і вбірався скоро в плащ.

Старий позирнув на нього і подаючи йому два пальці докинув півголосом:

— Я піду за вами, де будете еґзецеруватися! Буду там так довго, доки не вернете назад до касарні. Буду дивитися, як ти будеш еґзецеруватися. — Відтак додав: — Я буду що неділі в тебе! Аби-як, то я прийду! Хиба що заслабну, то не буду! В неділю все жди на мене, Михайле! Бувай здоров, бо я вже не буду більше з тобою говорити! І я мушу йти! Там жде все на мене!

— Бувайте здорові, тату! — Зігнувся і поцілював покірно чорну, грубу руку.

Відтак старий вийшов скорою ходою скромно з кімнати.

Саме супроти касарні розпростерся великий, старий, міський парк. Коло його входової брами станув Івоніка й дожидав сина.

Був неначе строєний. З Михайлом не було добре. Рвався до дому, як від смерти. Жаль до розуму прибірався. А у нього були руки сковані й він мав на те все мовчки глядіти. Оттак як тепер полишив він його, він міг або стратитися або все покинути та піти світами.

— Не має серця до жовнірів! — сказав до

себе, а відтак згадав знов про те, що обіцяв йому приходити що тижня до нього. Аби він його видів. Він був дитина. Сава не був такий — казало щось у нім. Сава був би пішов і служив і був би зносив тяжке і тверде твердо і уперто, і дурно не грозив п'ястуком. Сава не був би мав таких пригод, як цей, і він не боявся-б їх. Сава — залізний. З тіла тонкий, марний, а про те залізний.

Він знов зітхнув, а про те лице його оставало все однакове, майже байдуже. Так чогось усе посумніло! І ніяк було того всього обминуті або переіначити. Стануло мов гора й хиба головою було о нього товчи... Думаючи про сина, дивився мов у забуттю на великий, похмурний будинок.

Нічого — крім строгости.

Високі, пусті вікна витріщилися з муру як зголоднілі очі; а за їх кратами указувалося десь-не-десь молоде обличчя або заблистіло холодне залізо. За якусь хвилину вдарило щось о його слух, мов градом. Він прокинувся.

Вояки виходили з високої, касарняної брами. Величезна, сиво-синя зм'я викотилася безчисленими ногами із касарні на дорогу... Як була вже зовсім на дворі, зовсім до останньої ноги, він закинув свій старий міх на плечі, справив шапку на голові і пустився в слід мов дрібний хрущ незаметно за кольосом.

Там у другім ряді компанії ступав його син. Він силувався не спускати хлопця з ока, але це не вдавалося йому довго. Остаточо мусів лише

приглядатися останнім воякам. Але це було все одно. Його син був у отсій компанії і всі, що тут ішли, були бідні, як він. Він ступав остро, в такт враз із ними і здавалося, що перемінявся в тверде, сильне залізо.

Зимний вітер дув йому в лице. Він ледви що запримітив це. Змія війська неначе загіпнотизувала його. Ішов на сліпо за нею.

Годину за містом станула.

Компанії поуставлялися рядами, а він задержуючи в оці компанію, в якій був його син, відійшов зігнувшись зі своїм мішком у низ відповідний кусень в бік, усів на землю і приглядався муштрам і егзедирці, що як раз почалася.

Бистрим своїм оком захопив сина і не віддалявся вже від нього. Цілі дві години слідив остро за рухами компанії і хлопця, не рушаючись із місця, неначе примерз до землі, а коли військо уставилося врешті по вправах до відходу, піднявся і він із землі. Час було і йому до дому. Розпроцавшись очима із сином, постоявши якусь хвилю у нерішучій задумі, звернувся врешті на широкий гостинець і пішов. За якийсь час здрибнів на нім здалека мов чорна точка і згубився.

Спішив уже полями до дому.

Зимний вітер палив його в лице. Був саме гострий грудень і прониклива студінь вялила все докола. Та він на ніщо не зважав. Чорна жура йшла крок у крок за ним і заняла його цілковито.

Думка, що його син міг утікати з війська, висисала всю рівновагу і увесь супокій його душі.

Сеж могло наступити нині, завтра, позавтру, при першій карі, яку міг дістати, він же був ще не обзайомлений зі всіми муштрами, і відтак пропав його син. Тоді все скінчиться і буде по його хлопцеві.

В розпуці гнав мов олень до дому.

Йому здавалося, що чим скорше опиниться дома, тим скорше збіжить час і він побачиться знов коло сина. Бачив лише один спосіб, аби вратувати його. З'являться як найчастійше перед ним, зацитькувати квилюючи його душу і давати йому можливість виговорити свій жаль. Відчув інстинктом, що це могло статися самотнім способом успокоєння розбурханої, молоді душі...

Поля розкривалися чим раз більше перед ним і манили своїм тужливим смутком, мов у вічність. Він спішив ними невтомимо. Людий не стрічав тут майже ніяких. В душі мінялися мов навперейми два образи на сірому тлі. Великий будинок із порожніми закратованими вікнами, заморожений самою гостротою, і на пустих полях дрібний його бурдей і Марія... Марне лице з білого рушника з журливими, допитливими очима...

Вернувши до дому розповів Івоніка Марійці, що хлопець смутний і хорий, та що приніс від нього значок на примівку. Все иньше замовчав. Знав, що роздратоване серце матері був би до глибини зранив. Жалував її, як жалується малих дітей, тай в душі заєдно питав:

— І що з того, що скажу їй? Поратує тут чим?...

Віддихав тяжко згадуючи полишеного в розпуці сина, вмовкав і звертався до праці. Вона, ба і вся природа відгравала німу, могутню ролю в обороті того на око так незначного, дрібного життя, — і його становище до них було тисячними невидимими ниточками, що обмотували його тісно, та становили своїми неозначеними рухами і появою потреби саму головну долю його. Поглибившись у них, жив на око мовчки і бездільно, хоча коли у внутрі його душі мов діти рвалися на сліпо інстинкти в різні сторони і вигрібували окремо від тверезого розуму рухи долі. Марійка дізнавшись про стан сина, скривила уста мов у фізичному болю і побігла прямісько до своєї приятельки Домніки. Та мала примівкою відвернути слабість і смуток від сина.

Домініка була жінкою яких сорок років і була для сільських жінок неоцінена особа. Мала свою окрему історію, а в селі окремі права. Передовсім відріжнялася своєю минувшістю в дівочих літах від иньших сільських дівчат, яких життя монотонне, з гори назначене не мало в собі стілько відміни й особистого ділання, як в її життю, заким вийшла замож. Наслідком того може було це, що вона дуже пізно віддалася. Служила в місті у одного багатого Жида лихваря майже десять років, і іноді перешіптували собі, що була не лиш вірною слугою для на-пів зглулої пані, але й панови своєму була не менше віддана.

Одначе ніхто не міг цього твердити.

Вона сама була незвичайно розсудлива, в поведенню із мужеським полом остра до грубости, а повернувши майже по десятьох роках служби з міста назад у рідне село, показалася на стільки працьовита, що й гарна, на стільки хитра і замкнена, що притомна — то й замкнула всім балакунам рот.

Одно, на чім їздила, була її залізна витревалість у постах. В році не було одного такого понеділка, в котрім була-б що иньшого взяла в уста, як сухий хліб і воду. Хоч була здорова, хоч як її перемовлювано з'їсті хоч раз скоромно в понеділок, вона не дала себе перемовити. На підставі того перешіптувано собі, що у неї є тяжкий гріх на душі, за який мабуть кається, а дехто усміхався і говорив прямо:

— Служила вірно своєму панові-Жидові. Була гарна, чорнобрива дівчина, з острим і спритним язиком. І не щоб саме багато говорила. Ні, була лиш бистра й відважна. За те прозвано її в цілім селі «оса».

Їй було більше як трицять років, як повернулася до рідного села, де мала лише одного брата, і поступила на службу до двора. На гулянку ходила зрідка і називала всіх хлопців прямо смаркачами. І диво! Помимо її краси і розуму, помимо незвичайної старанности, з якою завсіди одягалася, не викликувала подиву і симпатії в мужеській половині сільських мешканців. Здавалося, що добру пайку тої вини поносили її чорні, холодні очі, що мали в собі щось неприязного.

Хоч і якою милою була нераз у словах і в поведенню, та про те не привязувала нікого до себе. Треба було — так сказати — удержатися на обережності перед тими очима. Коли говорила або оповідала що — слухали її радо. Говорила добірними, здержливими словами, і як така, що »знає з ким говорить«. Але все ставало милійше, коли вступалася з очий. Зразу, коли повернула зі служби до села, слідили за нею хлопці і дівчата з цікавістю.

Чи не подобалася ні одному?

Не подобався їй ні один?

В неї були зложені гроші і гарна тонка одіж. Носила все як сніг біле білля, мала довгий, шовковими кутасами прибраний та »Богородицею« вишитий киптар. Але не зробили ніяких спостережень. Вона оставалась байдужна. Ніколи не бувала тепла й ніколи холодна. Лише раз зрадила свій душевний настрій, але про це дізнався лише старий Петро, що сидів у городі за копицею трави і острив серп, і панна, що стояла при отворенім вікні, що виходило до города. Домініка сиділа коло грядок, полола й співала. Це не була звичайна пісня. Уложила її собі сама, приноровивши і мелодію до неї. Виповідала в ній цілу свою любовну історію.

Любила молодого хлопця сироту без тата й мами, сироту, що пробував у війську. Любилися взаємно й прирекли остати собі вірними і піратися, як він поверне з війська. Тоді мали працювати і доробитися маєтку. Гарну хатину поставити, гарні, білі воли закупити й жити щасливо.

Тепер не мав про це ніхто знати, крім Бога, зірок і полохливого соловейка, що втікав перед людьми в день і в ночі, бо люди були лукаві й лихі і подавали на вовків. Співала пісню смутним, монотонним голосом і дуже чутливо. Як закінчила, увійшла панна до неї до города й спитала:

— Що це за пісня, що ти її тепер співала, Домніко? Як вона зветься?

Вона змішалася і відповіла: — Не знаю!

— Пісня подобається мені; я радо записала-б собі її! Чи не повторила-б ти мені її ще раз?

— Не можу! — відповіла.

— Як же це? Таж ти її співала на память!

— Так... але... я її не вмію на память...

— Але-ж ти співала її на память! — стояла панна при своїм.

На те вона ще більше змішалася, відповіла одначе за малу хвилю цілком відважно:

— Я співала її нині перший раз! Я співала її з голови...

— Ти собі її сама уложила? — ішло дальше питанє.

— Так! Мені було так тяжко на душі... я мусіла виспіватися!

— І не могла-б ти повторити тої пісні? — наставала панна.

Вона здвигнула плечима і всміхнулася: — Сьогодні ні! Може иньшим разом! Я цього сама не знаю! Воно так само вийшло!

І по короткій хвилині, підчас якої дивилася панна на неї задумчиво, підняла голову і поди-

вилася на панну своїми холодними, неприязними очима.

— На що вам цього? — спитала.

— Я хочу мати ту пісню!

— На що?

— Сподобалася мені!

— Не збогатієте нею! Спишіть собі иньшу пісню! — Поглянула на панну так зимно, що та не сказавши більше ні слова віддалилася.

Старий Петро за травою задержався на хвильку в остренню серпа, а як панночка переходила по-при нього, проговорив до себе цілком голосно: — Відьма! вона співала про свого милого, я знаю! Знаю тепер також, чому всі хлопці смаркачі! Ади, ади! але вона таки собі щось варта! Ей Боже, Боже! — посвистав весело, а потім споважнів і задумався. Вона, отся чорноока відьма, зі жвавими руками, що ніколи не відпочивають, із премудрим, гадючим язиком, вона була одинока, що її взяв би за жінку. Так, він, Петро, якому всі дівчата були те саме, що снопи, він узяв би отсю Домініку за жінку. Але вперед мусів би заробити троха грошей. Лиш троха. Вона була така працьовита, мов бджола, заповідлива; він розумівся також на тім, як гроша роздобути, а з таким віном можна би вже щось розпочати. Роздумував ще довго. На старі літа принаймній мав би де голову склонити, мав би свій кут та мав би когось, хто-б йому свічку по-тримав, на лаву як слід уклав. В його голові прокинулася думка: піти до Молдави на роботу. Він приносив звідти вже нераз гарні гроші, але

пропускав їх, бо кому мав їх остаточно передавати? Але поспробує ще раз. Може заробити більше. А поки-що, най все буде так, як є тепер. Остаточно, все таки буде так, як Бог схоче. Її ніхто не візьме. Вона вже не молода та й і дурна не була. Не дасться вхопити кому небудь на вудку...

І як наступило літо й настали покоси, зник старий Петро не зрадивши ні словечком про свої заміри. Пішов із иньшими людьми до Молдави. Ніхто не здивувався тим. Це не була в нього першина.

VIII.

Це було того самого року в осени.

Старий Петро приніс з Молдави гроші, визичив їх одному газді, а сам пішов ще в гори на заробіток до трачок. Зимою, себто в м'ясниці думав вернути і здійснити свої наміри...

Домніка довідалася від жінки писаря, що перед Андрієм поститься ціліський день на сухо; у вечір печеться і їсться якусь паляницю, а в ночі з'являється у сні Богом суджений муж і подає води пити.

Потім можна напевно числити, що вийдеться заміж за того, що уві сні покажеться. Мабуть ніхто в світі не постив так щиро в день перед Андрієм, як Домніка. Стала майже чорна на лиці з голоду. Старалася все по надвірку вештатися, аби не задержуватися у кухні межи челяддю,

особливо-ж в полудневій порі, де всі парубки сходилися і мусіли запримітити, що вона не доторкалася ні до якої страви.

Між иньшим був тут і дурноватий, рудий Ілія, якого ненавиділа задля його лінивства й глупоти, який одначе все мусів знати, що вона діє і говорить. Той був би перший, що переказав би зараз иньшим хлопцям, що вона постить.

Не був понеділок, а вона постила. Вона боялася глуму. Була цілий день поважно настроєна і мовчазлива й зітхала журливо й тяжко.

У вечір зробила так, як навчала писарка, і лягла спати. Головно не забула поставити біля себе горнятко з водою. Се горнятко мав їй подати уві сні Богом суджений чоловік...

З рання побігла до худощавої жінки писаря, ніби з якоюсь просьбою. В дійсности хотіла лише оповісти їй свій сон.

— Ну і щож? — було перше слово писарки, як обі побачилися врешті у пекарні.

Домніка сплюнула. Худа писарка підняла брови високо в гору.

— Щож, Домніко, не снилося тобі нічого?

— Ей, лишіть мене, пані писарко! Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені і не снився! Волюю в землю запастися, як такого чоловіка мати!

— Ну, та кажи-ж бо! — натискала пані писарева, що вже почала непокоїтися. — Домніка обіцяла їй в дарунку, як би приснився їй справдішній газда, дати красний рушник.

— Та що вже казати! — відповіла насуплено. — Мені приснився дурний Ілія.

— Що-о?...

— Дурний Ілія снівся мені! Таже знаєте його, рудого парубка від товару у пана! Він, щез би, приснився мені!

Пані писарева дуже здивувалася. Це мусіла бути якась помилка. Отся розумна, робуча дівчина, ся — так сказати-б — газдиня, вона не могла дістати того дурного, простого парубка за чоловіка. Хоч би це і сам сон зазначив, і хоч як вона все в сні вірила, сим разом не могла повірити.

— Може ти не зрозуміла добре сну, Домнічко? Може тобі показалося уві сні більше хлопців, а ти не спам'ятала добре саме тобі судженого?

— Ай, бігме, що ні! Я добре знаю, що це був Ілія! відповіла зажурено й зітхаючи Домнічка.

— Та як же він тобі снівся? — випитувала неспокійно пані писарева. Обіцяний їй в дарунку рушник здавався вже втраченим.

Домнічка вповідала:

— Я була ніби десь у городі. Не в панському, а в якимсь иньшій, чужій, і там було дуже гарно й зелено. Крізь нього вела одна вузьенька стежечка. Вона, Домнічка, робила в городі, ніби пересажувала щось. При тім снилося їй, що поглянула на стежку й погадала собі: »На тій стежці добре босому ходити. Вона така чиста й гарна, мов шовковим віником зметена«.

— Отсе погадала я собі. І коли я собі отсе

гадаю, дивлюся нараз, а на стежці стоїть склянка з водою. А потім дивлюся, а стежкою переходить якийсь пан. Він не рушив склянки з водою і пішов далше.

— Отсей тобі не подасть склянки — подумала я собі; бо я все про тото думала. І нараз побачила я перед собою дурного Ілію.

— Пий пиво — каже він мені і подав велику склянку пива, таку, на яких іде в місті по дві, і які я все для свого пана приносила. Я відвернулася від нього й сказала: — Пий ти собі сам пиво; я не пю пива! На те каже він мені: — Здойми накривку зі склянки і подивися, що там є!

— Ти брехун, Іліє! — кажу я йому. — У склянках від пива нема води!

— Подивися, заки скажеш, що я брехун! — каже він на те мені. — Чи я тебе багато разів оббріхував? Чи я тебе оббрехав, як казав, що маю кусень поля під лісом коло Григорія, Рахіриноного тата? (А він поле має, пані писарко, — додала побіжно Домніка). Чи я брехун?

На те підношу я накривочку від склянки, а в ній — вода.

— Можеш випити ту воду! — каже він. — Вона свіжа тай чиста, а відтак підемо в танець!

А я взяла склянку й випила воду. Випила що до крапельки. Відтак дивлюся за ним, а дурний сміється:

— Ти добре зробила — каже. Коли я на нього хотіла насварити, дивлюся, а його вже нема. На тім місці, де він стояв, стоїть лише велика бочка

з дощівкою. Відтак виділа я ще багато-багато склянок, виділа зелені дерева в саду і інші річі — і це було все.

— А чоловіка не виділа вже жадного більше? — допитувалася журливо писарка. — Пригадай собі! Уві сні забувається дуже часто не одно!

— Скажіть мені, що з цього має бути? — питалася замість усього дівчина.

— Кажу... чоловіка не виділа більше жадного? — повторила своє питання пані писарева.

— Ні, не виділа нікого більше! — відповіла смутно дівчина. Вона дивилася безрадно на писарку й мовчала.

— Але ти якогось пана бачила, Домнічко! Домнічка здвигнула глумливо плечима.

— Та що мені з того прийде? Він не подав мені води тай вже пан не засватає мене!

Пані писарка показала переважне, побожне лице і сказала урочисто: — Як Бог дасть, так і буде! Може ти аж на другий рік віддасися; сон не значить нічого, хоч би тоді не знати що снилося...

— А я-б таки хотіла знати, що з цього має бути! — встоювала Домніка на своїм, дивлячися поважно допитливим поглядом писарці в лице.

— Що з цього має бути?

На те відповіла писарка:

— Треба ще раз на Благовіщення постити, тоді вже напевно довідаєшся, що тебе чекає!

На таку відповідь поцілювала потішена Домніка писарку в руку й пішла...

Дві неділі пізніше почувся у вечір в челядинській двірській кухні здавлений плач, а радше рев, що стихав, то змагався. Саме в ту пору вступила Марійка до кухні. Шукала Домніки. Мала дві красні курки на продаж і не хотючи вестися з ними другого дня на торг, прийшла поспитатися, чи не закупить їх пані.

Зачувши в сінях перед кухонними дверми в середині плач, спинилася. Що там зайшло? Били кого? Хтось плакав, неначе б йому серце розривалося... Здавалося, одна-одніська особа була там. Вона потиснула за клямку й увійшла до середини. Кухня була слабо освічена. Під стіною на довгій лавці, що сягала від печі до дверей, лежав на животі на цілу свою довготу Ілія, і підклавши під лице руки, плакав гірко.

При вході підняв трохи голову в гору і глянув на неї. Побачивши, що це чужа, заграбав лице на ново рамена, і зітхнувши тяжко замовк.

— Добрий вечір, Ілійко! — промовила Марійка в добрім, несміливім тоні, спинившись посеред пекарні. — Чи нема тут Домніки?

— Най її кольки пірвуть! — закликав хлонець, не підводячи обличчя з рук.

— Ей, Боже, Ілійко, а вам що такого? — кликнула з переляком Марійка, приступаючи близько до хлопця. — Що вам Домніка винна?

— Що вона мені винна? — відповів він, підводячи голову в гору. — Вона з мене сміх пустила! Я сватав її, а вона мене відкинула! Тепер з мене всі сміються!

При тих словах упустив голову на ново на руки і розревівся в голос.

Марійка мовчала хвилию, дивлячись поважно на хлопця, а відтак сіла недалеко нього на столець і задумалася.

Ця справа заняла її.

Ілія був сиротою. Не дуже вже молодий, хоч молодший від Домніки, і не дуже то мудрий. У війську не служив, бо не взяли його. Мав два морги поля. Був усе в службі і наскладав трохи гроший, не був піяк і не крав, і як роздумати, то був зовсім порядний парубок.

Розуму не було в нього дуже багато, але в якого чоловіка пребагато розуму, в того не все жінці дуже добре. Сам не знає, чого від жінки вимагати. Вона любила Домніку і була-б їй усього добра рада, як рідній сестрі. Відчула, що їй припала в отсій справі якась діяльність і що на цілу справу не можна було не зважати.

— Коли ви сватали Домнічку, Іліє? — спитала поважно присуваючися ближше до хлопця, забувши зовсім справу, в якій властиво прийшла.

— Сьогодні з раня! — відповів хлопець. — Вона розсміялася мені в лице та сказала, що не наїлася дурних грубів, аби піти за мене. — Прошу вас, лелічко Маріє — додав він щиро — що я за дурень? Як би я був дурний, то мене-б ніхто не тримав на службі. Тут я вже більше як рік у службі, і не лише тут, я служив і де иньше. У панотця. Там мав я весь товар під собою. Я склав собі гроший, маю гарні річи, два кожухи, два сардаки, я хочу собі хату поставити, а вона

мені каже: »Иди, дурню, йди! Я ще не наїлася дурних грибів, аби за тебе піти! Посватай Григорієву Рахіру, і так його город о межу до твого поля. Отсе сказала вона мені!»

Він усів одним рухом прямо на лаві, ударився з цілої сили по ногах і зітхнув із глибини серця: »Такий сором!» Відтак почухався майже з диким рухом у голову в своє руде волосся. Був до глибини душі зворушений, майже знівечений.

— Отсе-б ви упхалися в гадяче гніздо! — кликнула ненависно Марія, що вже тоді з Григорієм і сестрою не дуже то в згоді проживала. — Григорій пропив би ваше поле, нім би ви оженилися. З них кожде ходить по людях, як лиха година, та коїть лиш лихо. Рахіра краде, як її тато. Непотрібна така!

— Але Домніка не ліпша від них усіх. Я мав її день і ніч в душі, я любив її так, що лише Бог знає, а вона мене не хоче. Чи я їй що злого зробив? Нехай хто скаже, що я їй злого зробив!

— А деж вона? Я-б з нею поговорила! — сказала покvapно Марія.

— Та десь вертиться он там по хаті!

— Я з нею поговорю! — потішала його Марія — Не журіться! Дівчина так як віск тане, коли хлопець сватає! Вона також не з великого роду, тай уже в літах! Сьогодні вона вас відкинула, сьогодні вона не їла дурних грибів, але за тиждень вона собі все роздумає, і ви підете до панотця тай дасте на заповідь. Не журіться, синку, не журіться! Я з Домнічкою добре живу, а ви добрий хлопець, то я вас поратую, як зможу.

— Ой леліечко добра, ви нічого не вдієте!
— забідкався на-ново парубок. — Вона мене не
хоче! »Иди, дурню, іди! — сказала мені та глуми-
лася з мене; і тепер знають про те чи не всі у
селі тай сміються з мене!« Ой, коби ви порату-
вали мене, коби навчили її розуму!

Говорив розпучливим голосом і неначе-б не
було нікого в хаті, кинувся як перше на лаву,
і заривши лице в старий киптар, що лежав перед
ним на лаві, простогнав із цілої груди.

Марійка потішала, як могла, станула близько
розплаканого та вмовляла, обіщувала, доки й
справді нарікання і зітхання не устали, а відтак
пішла з хати, аби, як сказала, »навчити дівку
розуму«.

— — — — —
Дві неділі пізніше змінила Домніка свої дум-
ки що до сватання Ілії.

Чи вже розумні слова Марійчині, котра щиро
любила й подивляла чорнооку дівчину, вплину-
ли на неї так, що вона надумалася зовсім инакше,
чи може її просьби і намови зворушили її серце?
Ніхто цього не знав.

Вона ходила цілий тиждень із захмуреним
лицем, сварила на Ілію що хвилі за кожду ні-
сенітницю, а на послідку станула перед панею
і вимовила їй службу.

— Я віддаюся! — сказала із згриженням ли-
цем і в діл спущеними очима.

Пані здивувалася.

— Ти, Домніко? За кого?

— За Ілію! — відказала рішучим тоном, не підводячи очей.

— За Ілію?! — кликнула пані счудована, а відтак додала ласкаво: — А чи буде це добре, Домнічко?

Ся здвигнула плечима: — Не знаю! — відповіла. — Але воно таки виходить на таке, що він має бути моїм чоловіком. Він не дає мені супокою! День і ніч не дає мені супокою! Він таки буде моя доленька!

Пані представляла їй, що він не пара, що молодший за неї, нагадувала його глупковатість та лінивість, що прибирало в деяких днях величезні розміри, але дівчина оставала при своїм.

— Я цього не боюся! — була її одинока відповідь на всякі закиди.

— — — — —
Ілія був найщасливіший чоловік на Божім світі, тим часом Домніка знаходилася у чуднім настрою. Раз сварила судженого в найбрутальніший спосіб, раз плакала тайком, а знов иньшими хвилями бувала говірлива і весела і шила весільну сорочку. Тим часом панотець виголосив у церкві другу заповідь.

Одного дня пішли обое з кількома иньшими газдами і газдинями до міста, аби дещо закупити на весілля. Відти повернули вже на якийсь час нареченими назад.

Домніка здибала там свого давного милого, що служив при війську, і коли цей довідався, що вона дала слово иньшому і вже мало бути весілля небавом, напав її з грозьбою і прось-

бами, аби цофнула дане слово, інакше або «один, або другий піде землю гризти».

Домніка стала біла як стіна і на всі його закидки находила лише одні слова оборони: «Так Бог дав, бо надставив мені його!» А Ілія бідкався та лементував: «Я вже зо трицять ринських видав на весілля, тай що в селі скажуть?» При тім тримався судорожно Домніки і глядів мов дитина безпомічно в її обличчя. З хвилі, в якій дала йому слово, що піде за нього, підчинявся на сліпо її волі, і як здавалося, вона була йому зовсім непотрібна.

— Я віддам вам ваших трицять ринських, — впевняв героїчно вояк, — лише не мордуйте мене, добрий чоловіче! Мое нещастя спаде на вашу голову! Я маю при війську ще лиш півроку служити, а ви зважте, що вона дала вперед слово мені. Чекав я, може й вона чекати! — Це останнє повтаряв він раз-по-раз, утираючи все на ново маленькою хустиною зіпріте чоло і вихиляючи одну чарочку горівки по другій. Платив щедро нареченим і глядів з амбіцією, аби пили.

Ілія пив справді, а Домніка вимовлялася. Говорила мало і було по ній видно, що зайшла в боротьбу з собою.

Отсей її перший наречений, це не був «Ілія»... Коли зміркувала, що Ілія змінився під впливом нащитку, потягнула його за рукав і спитала остро:

— Береш трицять ринських? Дмитро тобі їх зверне!

Глія вибалушив на неї свої круглі очі і віт-
ворив рот, неначе для ліпшого зрозуміння її слів.

— Другий не виплатить тобі їх так скоро
готівкою на руку — сказала. — Купиш собі за-
раз кілька пражин поля або теля! Закупи ліпше
землі, дівчину найдеш хоч би й зараз! Я тобі
добре раджу; тобі отсе добре трафляється!

Вона впялила в нього свої чорні, холодні очі,
і сталося диво. Чи під впливом її магічного єства,
чи в наслідок якоїсь уяви, що може прокинулася
в його убогій душі, заманюючи якоюсь свіжою
картинкою за собою на будучність, він глянув
по раз другий на неї, безвиразно, неначе в за-
буттю, промовчав хвилинку, а відтак вдарив кріш-
ко в надставлену йому жовнярем руку. Сповнив
її волю. Запанований моментом забув про себе,
а вояк обіцяв по упливі означеного обома часу
звернути йому всякі починені вже весільні ви-
датки.

Тим часом коли оба сиділи в найбільшій уже
згоді в коршмі побравшись за шию і викрикуючи
щиро якусь сумовиту пісню вперед себе, вимкну-
лася Домніка з їх товариства і побігла до одної
голосної ворожки, що мешкала тут у місті, та
яку знала ще з попередніх літ.

Вона мешкала в біднійшій часті міста і була
далеко та широко знана, особливо-ж по селах
тішилася вона незвичайною славою, як ворожка.
Буда вихрещеною Жидівкою, бездітна, і на одно
око цілком сліпа. Звідти й пішла її назва у місь-
ких і сільських мешканців: «сліпа ворожка».

Молодою дівчиною навчилася від кочуючих

Циганів ворожбицтва в карти і силу деякого зілля, і розпочала тим свій гандель. Її справи пішли феноменальним способом у гору і вона переселилася по якімсь часі в отсе місто. Тут застав її один убогий уже старший міщанин і вона вийшла за нього замож.

Вихрестившись стала побожною християнкою, ходила що неділі до церкви, а в її спальні горіла без перерви перед святою Богородицею лямпадка.

Чи голосну славу здобула собі своєю хітрістю, ли штукою вгадування з карт — було трудно сказати, одначе річ була певна, що як з інтелігенції, так і з иньших кляс тиснулися до неї люди роями. З найвчаснішого ранку до пізної ночі товпилися в її кімнатах люди, а вона одних випускаючи, а иньших впускаючи, ворожила невтомно.

Між двома малими щільно ослоненими кімнатами находилася мала кухонька, і присутні в правій кімнаті ніколи не знали, кого приймала в лівій. В кухні сиділи селяни, зворушені самим святочним ожиданнем. Пріли з нетерпливості, або оповідали собі взаємно свої клопоти, задля яких з'являлися у славної ворожки.

З'являлися тут і люди з далеких околиць, ждучи нераз і по пів днини, поки їх допущено до середини. Вона подавала ради в недугах, у найприкрійших процесах. Її втаємничувано в найглибші родинні тайни. А вже найбільшим була порадником в любовних справах.

Зверхи незначне, замаргане мешкання, що ле-

жало в жидівським сусідстві, було в нутрі незвичайно симпатичне. Переважно в півсвітлі держані кімнати бували в зимі приємно ogrіті, поміст застелений грубими килимами, а попід стінами стояли вигідні софи. В посередині кожної кімнати стояв стіл округ нього крісла, а на столі карти.

Колись убога жидівська сирота, ходила тепер у неділю і свято в шелестячій штивній шовку, а в її так званім сальоні пишався дорогий фортепян.

Не дивота.

На подвіррю, особливо-ж в літі і в днях торгу, стояли віз коло воза, а на них сиділи стурбовані люди, вижидаючи нетерпівливо поклику до ставної сліпої ворожки.

Постійний сумерк кімнати, палаюча лямпадка при пресв. Богородиці, в округ таємна тишина — творили майже магічний вплив на засумовані присутні душі. Зжурені газдині-матері, поважні господарі кланялися низько перед нею, цілюючи з почесстю її руки, і оповідали широко та докладно свої клопоти. Тоді потішала їх ласкавими, надійними, словами, казала сідати за стіл і розкладала карти... Мала неописану вправу в розкладаню карт. Вилітали їй уже самі з її білих, ситих рук, та укладалися на столі в кружало. Відтак ставала говорити прижмурюючи око і гугнавим голосом.

Говорила скоро й наказувала людям уважати на її слова, бо у неї був час дорогий. Від часу до часу звертала своє око (друге було на-пів приж-

мурене і не бачила на нього нічого), острє, сиве око на слухача, звїщала йому його будучність і подавала ради. Майже поголомшені опускали слухачі кімнату.

Коли було більше присутних, розділяла їх на дві кімнати і ходила на відміну від одних до других. Тут були густо завельоновані пані, несміливі, делікатно повбирані дівчата і молоді люди з глумливим усміхом на устах, а зворушеним поглядом.

— По що ви прийшли до мене, коли не вірите моїм словам? — спитала вона одного молодого чоловіка, якого усміх поразив її. — Бог сам дав мені цей хліб у руки і я невинна тому, що ворожу. Я ані одної душі не силую і не кличу. Всі приходять із власної волі. Ви також із власної волі приходите! Ви можете собі йти, мені однаково, чи буду вам ворожити, чи ні, — зрештою — додала з вигрібущим поглядом на вираз його лица — зрештою ви дуже зжурені і неспокойні!

І справді, він був дуже зжурений і неспокойний. Рік-річно давала на Служби щедрі дари і тішилася у священників великими поважаннем і протекцією.

— — — — —
Перед нею спинилася тепер Домніка. Зібрала свої останні грошенята, що осталися їй ще з закупна і поспішила сюди, як уже не раз робила давнійше, коли не могла з собою в чімнебудь упоратися.

Смеркалося і у ворожки горіло вже світло.

Мусіла ждати, доки ворожка не впорається з двома паннами, яких застала у неї і доки вони не опустять цілковито хати. Відтак приступила до неї. Ворожка змірила її проникливим поглядом від голови до ніг.

— А чого-ж ти хочеш? — спитала. — Мені здається, ти вже була раз у мене!

— Так, уже кілька разів! — відповіла дівчина тихо і несміливо задля погляду ворожки. — Сьогодні знов приходжу!

— З чимось иньшим?

Так!

— Маєш уже все за собою?

Домніка опустила погляд у низ.

— Так! — відповіла; але в її очах затліло щось ненависне. Тепер доторкнулася вона річі, про яку дівчина ніколи в життю не хотіла згадувати, та яку хотіла направити молитвами, постами та щирим каяннем перед Богом, а яка кого иньшого не мала обходити.

Щож хочеш знати сьогодні? — спитала остро ворожка, звертаючи до неї свій чисто наполеонський профіль.

Дівчина розповіла свою пригоду з давнім нареченим, і як той наставляв на те, аби вона розсталася з Ілією. Це не тяжко зробити, але чи вона на тім добре вийде? Нехай її карти порадять, що має вчинити, бо вона тепер на двоє розділена.

— А любиш давного нареченого — блискавкою спитала ворожка, перемішуючи карти.

— Таже ніби люблю! Але чи буде це добре,

аби я ще рік на нього ждала?... В селі називають мене вже »старою дівкою« і ні один із молодих хлопців не »тикає« вже більше на мене. Я вже для них за стара і мені стидно!

На те відповіла ворожка, неначе-б не знала нічого про минуле життя дівчини і про саме лише що пережиту аферу з нареченим:

— Будемо видіти, що скажуть карти!

А відтак коли розложила карти в кружало, прижмурила по привычці очі й заговорила:

— Іди до дому і не журися нічим! Одна жінка тобі дуже прихильна і один старший чоловік, що тепер далеко звідси! Він кавалір і думає тебе посватати. Але він тебе не візьме. Тобі паде иньший, з яким ти звязана. Тобі паде хата, багато тяжкої праці. Дітий не будеш мати ніколи. Ти будеш мати щастє з дробом і в иньших річах. Тобі паде, як мужчині, гандель, але з худобою не будеш ніколи мати щастя. Один чорний хлопець дуже зажурений через тебе, але йому паде білява й далеко звідси. Тобі паде дорога. Будеш мати малу шкоду. Ти обережна в бесіді і притомна; це дар божий, і він pomoже тобі до багатства. Це твоє щастя. Іди!

Домніка дивилася через хвильку на ворожку мовчки, з похмурно-блискучими очима, відтак розвязала з одного вузлика своєї хусточку дрібку грошенят, і поклавши їх на постіль та поцілювавши ворожку зі шаною в руку, поспішила назад до свого подорожнього товариства.

Йй неначе тягар спав із грудий.

Тепер вона неначе за ніщо не відповідала.

Так мало бути, як буде. Не хотіла нічим журитися; хотіла лише дістати чоловіка. Мала вже трицять років. Їй стало нараз зовсім байдужно, чи той чоловік звався-б Ілія, чи Дмитро. Дмитро знав про її давний нещасний гріх, а Ілія був дурний.

З обома буде гірко. »Нехай буде, як Бог хоче!« — так сказали карти. — »Не журіться нічим!« Ворожка вгадала все, все; вона і тоді все вгадала і як ялося чесній і побожній жінці, навчала розуму й ганила...

Жінка, про яку говорили карти, що вона їй прихильна, се була мабуть писарка, а про чоловіка, що думав її сватати, було їй байдуже, хто це був, він же і так не мав її брати.

— — — — —

Два дні потім ходив Ілія до панотця, аби не оголошував третьої заповіді, а в день потім пішов просити, аби таки оголосив. Вісім днів пізніше відбулося їх весілля.

В селі висміяли люди Ілію, що він мов худобу відступив дівчину иньшому, а Марійка напоминала Домніку не випускати »дурня« з полем із руки, бо вона все таки не могла напевно знати, чи Дмитро оженився з нею. Бо — як толкувала вона їй ту річ — Дмитро тепер жовнір, а жовнір може дівчині все обіцяти, але коли він знов по своєму перебереться і запустить волосся, тоді він уже иньший і може на все сказати: »Я був тоді жовніром, було мені не вірити!«

Домніка признала далекосяглість тих слів і звернулася на ново до Ілії, котрий рвав собі во-

лосся, що випустив «таку робітницю» з рук. І так узяло все мирний і щасливий кінець.

Не довго по їх вінчанню вернув старий Петро зі своєї вандрівки. Він приніс гроші і показався в прегарній одежі, на яку покладав завсіди велику вагу. Як почув, що Домніка віддалась за Ілію, сплюнув і кликнув: «За дурного Ілію?»

— За дурного Ілію! — діставав поважно в відповідь.

— Отто! — аж заспівав тай покивав головою. Відтак устав, буркнув півголосом, що «дурному щастя само в руки лізе», вхопив свою високу, кучеряву шапку й попрямував прямо до коршми. Там просидів чотири дні. Пив, доки не пропив останнього гроша, доки майже не запах, відтак завернув назад до своєї сестри Докії і взявся на ново до праці. Але все, коли бував підохочений, жалував: «З нею — говорив жалісно — був би я иньшим чоловіком став, з нею можна було яке небудь діло почати, а так, ет! — і махав із резигнацією рукою.

— Нема за чим жалувати! — потішала сухо Докія, що не дуже симпатизувала з дівчиною. — В неї очі з роду-віку не були добрі, а розум як у старої Жидівки! Буде колись перша шахрайка в селі!

— Але за те не буде в її хаті пусто! — відгризався Петро, що почувався обидженим у своїм смаку.

— Та відтак; але її в селі ніхто не любить! Вона що чорне під нігтем, не зробить добра нікому за дурно, все виманить щось від тебе! Лише

Марійка з нею у великій приязні, але вона розумніша від Марійки! Добре її скубає!

— — — — —

І так минуло вже цілих два роки, як Ілія з Домнікою побралися. Поставили собі недалеко Григорія малу хатину і жили доволі мирно. Але більша половина праці спочивала на плечах Домніки, Ілія пересипляв красшу половину свого життя і вона працювала за двох, помагаючи собі як мога, аби свого діпняти і с'як-так збагатити свою хатину.

Гарувала невпинно, а як лучилася нагода, то простягала руку і за чужим добром. Брала все, що сунулося під руку, збіжжє, насіння, хатні знаряди або начиння, а особливо делікатніші річи. Те все зносила, мов бджола до своєї хатини і невимовно тішилася тим потайки. І що правда, у неї в хаті було мов у зеркалі, чисто й гарно. Ніколи не можна було її піймати на горячій учинку. Виступала проти всіх так поважно й чемно, говорила так розсудно й чесно, що ніхто не важився прямо її зачіпити, і все на ново вертало назад довірря до неї.

В однім напрямі була необхідна для сільських газдинь. Розумілася знаменито на кухні в-тісті та знала випікати ріжні білі й чорні хліби. Кождим разом, коли мала йти в місто, заповідала знайомим газдиням уже вперед, і ті находили ріжні орудки для неї. Одній мала купити краски, иньшій волічки. Он тій дівчині цітки на гердан, а тій молодій газдині ікону і дещо з начиння. І вона купувала і вдоволяла всіх.

Часом коли ні крейцарка не мала в хаті, говорила ніби побіжно, що йде в місто. Зараз знаходилися для неї орудки. Відтак повтарялося правильно, це дивно, що більша половина річий, які приносила з міста належала до неї.

Була їм і в иньшій напрямі необхідною. Ніхто не вмів так добре примовляти проти недуг або від злих очий, як вона. Ніхто не вмів так добре варити й пекти, як вона. При тім була жвава і обзорна і можна було на неї хоч із яким великим, весільним, чи посмертним обідом спуститися, вона все перевела до самого кінця в найкрасшій порядку.

Була справді найліпшою товаришкою Марійки, одинока (з виїмком ще двох чи трьох старих сусідок), з якою зносилася Марійка з довіррем і перед якою не мала ніякої тайни, хоч Івоніка від часу до часу остерігав її, аби не була перед нею вітверта, бо «хто мав уже раз жіночий язик, не вмів мовчати».

Але доси Домніка ще їй ні в чім не спроневірилася. Була їй в кожній праці, коли-б і не захотіла, щиро помічна, а коли не могла вже до чого рук прикласти, то бодай порадою і добрими словами ратувала, а це вміла Марійка цінити... За то обдаровувала її щедро молоком і хлібом, а на храм відділяла для неї окремо мисочку меду, так аби Івоніка не видів. Домніка тішилася в неї ласкою ще й через те, що доносила їй і найменшу дрібницю, яку лиш дізналася про Саву й Рахіру. А це було для неї важнійше, як усе иньше. Що Домніка бачила все на свої очи, не було су-

мніву. Григорій був її найблизшим сусідом, і коли Сава хотів до нього заходити, мусів усе минати її хату.

З нею одною могла говорити отверто про своє нещастя. Домніка була мудра й хитра і вміла не лиш «промовляти» як треба, але й «мовчати».

Неначе половик, що з найбільшої висоти задержує в оці між травою захований дріб, так і Домніка слідила за молодими людьми і зносила пильно мов бджола або та вірна собака всі новини, дотично хлопця і дівчини до матери, повідомляючи її про кожду появу Сави у Рахіри і иньші її поступки. Часами ставала їй гризота Марійчина розрадою. Коли її лінивство і байдужність Ілії приводило до розпуки, забігала до Марії з якою небудь новиною про Саву або його дівчину, аби впровадивши матір у їдкий настрій, насититися її гризотою і роздразненнем. В кінці оповідала їй свої клопоти і так відзискувала рівновагу. Так нажалівшись до-схочу, потішала одна одну і остерігала одна одну перед ворогами... Сказано, Домніка була найлучшою товаришкою Марійки, і була їй в радості чи в смутних хвилях необхідною людиною.

Коли Івоніка повернув зі смутними звістками про Михайла, та з його «знаком» на примівку, Марійка побігла ще того самого дня до своєї приятельки з просьбою, аби прийшла відмовити недугу синові.

— Поможіть, Домнічко, допоможіть, душко, — просила вона, — я вам красно подякую і не зроблю вам кривди! І Домнічка примкнула свою

буду, почислили кури (перед добрими сусідами), витягнула зпід стріхи малий там захований ніж і обі жінки махнули живенько до Маріїної хати.

Прийшовши тут Домніка припочала трохи, а відтак вступила в сіни і під комин. Тут саме по середині поставила знаки від хлопця (волосся) і виконуючи руками різні рухи перед ними (вони представляли лице хорого), говорила без переви і одностайним голосом ось що :

- »Болячка пухка,
- »Болячка з рожі,
- »Болячка з марини,
- »Болячка з лихим часом,
- »Болячка з гістцем,
- »Болячка з роботи,
- »Болячка з охоти,
- »Болячка з уроків,
- »Болячка з лихої волі,
- »Болячка наслана,
- »Болячка прислана,
- »Болячка вітрова,
- »Болячка польова!
- »Тут її в голову не лупати,
- »В ухах не стріляти,
- »Зуби не лупати,
- »Кровйов не плювати,
- »Місця не шукати,
- »Але іти собі
- »На широкі броди,
- »На глибокі води,
- »Там їй піски пересипати,

»Води міряти,
»Каміння лупати,
»Броди розширяти, —
»Які за глибокі,
»Які за широкі.
»А чистого,
»Божого,
»Молитвенного
»М и х а й л а —
»Лишити.
»Як його мати на світ породила —
»Аби його так злічила
»Божими молитвами,
»Своїми примівками,
»Від Бога на вік,
»А від мене на лік!»

Повтаряла це дев'ять разів, за кожним разом виконуючи нові рухи у воздуху, неначе фігури і мов округ голови хорого, і за кожним разом щось здмухуючи й спльовуючи. В кінці прорила в землі ножем хрест і шпурнула його далеко від себе.

Марійка не була при процедурі примовлення. Воно не було добре. Примівка тратила на силі в присутности другої особи і її наслідки зволікалися...

Домніка опустила місце примівки й поступила до хати.

— Вже! — сказала поважно й потроха втомлено і відітхнула, усівши на лавці коло печі. — Як Бог дасть, то йому зараз полекшає!

— Дав би Бог святий! — відповіла Марійка побожно. — До всеї иньшої жури причинається

ще й гризота про його здоров'є! Івоніка каже, що він дуже змарнів!

— Змарнів! — закинула Домніка глумливо. — То що, що змарнів? Таже їх тримають там як собак! Я знаю! Спитайте його, чи він коли був ситий, від коли від вас пішов? Га! Я знаю; я була більш десяти років у місті; я не була сліпа! Я багато виділа й чула!

По хвилині бистрої надуми, підчас якої її чорні очі оббігли блискавкою хату, додала:

Я незадовго буду з ним і перекажу йому дещо від вас! З неділі, як Бог дасть діждати і як мені що в дорозі не станеться і я не заслабну — бо я слаба, та лиш Бог один знає, як я з отим бовваном гарую, і яка я слаба, то підемо з Ілією в місто. Злагодьте дещо для нього! Спечіть кілька хлібів або малаїв, доложіть кусень сира й масла, а як маєте солонини, то дайте й солонини; принесіть до мене, і я або Ілія передамо йому. Ілія викличе його з касарні, а я вже сама передам йому та перекажу, що треба. По слабості буде жадний маминого хлібця; а там дістає три рази денно їсти, або може лише рано і у вечір. Так, так, мамцю! — тягнула з великою щирістю дальше. — Зробіть, як я кажу! Злагодіть усе, а я вже візьму те з собою та зроблю так, аби добре було. Буде тішитися бідний. Як би ви не мали часу — додала ввічливо — то злагодьте лише усе, а я прибіжу сюди тай поможу вам зробити. А як ні, то дайте мені муки до дому. Я все дома пороблю і вже готове принесу вам. Муку могла-б я вже і тепер із собою взяти —

додала байдужнійше — не треба-б було по два рази ходити. Ви може не будете мати часу, а що я вже сама тут, то зроблю вам те зі щирої душі, і ще як зроблю! — додала майже співучо. — У мене нема дітей, але я знаю, як мамі на серці, коли вона видить, що її дитина голодом мліє і над нею збиткуються. Я це добре знаю, і чому мені не допомогти, як можу?

Марійка зворушилася тими словами до глибини серця і обтерла долонею сльози, що тиснулися їй до очий.

— Бог заплатить вам, Домніко, тай я вам ще з осібна красно подякую! — відповіла так само щиро. — Отсе, що ви кажете, ви добре кажете! А як би ви були такі добрі тай спекли зо два бохонці хліба і зо два малаї, то-б мали поману за мене, слабу та нездорову. Муку може вам Сава віднести. Він і так має іти по світло до Мендля.

Домніка злякалася.

— Сава? — кликнула. — Ей, Боже! Сава не донесе до мене всеї муки. Він простісінько піде з мукою до Рахіри тай там зроблять собі з неї празник. А хоч і принесе, то певно лише половину з того, що ви дасьте. І хоч би він їй і сам не дав, то вона видре від нього. Він же не витримає, аби не вступити вперед до неї. Від мене недалеко до неї. Дайте мені вже ліпше все відразу; я собі сама понесу, попечу все красно і вже вам готове принесу. А як хочете, то віднесу вже прямо до хлопця, та не будемо часу тратити. Йому кождий день там чорний, як ніч. Вже я

для нього що зможу, то найліпшого зроблю; він у мене хлопець жвавий і добрий! — додала як перше щиро і побожно. — Спустіться лише на мене!

Вона звернула свої проникливі очі на замучену жінку перед собою і додала:

— Село осиротіло, від коли він пішов.

Марійка хитала мовчки головою.

— Чи лиш воно осиротіло! — відповіла гірко.
— Чи лиш воно осиротіло? Але я вже послухаю! — додала підводячися з лавки. — Зроблю, як кажете! Дам вам тепер муки, візьміть із собою, а все, що злагоджу, наднесу завтра до вас сама! Богу дякувати, що йдете в місто! — додала ущасливлена думкою, що бодай хтось її близький побачить любимця і передасть її посилку. Івоніка аж за тиждень буде у нього, а він певно зрадіє, як побачить знайомих із села, та ще до того Домніку і з клуночком від мамки.

Утерши сльози, що мов мухи лізли їй в очі, почала нишпорити по хаті.

— Від коли знаю, що Михайло слабий, то не маю супокою ні в день, ні в ночі! — говорила обернена плечима до жінки, що сиділа на лаві та слідила за кожним її рухом. — Здається мені, що таки злетіла би до нього! Але де мені йти до нього? Доста, як Івоніка йде! Казав, що буде що неділі ходити! Що неділі! То вже хай він ходить! Я рада, що він буде ходити! Все йому буде лекше, як побачить тата! Тай казав Івоніка, що він смутний... А мені при тих сло-

вах так, як би хто студений ніж у серце всадив... А ви як гадаєте, Домніко, як ви гадаєте?

Домніка потішала розумними словами, що промовляли щиро до серця, а відтак тим, що все «минає». Все свій час і все минає. Вже які вона гризоти мала у своїм життю, гадала, що в землю піде з жури. А Бог дав, тай все минуло, тай вона і до сьогодні жиє. Коби здоровля...

— — — — —

Пів години пізніше йшла назад тою дорогою, що перше. Сим разом несла мішок на плечах і ступала повільним кроком. Несла муку, з якої мала спекти колачі і хліб для рекруга, а далі й иньші річі, які ще в останній хвилі передала за її намовами стурбована мати.

З чорного змарнілого лица світилися вдоволено чорні очі. Тішилася здобутком думаючи: — Спечу йому два малі колачі і зо два бохоночки хліба, а рештою поділюся. Що то хлопцєви пошкочить, як я собі зі всего по трошки візьму? Коби всім така біда, як йому! Гей-гей! Тат, що тижня бігає, а мама день і ніч за нього памятає. За мене хто дбає? Той туман? — Її уста викривилися в гіркий зневазі. — Як би я сама не заробила та не придбала, хто хоч гинь із голоду! Тут є звідки брати! Вони мають більше, як я! Коби всі їх так кривдили, як я! Хто їм так усе добре зробить, як я? А мій труд не варта нічого? А то, що я йду? Гей, Боже, Боже! — зітхнула глибоко і підкинувши скручений в руках мішок вигіднійше на плечі, пошкандибала до своєї хати,

що стояла під великим, тепер змертвілим лісом і прямувала до самотньої цілі в її життю.

Оттоту хатину, що дивилася до неї мов прикована на місце дитина, заповнити всячиною і прибрати стрійно з надвору і з середини. І це їй удалося. Її вроджена інтелігенція і розум перли все до дальшої праці і акції, а від коли Михайло Федорчук покинув хату своїх родичів пішовши в рекрути, від коли Сава подався за Рахірою, хата Марійчина сталася для неї якимсь невичерпаним жерелом, із якого черпала свої зарібки, та точкою, коло якої кристалізувалися всі живі думки тої даровитої, хитрої голови, спинялись її жадібні руки, руки, що ніколи не спочивали...

IX.

Глибока зима. На широкій площині за містом, де відбувалися звичайно військові вправи, установили за розказом генерала кілька наметів. На ніч вислали туди кільканацятьох рекрутів. Мали там провести ніч і тим випробувати, чи намети окажуться достаточною охороною проти тріскучих морозів і заметільниць.

Між висланими рекрутами був і Михайло Федорчук. Він і ще один камрат мав також ночувати в однім із наметів. Не сміли спати. Жаден з них не смів заспати, хіба що на коротеньку хвилиночку й то на переміну. — Щоби котрий туман не замерз! — гукав за ними остереігаючи їх один підпоручник.

Настала ясна, тиха ніч і привела мороз і студінь із собою. Легкі, неначе хлипаючи набирали морозячого воздуха в себе, а на вії насадили срібні іскорки палючого морозу. Зорі дрожали й миготіли й їх світло здавалося очищене й відроджене в тій на прочуд ясній мов кат немилосерній ночі.

Оба рекрути були після припису одягнені,

одначе коли зближилася північ, студінь параліжувала сугави їх тіла. Уха понапухали, а щокі розболіли й розпеклися, мов огнем поприскувані. Намети оказались дуже марною охороною проти такої бруталної студені, одначе треба було в них видержати аж до раня.

Підчас коли Михайловий камрат уместився на малу хвилину задрімати, він сам проходжувався машинально на означенім місці коло намета сюди й назад.

Грубі сльози тиснулися йому із зимна й з болю все на ново в очи. Був до крайности огірчений і розжалоблений. Мерз страшенно, а ніч ясна та скриготяча здавалася безконечною, та супокоем своїм лиш завзивала до ворохобні. Своім здоровлєм мали випробувати намети. І не вже-ж? Хто журился їх тілом? Хто журился їх здоровлєм? Хто журился мужиком? Ет! — збив кулаками до купи мов грудками землі й протер морозом отяжілі очи. — А нехай би він свою силу й своє здоровлє стратив, які вніс отгуг, вернув калікою до дому, яка надгорода ждала би його по тім всім? Хто ратував би його відтак? Хто, хто? Еге! Прийди, тату, та подивися, як твій син, як та собака, виє зі студені! — В його нутрі зоймився огірчений голос. — Прийди! І дома гризе студінь, з'їдає як огонь, але дома ти не собака й не йдеш на безплатне каліцтво, як отуг...

Перед його душею спинилася нараз одна картина, яку бачив раз із своєю мамою на однім торзі й ще й доси її не забув. І його мама хрестилася все, коли згадувала ту стрічу.

То пробували на ярмарку. Був великий стиск і одно товпилося галасливо округ одного. По-года була прегарна, й старе й молоде, жіноцтво й дівоцтво й чоловіка вешталися живо всюди.

В тім поквапнім здвигу зачули нараз музику. Хтось грав на катаринці, чи на чімсь подібнім. Мимоволі подалися за звуками. Вони протиснулися скрізь громаду, й який вид указався їх очам! Жовнір (в таким же самім мундурі, який він мав тепер на собі) незвичайної сили в плечах, — стояв, ні не стояв, плечі його стояли на землі, бо у него були ноги майже по пояс відтяти, — стояв і крутив на землі уставлену катаринку. В кольосальних плечах здавалася сила сконцентрована.

На грудях блистів медаль, а його скісно всаджені чорні очі горіли недобрим огнем. Такий похмурний і небезпечний був його погляд, що він не промовляючи до нікого ні слова, поражав своїми очима. Виглядав, неначе-б мав у найближшій хвилі пімститися тяжко на кімсь із товпи за своє велике нещастє. Дівчата відверталися від него перелякані тим поглядом, а дві вагітні жінки віддалилися прудко з його округа, спльовуючи та хрестячися раз-по-раз. Його мати говорила, що чула до вечера його погляд на своїм чолі й мусіла дома вугле гасити. Таке величезне було нещастє сего чоловіка, що мов невидима лиха сила переходило поражаючо на иньших.

Він сам був сильно потрясений тим видовищем. Нераз бачив уже калік, калік ріжного роду, але тут, де чоловік був у самім найсильнішим

розцвіті своєї молодечої сили такий скалічений, де нещастє через полишену силу і міць майже розкішних членів виступало так ярко на верх, воно було за сильне, щоб не оставити трівкого вражіння. Він мав його свіже в своїй душі.

Ніхто не розпитував у нещасного, в який спосіб окалічив так страшенно, одначе його мундур і медаль на груди вказували самі, де шукати причини.

Як Михайла відібрано до війська, то мати його була перша, що нагадала йому того нещасного.

— Сего можеш у війську дослужитися! — віщувала гірко й заплакала голосно.

І коли він саме того не боявся, він був усе дуже обережний із збруєю, мав взагалі перед збруєю якусь неописану відразу, то міг окалічити в иньший спосіб. Кілько то оповідало, як вернули каліками. Покинули свою землю молодими, здоровими, а вернули назад із окаліченими руками... А земля вимагала лише дужих і здорових рук... Але що кого обходило, які руки поверне він, Михайло Федорчук, своїй землі?

Він збив із зимна неповоротно прибраними ногами до купи й звернувся бистро від намета назад. Відтак глянув на него. Ніч стояла ще вповні... Пів години пізніше станув камрат на його місце, а він закутавшись в солому й в жовнірське покривало ліг спати.

Ніч здавалася безконечна. Він мерз страшенно, а до того боліли його ноги й руки. Лежав і мав як звичайно, коли був на самоті, свою

рідню й рідну сторону перед душею. Тамтого року в тім часі був він дома й пильнував свої худоби у стайні. Там було тепло й худоба огрівала його ще своїм теплим віддыхом, а тут мав він міряти своїм тілом степені зима.

А відтак, коли настане весна — за три місяці вона вже настане — буде земля його надармо вижидати. Розстелиться чорна й широка, як море, голубе небо буде сміятися, а його не буде. Не він буде її орати. Великі її скиби будуть на ній сторчати й не він буде їх розкрилювати.

Тисячі чорних, обгорілих рук будуть тим заняті, будуть тяжку, залізну зброю чистити й вправлятися в її уживаню. Дужі, молоді, мускулярні руки — се становило якусь силу!

Кождий лишив дома десь там свій загонець, і він буде надармо його вижидати. Мов сирота буде його вижидати... І межі тою землею й ними грала мов струни сюди й назад — доля...

— — — — —

Та кукурудза, що він із татом ще сеї весни посіяв, вже геть підрісла. Вже пряла. І її було багато, цілий лан. Виросла висока й сильна й її стяжковате, шовкове листє шелестіло неустанно в легеньких подувах вітру...

В тишині чув він добре її шелест. Тепер в оттім соняшнім надвечірю, як все затихло, пизата гарбузина неначе вмисне висунулася на межу та шелестіла між собою:

— Як мається Михайло?

— Мабуть добре!

— Недобре! — потягло воздухом. — Він тужить!

— За нами! — прошелестіло листем.

— За нами...

А відтак потягли мов морем незлічимі шелестячі голоси понад лани: »За нами...«

Опісля умовкло, неначе на місці закаменіло...

Другого дня з ранку вернули інфантеристи на-пів замерзлі з повідморожуваними лицами, вухами й руками назад до касарні, а генерал прийняв мельдунок, що ним проєктовані намети показалися нездатними проти студені й що кількох інфантеристів сильно перестуджених відослано до шпиталю.

X.

— Ти правду казала, Рахіро, біганина не має кінця! — говорив Сава глумливо до дівчини, що несла фляшку з горівкою із коршми, де стрінулася з хлопцем, що купував там пачку, й тепер вертала разом з ним до дому. — Аби ти казала, що просидить дома одну неділю, то й то ні! Скоро лише по півночі, старий зривається тай топче вже землю до него!

— Видиш! Не казала я? Я се відразу знала! — відказала дівчина з енергічною певністю. — Дивися лише, кілька гроший вивандрує за ним! Тепер ви збили трохи хліба! Дивися лише, що за

ті гроші закупиться! І скажи мені відтак, чи й ти обірвав що з тих грошей?

Не відповів нічого. Знав, що його батько продав уже половину змолоченого збіжжя, але він боявся сказати се Рахірі. Вона силувала чоловіка зараз до чогось... а він не мав на стільки відваги, аби виступати проти батька. Чи мав жадати для себе грошей? Сего не робив доси ще ні Михайло, ні він; старі самі розпоряджали грошми, тай у него й не було до того ніякої причини до жадання. Але вона-б ще присилувала його до того, тай таки її правда.

— Чи він прийде на Великдень до дому? — спитала.

— Може, як дістане урльо! Старі аж гинуть за ним!

— А ти?

— Я? А мені що до того? Про мене, най прийде! Врешті я хотів би видіти, чи він усе ще такий боягуз і боїться стрільби. Він страшно боязливий, Рахіро, ну... — відтак урвав раптом і замовк.

— А стара все так дуже плаче?

— Правда! Я мушу десять разів на день слухати, що з ним потягло з хати й «сонце» й все «добро». До того всего вона тепер люта, що він там звикає. Вона була би хотіла, аби він і доси за нею заводив та плакав, тим часом він уже звик. Зразу так банував, що хотів утікати. Тато се сказав мені. Вона нічого про се не знає. Через се й розпочалася була біганина до нього. Що тижня, що тижня, кажу тобі! Тато потішав та

мов камінь пересиджував на толоці, де жовніри егзецирувалися, щоби він тата видів, аби не банував і аби йому лекше було. Ти чула таке? І не сором йому? А дурний тато сидів. Люди, що його десь виділи, як він сидів, певно гадали, що він одурів, а він сидів, аби хлопчисько мав його перед очима та аби не банував так дуже.

— З ним певно й не один клуночок помандрував! — додала вона.

— Розуміється! Стара гадає, що при війську не дають нічого їсти!

— Ти, — сказала Рахіра по хвилині бистрого намислу, — як довго він ще там буде?

— Мені здається, ще півтора року! Але я не знаю напевно!

— А відтак?...

— Що «відтак»? Відтак верне назад до дому, оженився й буде газдувати, як усі люди!

Вона не промовила нічого. Стягнула хмарно брови над чолом і впялила очи в землю. І він не говорив більше нічого. Кілька людей вийшло проти них і він завернув доріжкою до своєї хати.

Розсталися.

XI.

Було вже по Великодні.

Озимина зеленіла тут і там у яснішій і темнійшій зелені, й відбивалася весело від непоораної ще рілі.

Івоніка трохи припізнівся з оранєм. Не вспів

покінчити всього на час. Не міг сам зі всім упоратися, й хоч Сава живо при всім помагав, все таки не доставало Михайлових рук. Оране затяглося й що найгірше, оранося лише одного парою волів.

Тяжко було сеї весни.

Роздумуючи над землею й своїм хлопцем, гадав Івоніка те саме, що Михайло, лише иньшими словами. — Тисячі обгорілих рук склалися на те, аби очистити тяжку, залізну збрую, міцні, молоді, годні руки, а земля лежала облогом... Тому збиралися що другої днини смутні хмари під небом і воліклися жалібно то сюди, то туди над занедбаною землею.

— — — — —

Марійка засівала капусту.

Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті й в яким на пущене варила завсіди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінєм і засівала на двох грядках на росаду.

Так звичай велів.

Такі великі мали бути опісля й головки капусти, як он той горнець. Коли в нім варилося на пущене й не було стілько людей, аби те все поїли, вона висипувала на їду худобі. Розходилося головно о те, аби в тім горшку варилося.

Сава помагав їй при роботі.

Чинив се трохи з лінива й мовчки. Але вона була рада, що мала його цілу днину дома, а тепер при собі й не робила вже йому докорів. Почи-

нала вже вірити в те, що все говорив Івоніка, що, як Сава, взявшись раз до праці, полюбить землю, не відвернеться більше від неї. Тоді й Рахіра вишумить йому з голови. Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею. Одначе колиб хотів при своїм остати, то на них усів спав би великий гріх. Сеж був би нечуваний гріх, аби він узяв за жінку таку близьку своячку. Того вона не хоче дожити. Не дай Боже! Не дай Господи дожити такої хвилі!...

— Тамтих літ помагав мені Михайлик росаду засівати, а тепер ти ратуєш мене! — почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивався.

— Ніби ти не міг би мені все оттак помагати, як він? Так приміром: як він тепер на Великдень дома був, такий чемний та красний, як капітан! І зараз заглянув у всі закутки, чи все в порядку й чи все так, як за його часів бувало. Може ні?

Він усе ще мовчав.

— Мені аж світ роз'яснився, як я його побачила! — тягла вона дальше, не зважаючи на те, що він не відповідає їй ні одним словом. — Лише Бог один знає, кільки ночий я через него переплакала й як мені його смуток мов камінь на серці лежав. Але Богу дякувати, що я бодай його виділа! Що знаю, що здоровий й живий! Коби я ще того діждалася, аби вернув до дому, тай тоді хоч най мене Бог святий в землю спряче!

Зітхнула...

По якійсь хвилині, підчас якої гладила за-
єдно рукою грядки сюди й назад, почала знов:

— Але коли діждуся вже того? Тепер прийде
знов хиба аж у осени, може дістане урльоп по
маневрах, а як ні, то аж на Різдво... На святу
неділю хоче тато до него йти!

— Чого? — спитав Сава й глянув на неї
похмуро, скося.

— Так! Аби тішився!

— Аби тішився! — повторив Сава глумливо
й більше до себе. Голоснійше додав: — Він дасть
йому певно й гроший, а ви пішлете йому печену
курку?

Вона глипнула на него.

— А тобі жаль за тим? Дякуй Богу, що ти
дома зимну мамалигу їси! Доста йому того, що
він із хати пішов! Чекай, прийде ще й на тебе
черга, то й ти переситишся тим добром, що він!

— А сего ви хотіли би як найскорше діжда-
тися, неправда? — спитав він і його позір, що
вічно немов гойдався, повис на ній. Здавалося,
він сам розірвав гать, що здержувала доси на-
плив слів.

— Мой, мой, мой! — кликнула вона й збила
руками. — Дивися, що він мені співає! А врешті
ти гадаєш, для тебе було би зле, як би ти пішов?
Га? Михайло каже, що не одного навчишся там.
Тяжко там, каже, в одно гаруй, не знай ні себе,
ні землі своєї! Про тата та маму забувай, а науку
їх памятай, але вчишся та світа видиш! Для Сави
було би добре в жовнірах, казав, його чорна пяв-
ка відпала би там від него!

Сава дивився через хвилику мовчки на неї; його очи збільшили у холоднім, страшнім полиску й набрали виразу, що не мав нічого спільного з його ніжними, дитинячими чертами. Ледви що можна-б було як-так означити. Щось незглубимого розігралося в тих очах, мов вічна, нерозв'язана гадка, на яку він сам не знав би відповісти.

— Він се казав? — спитав.

— Аякже! Він видить, як вона тягне тебе в нещастє, як тобі яма отвираєтьсѧ. При війську, каже, покинула-б вона його, як пропасницѧ!

— Най він на себе дивитьсѧ, а до мене най не мішаєтьсѧ! — відповів хлопець неприязно. В його груди мов грім закравсѧ, так звенів його голос. — Я не дивлюсѧ в той бік, де він парубочить! Я не дивлюсѧ, з ким він любитьсѧ!

— Він не має жадної, то й не маєш чим журитисѧ! Він хлопець чемний й кождий газда в селі дав би за него зі щирої душі свою доньку!

— Гай, гай! Будемо видіти, що він вам за чічку до дому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти!

— Будемо видіти!

— Будемо видіти!

— Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я-б на сліпо тебе перехрестила! Та коби він мені вже дома! Але я тобі кажу, бо хто отсе тобі скаже, як не я! Чужі не скажуть тобі, що й тато нераз казав: »Як не кинеш Рахіру, то не дістанеш ані грудки землі!« Отсе я тобі кажу! А що ти варта без землі? Га? Тай як ти гадаєш, небоже?

— Ми тяжко працювали, заки доробилися сеї землі. Твій тато небогато взяв за мною, решту ми самі доробилися. З раня до вечера тягли мов у плузі. Ледви що настала свята неділенька, що руки опустилися на спочинок, уже знов треба було запрягатися до плуга. Ми робили коло залізниці під лісом. Місця, якими вона біжить, були багністі і їх треба було висушувати й нову землю навозити. Гай, гай! Що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я проходила собі коли губи краплю молока? Чи я з'їла коли яєчка? Чи виділа коли кришку мяса? Вороги мої най би завсіди такі ситі були, як я була сита й твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика, й продавала яєчка й прятала крейцарики, й воно трівало якийсь час, заки ми отсега доробилися, що маємо. Як би отся земля могла говорити, то вона-б тобі розказала, скільки нашого поту вона заважила. Мої крижі пірвалися, бо я день-у-день тачками возила глину, а твого тата сам Бог уратував, що не потонув там у багнах, в яких бабрався день і ніч вичерпуючи його ненастанно.

— І десять разів на днину бігала я до дому та дозирала за вами й за хатою, лише Бог один знає, як я нераз із голоду скавуліла. Але зложеного крейцарка ми не дотикалися. Аби я раз булочку собі купила, то й то ні! А тепер, де нам Бог допоміг доробитися отсеї землі, в яку ми втопили свої роки, свої дні й кровцю свою, де ми тішилися, що она перейде у руки наших дітей, і вони як святу ікону рано й в вечір цілю-

вати-муть, тепер мало-б таке чортище як Рахіра топтати ту землю й годуватися нею?... Рахіра мала би годуватися кривавою працею твоєї мамки й твого тата?... Ади, видиш мої руки? — сказала піднявши дико свої худі як патики руки. — Які вже слабі та недужі; але отсими руками задала-б я її на місці як би вона поважилася ступити на ту землю. Памятай, ніколи!

Її очі набрали такого ненависного, завзятого виразу, що її звичайно ніжне й лагідне лице на хвилю відражаючи споганіло. Одначе в тій хвилі виступила велика подібність між матірю й сином і зілляла їх неначе в одно ество.

— Ніколи! — кажу тобі. — Ані я, ані тато не допустимо до сего! Доки ми живі, ніколи! Ми не на гріх працювали! Не на кривавий гріх, що ще за гробом по людях ходить, синку! Вона випиває твій розум і висисає твою добру долю, як опириця!

— Чи я жадаю від вас землі? — спитав він із непевним поглядом, переляканий її рішучими, ненавистю палаючими словами. — Я не жадаю від вас ані крихітки землі! Держіться вашої землі, а я зроблю, що мені схочеться!

— Іди, йди! — кликнула вона глумливо. — Наведи сорому на нас та на нашу хату, аби ми живцем у землю позападалися! Але ціле село, всі люди будуть знати, чому Івонічин Сава не дістав ані кришки землі! Враз із Циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полі добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити, й з нею на зарібок ходити по чужих людях та по

Бесарабії. Оттаке жде його, як йому милійша Циганка-відьма від тата тай мамки й від землі, що його вигодувала! Ей, Боже! — застогнала відтак та так уже тяжко, неначе-б грім із самою землею зсунувся тягаром на неї й здавив її живцем. — Такого діждалася я на свої старі літа за свою криваву працю, за свою криваву муку, Господи милосерний! Гадину зродила моя сестра, замість дитини; а вона затроїла мою дитину, затроїла її душу й оглушила й осліпила її. Але й вона колись сгине й довго буде вона конати. Мої сльози й проклони не дадуть їй умерти. Я тобі се кажу й ніхто тобі сего скаже, лише тато тай мама. Чужі тішаться нещастем чоловіка. Тай що вартує Григорий у селі? Хто Григорий?... Жебрак, розбійник і злодій. Його хата як той випорожнений штубей, і добре, що засунувся з ним геть аж під ліс. Там ніхто не видить і не чує його. Неначе село сплюнуло ним туди. Так. Се я кажу тобі! Се я кажу тобі! — Вона цілком утомилася безпереривним напливом слів і їй неначе щось віддих заперло. — Се я тобі кажу! Се тобі твоя мама каже! Ніхто не буде мати для тебе більше розуму, як тато тай мама... тато тай мама, тай Бог святий...

Відітхнула з цілої груди й застогнавши вмовкла. І він мовчав. Навіть очий не підвів до неї. Механічно роздроблювали його пальці грудки землі на грядках і здавалося, що мати виговорила всі ненавистю переповнені слова до якоїсь особи, що стояла оподалік. Що діялося в його нутрі? Се було-б тяжко сказати! По нім не було нічого

знати. Здавалося, немов зацікавився вже зараз по її перших словах... Надійшов Івоніка з батогом.

— Боже помагай, Маріє! — кликнув. — Чи ти уже готова з грядками? Я потрібую Сави!

— Чи я його коли спирала тобі? Най іде!

— Ходи, Саво!

Сава опустив грудки, так як тримав їх у руках, мов автомат, не роздробивши, на землю й пішов за батьком, що звернувся до плуга, який лежав далеко від бурдея на загоні.

Саме в тій хвилині перебіг великий заяць, може сто кроків від хлопця скісно через поле.

Предивна зміна зайшла тут із хлопцем. Здавалося, неначе в одній хвилині забув він усе. Його очі замиготіли зимним, неприязним блиском, і миттю пірвав він камінь у руки. Ледви Івоніка міг угадати, що він задумає. Погнав уже полем за звіриною.

— Лиши, Саво, тепер заборона на заяці! — кликнув за ним у слід батько, вгадавши вже його намір.

— Саво! г-е-й! тепер заборона!

Мовчанє.

— Саво! г-е-й!

Надармо.

В довгих, сміливих скоках, еластичний мов тигр погнав полем. Відтак зігнувшись в-двоє, розмахнув сильно рукою... щось забрентало у воді й камінь полетів у рівнім мов нитка напрямку низько понад землею й влучив із цілою силою змикаюче звіря. Воно погнало ще кількома довгими скоками вперед, перебігло крізь шанці, ско-

чило майже підкинене самою землею в гору й перевернулося до долу.

Кілька хвилин пізніше притягнув хлопець звіря за задні ноги за собою. З носа звірини капала кров. Хлопець був блідий і сапав. Його очі миготіли передшим блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний.

— По що ти вбив заяця? — гнівався Івоніка.
— Ти-ж знаєш прецінь, що вони тепер недобрі! Що тепер заборона! Га?

Хлопець не відповідав нічого.

Сопів, як передше, дивно, майже по звірячому і шпурнув убитим заяцем геть далеко.

— До чого ти його вбив? — повтаряв обурено й гнівно батько, притупуючи ногою. — Будеш їсти печеню з него, чи що?

— Бо так! — відповів Сава втомлено. В дійсності не знав, по що вбив його. Якесь «щось» у нім приказало йому те вчинити. Так йому все бувало, коли заздрів де якого заяця, як йому яка пташина чим в око впала, або яке иньше незначне звірятко. Тоді мусів їх мати...

Недовго потім пішов із батьком до плуга. Орав до пізнього вечера й здавалося йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня.

XII.

У вечір по скінченій роботі сидів Івоніка в своїй хаті на лаві коло печі і теребив кукурудзу на мамалигу, що мала жорнитися. Сава пішов до

бурдею до худоби, як лиш повечеряли, а старі осталися самі. Хату освічувала мала лямпа, але з печі біла ще ясна полумінь і освічувала ярко худу постать Марії. Вона стояла коло печі й варила ще другу велику мамалигу, що мав Івоніка взяти з собою досвіта в поле.

Від часу до часу пересувала й збивала тліючі поліна в печі й говорила в одностайнім тоні. Перемелювала сотий раз стару річ.

— І видко, що вона йому ще добре в голові стремить. А що мене найбільше гніває — нехай би я що говорила — він не обзивається до мене. Десь не-десь кине словом, а зрештою мовчить, як німий.

— Що казав?

— Казав: »Не потрібую ані крихітки землі від вас!« — От що лише відворкнув.

Івоніка не обізався. В його серці немов хто засягнув зимним ножом. Він зрозумів слова свого сина. Сава хотів радше відректися землі, чим покинути Рахіру, хоч не казав сего прямо. Що се було за нещастє з тим хлопцем? Уже два роки тягнулася та лиха година і не було їй кінця. Він не хотів »ані крихітки землі« — се було вже найгірше...

Несказано смутне почування порожнечі майже запанувало над ним. Михайло тратив свої дні при війську, а сей тут... »Не потрібую ані крихітки землі!« — казав він і більше не треба було казати.

Для кого працював він, запрацював отсю землю, для кого обробляв її, як не на те, щоб колись

їм обом полишити? Хто міг знати, як скінчиться ще час при жовнірах для Михайла? Він вправді там уже звикав, але за кожним його кроком ступала смерть. Житє при війську йде рука в руку зі смертю, й його кроки мали для його ока кроваві сліди. Хто міг знати, що його там іще ждало?

Все буде, як Бог дасть!

Але тут — Сава? Він лишився при татови й мамі, був із дня на день вільний мов олень, міг братися до всякої роботи, до якої хотів, ніхто не спитав його. Його життю не грозило нічого, хиба що сталось би так, як би Бог схотів, а він усе таки не був такий, який мав бути!

Смутно було.

А він його любив так само, як Михайла. Плакав душею за ним, як за тамтим, бо й не міг инакше. Його пряма, гармонійна натура не з'уміла-б инакше. Лише як Михайло що крок підходив йому під лад, ішов Сава мов на перекір усім своєю дорогою. А воно не було добре, що він ішов своєю дорогою. Десь здиблеться з нещастєм, сам звертається до него лицем.

— А сьогодні орав так добре, що я аж радувався! — почав по смутних хвилях мовчанки. — Ніколи не займався землею так, як сеї весни! Тай добре оралось, Маріє!

— Я все кажу: доки Господь Бог сам не улєкшить землі, нема що веснувати! — відповіла знесло Марія. — До недавна була ще земля мертва! А ви вже бідкалися, Івоне, що опізнитесь із засівом!

— Перед Благовіщенєм нема що зачинати...

— Тай кажете, добре оралося?

— Дуже добре! Земля розкрілювалася, мов розжарене вуглє, і не була ані за суха, ані за мокра, Сава провадив плуг, як старий газда... Тату — казав раз тай такий рад — тату, сьогодні так добре ореться!

— Аякже — кажу йому — Богу дякувати! Ти не втомився? — кажу, бо увидів я, що він геть-геть засунув капелюх на зад голови.

— Ні — каже — я-б так день в-день за плугом ходив! Позвольте, тату, най я пшеницю посію!

Марія аж засвистала з подиву.

— Ади, ади, сам сіяв би!

— Коби насінне не було таке дороге, був би я його пустив, а так я боявся, що він зле посіє й пшениця не зійде однаково! Михайло мав уже вправну руку, а все таки засіваючи лишав голі латки!

— Та вже-ж, що міг пересипати насіння...

— Я кажу, Маріє, що він уже полюбив землю, — тягнув дальше Івоніка, — та лише того не показує! Видить, що нема що без неї робити! Може тому казав так собі лише з люті: »Я не потрібую вашої землі!« Бо хто не потребував би її? Що він без неї варта? Він се лиш так із жовчі мав сказати, він упертий; я видів, що він уже инакше в поле вперед себе дивиться!

Марія підкинула плечима тай махнула рукою.
— Ет!...

— Що, Маріє?

— В нім нема ладу! Ану, уважайте! Сьо-

годня хотів орати й сіяти, хотів день-у-день за плугом ходити, а завтра або позавтрі буде як той вовк снуватися, нишпорячи, буде хмарний, неспокійний, і до нічого пальцем не діткнеться. Як той вітер... (Вона вдарила себе кілька разів пальцями по губах). Бог його знає, що ним так каламутить; так як би проти півночі родився. А як був малий, то я боялася, аби й муха на него не сіла. Таке то було!

Вона зітхнула.

— Такий уже вдався! — відповів Івоніка. І справді, такої вже був удачі, так уладжений. Ніхто не приспособлював його, був сам із себе такий.

— Чим старший, тим йому більше мову відбирає! Ще якийсь час, і він геть-геть заніміє! — докинула ще Марія.

Обое замовкли.

Чулося тереблене кукурудзи, як зернята дзоркали до поливаної миски й лоскотіло дерево в печі... Огонь горів живо, а по стінах колисалися предивні тіни.

— Маріє!

— Гай, бадіко!

— Я гадаю, чи не було би не зле піти сего року до святого Івана до Сучави!

Вона не відповіла зараз, аж пізніше сказала:

— Чому мало би бути зле? Але що понесемо?

— Те, що носили давнійше, та що зможемо! Там у монастирі все приймають! Понесемо свіч-

ки, меду, полотна, може маєш кілька красних рушників і гроший. Звідти принесемо собі свяченого зілля. Я його потрібую для бджіл, межі насіння і таки так треба його вже, аби в хаті було. Хотів би я дати на чотирнацять Службів. Сім Службів за Михайла, за його здоровля, тай аби щасливо й скоро вернув до дому, а сім на щастє для Сави.

— Аби як найборше до дому вернув, Івоне, аби як найборше до дому вернув! — потвердила Марія. — Тоді-б знов відітхнула! Вже-б я знала, що маю його при собі і нічого не боюся!

По малій хвилині задуми, підчас якої докинула трохи хворосту, спитала:

— Чи підете ви самі на прощу до Сучави, чи підем обоє.

— Підемо обоє.

— Я про се собі вже давно сама гадала, — сказала — але не казала вам нічого, бо не знала, чи схочете послухати мене! На думку, піти на прощу до святого Івана, навела мене Анна.

— Котра Анна?

— Ну, таже та, що в дворі служила! Донька старої Параски, тої поганої кланцатої вдовиці. Коли пани випровадилися до міста, забрала її стара до себе; але вона довго в неї не витримала тай наймилась у попових паннів. Від осени, казала, хоче там таки на рік наймитися. Саме тепер буде зо дві неділі, як я з нею говорила, зараз по Великодні, й якось тими днями, як Михайлик у місто назад від'їхав.

— Вона вертала звідкись і здибалася зо мною. Я ходила тоді до Домніки.

— Ми йшли разом тай говорили. Балакали про одно й друге, а нараз спитала вона мене:

— Чого ви такі марні, лелієчко Маріє? Чи ви вже недужі? Ви такі білі й марні!

— Як маю виглядати, — кажу їй, — коли у мене під серцем як камінь стоїть? Доки мій син у муштрах, доти не мати-му супокою!

— Дасть Бог, він поверне до вас! — відповіла вона чемно.

— Вона чемна дівчина! — закинув Івоніка.

— Чемна. А я їй сказала: »Заки сонце зійде, роса очи виїсть!«

Вона усміхнулася й відповіла: — Се правда — каже — але треба щось зробити, аби на душі легше було!

— Та що робити? — кажу — що я можу зробити?

— Та от — каже — підіть на прощу до святого Івана та дайте на Службу Божу за вашого сина тай за ваше здоровля! — І як лише се сказала, мені на душі неначе полекшало. — Ти отсе добре кажеш, доньцю, — кажу я їй, — може я й піду до св. Івана.

— На те вона мені каже: — Як би ви йшли, то й я-б із вами пішла! Я-б хотіла раз піти до св. Івана!

— Звідси прийшла гадка мені піти до Сучави. — А як би ви — тягнула дальше — не могли зо мною піти, то я-б могла піти сама з дівчиною. Вона чемна і жвава дівчина й ми могли би обі

піти пішком або поїхати колією. Вона казала, що воліла би піхотою. Казала, годиться піхотою йти.

— На молоді літа й ноги! — закинув Івоніка сміючися. — Але се вже байка! По що їй до св. Івана? Слаба може?

— Не знаю! Казала, що хотілаби раз піти до св. Івана, бо кажуть, що там дуже красно! Хотіла би там помолитися й свяченого зілля принести. Каже: »Бідний, тай не має долі, але най хоч Боже зіллечко у своїй скринчині має. Тяжко на світі жити!«

— Се правда! Її мама, як мені пані самі казали, погана жінка, забирає від неї крейцар, а її брат пє пиво. То все хоче крейцара. Тай забирають і від неї, сарако.

— А чому не йшла з панею до міста?

— Бо стара не пустила. Але від осени хоче на рік до попа в службу. Тепер лиш на дні наймається, тай мусить іще з мамою кукурудзки висапати.

— Ну, в попа також буде мати своїх гірких три дні! — сказав Івоніка. — Попада, як п'яна, все бє, що їй під руку прийде. Панни добрі, але як то вже буває: де нема газдині, нема й голови! До хати веде сто стежок.

— Панни чемні тай добрі! — боронила Марійка.

— Але зле платять.

— То чого туди йде?

— Бо певно хоче мамі з очий уступитися.

— То най іде до нашого господаря. Але їй

відай усе ще кава пахне під носом, що її пила у панів; а у попа таки мабуть буде її пити. Дурна дівчина! Най Богу дякує, що має кулешу, тай коби її лиш мала! Вона нічого не має, бідна така, хто її візьме? Фудулиться, кажуть деякі жінки, що всяку роботу знає, але вже, знає не знає, коби grunt! А в неї — дасть Біг!

Івоніка похитав поважно головою.

— Хто знає свою долю? — промовив — Бог дає тай Бог бере!

— Та — се правда! Я їй не ворог, і мій син не має її сватати... Що мені до неї?

— Та вже-ж!

І знов замовкли обоє.

Марія задумалася над прощеною у св. Івана, як там буває, бо вона вже два рази там була й добре все знала; думала над свічками й полотном, що їх треба понести, котрі рушники вибрати їй, аби вдоволити панотців тай собі аби кривди не зробити, а Івоніка теребив невтомимо кукурудзу й думав про свою роботу. Завтра хотів сіяти й знов до бджіл подивитися.

Може сего року буде добрий рік?

Весна розпочалася вчасно. Озимина зеленіла пишно й пупчики на деревах пукали. Ночі були теплі, а дні красні та соняшні. Може не заверне вже мороз і бджоли мати-муть добру весну! А він потребував сего року багато меду. Для св. Івана, в манастир, відтак хотів ще спродати, трохи занести до міста пані й Михайлови, а на останку й собі лишити на храм. (Може Михайло прийде сего року на храм. Він при-

падав на вересень; повинен уже хлопець бути по маневрах). Потрібував меду до горівки на храм. Його горівка з медом бувала все найліпша. Не жалував меду й всякого пахучого коріння...

Коби лише Онуфрій не вкрав йому якого роя, бо він дуже на бджоли лакомий! А все бреше, що у него страх як бджоли роятся!... Вже й улив стільки не має. А то все неправда. Так застав йому вже вже кілька роїв. А все намагався ненадійно в його бурдей вступити й злим оком усе застановити. Ну, але се не часто лучалося йому. Хиба, що як він від бурдея подалеки працював, або як його дома не було. Звичайно, то не вдавалося йому. Стара Сойка була розумна собака й гавкала вже здалека на него, тоді він мав час скинути з себе ремінь і кинути ним вперед себе, чим загороджував приступ усему лиху, хоч би те лихо було чоловіком або й чим иньшим.

Ніхто не знав, чому він се все робив, як хто до його в бурдею приближався, се була його тайна. З него сміялися, але йому було з тим добре.

Він мав найкрасший товар і найкрасше збіжжє.

Його й його жінку називали скупарями. Але се було йому байдуже. Не один говорить, аби лиш рота не затулювати, але не всі вміли так коло товару ходити, як він. І збіжжє було у него прекрасне. Він давав землі, чого потрібувала, обробляв її в пору, а сеж була перша й найважніша річ. А коли зближалася туча, то робив усе, що знав, аби свою землю забезпечити перед гра-

дом. Коли збиралися чорні дощеві хмари над нею й мов нечиста сила звисали над нею, аби збити та знівечити її градом, або коли таки град садив і злива несамовито та несподівано кипіла, він летів з великим ножем, обнажений через усі свої поля й примовляв проти граду та тучі.

Нехай би відтак хто хотів ішов та дивився!

Он тут була кукурудза Василя Докїйного цілком подіравлена й пошматована, там лежала прекрасна пшениця двірникова на землі, мов сама лягла гинути. Через кілька загонів пан-отця погнавши справдешні потоки, звернули овес до землі й пограбали його намулом, а пан мав і тут і там і он там у долині замулений хліб...

Лише його земля оставалася неначе нетикана. Нехай би хто йшов тай дивився, то й побачив би. Навкруги його землі було збіжже збите, але чим далше в глибоць, тим красше стояло, тим красше здійсалося по дощи. Воно лише сполокалося в дощи, й тим сильнійше гнало в гору й в колос. Град оминав його поля, а дощеві хмари розступалися й перетягалися на иньші лани, неначе на німий, невидимий розказ...

— Маріє?

— Гай!

— Пригадай мені, аби я на малім ланку під «сусіднім лісом» викопав сими днями шанець. Я посію там гречку, й як прийдуть дощі, аби мені не замулили гречки. Знаєш, насінне від Швабів роздобув, дорого коштувало й гріх був би не схоронити.

— Таже Михайло копав там щось, як був тепер дома!

— А-я, але він лише почав був. Докінчити мушу я. Він той ланок любить, — тягнув далі вдоволений Івоніка — тому, що припирає до ліса. Все каже: »Тулиться до ліса, як до своєї мами, треба його добре обробити!« Він і той лісок любить...

— А якже, любить! — відповіла Марія спокійно. — Любив ще малим хлопцем та все забігав там шукати грибів, хоч я не дозволяла. Мені все здавалося, що він мусить там пропасти за тими грибами.

— Ліс невеликий! — сказав Івоніка ледви помітно, добродушно всміхаючися.

— Та відтак. Як де кого блуд візьме, то най буде і яке мале, задурить чоловіка. Я не люблю того ліса. Стоїть там так, як би лиш на те, аби в нім злодії ховалися. З нашого і з тамтого села.

— Але гречці буде добре під ним, все буде захована від вітру. І Михайло наказував, аби там гречку посіяти. І для бджіл буде добре, що будуть її мати близько. Будуть мати конюшину й гречку.

Марія мовчала, мішала кулешу.

— Може дасть Бог, що сей рік буде добрий; весна така, коби що року так...

— — — — —

Івоніка відітхнув. Мав дуже багато роботи, силу роботи. Але Богу дякувати, що було на чім працювати. Коби він лише здоров, то зі всім упорається. З роботою в полі, коло товару, коло

бджіл... Коби він лише здоров! Але Бог добрий, простить людям, хоч як вони його гнівають, хоч мордують одні одних, убивають, ошукують, присягають фальшиво, крадуть. Він все ще добрий для них...

Між старими зовсім утихло.

Під печею в однім закутку почав сверщок цвіркати. Поломись у печі згасла, ледви блимала, а світло дрібної лямпини освічувало лиш слабо невелику хатину.

Марія вилізла по скінченій роботі на піч і перечевавши своє сиве волосє, уснула таки там. Не чула, як скінчив Івоніка терєбити кукурудзу. Але він сидів он тут у слабім освітленю ще довго, й його тверді, мозолісті пальці стереблювали механічно дрібні зернята. Його уста неустанно во-рушилися. Він молився. Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі й покірні слова оживляли тишину, що чим раз більше зростала...

ХІІІ.

Анна працювала тепер у попових паннів. День-у-день ходила туди на роботу, а від осени мала у них на стало лишитися. Так порадив їй Михайло, з яким бачилася на Великодні свята.

— Мама та брат не будуть над тобою стілько збиткуватися, — казав їй, — а як я прийду до дому на день-два, зможемо бачитися. Коли-б я як вояк заходив до тебе до хати, то сварили би, тай

таки не треба, аби хто про се знав. Коли верну з війська, покажемо людям, що знаєм!

На те вона усміхнулася.

— Вже най би так, як ти кажеш.

— А мама тай брат що казали, як ти пішла від них? — спитав. — Обое знаходилися в поновім городі. Вона чистила стежки, а він перескочивши невисокий тин, лежав у цілій своїй довготі на землі, щоб його з далека ніхто з хати не заздрів.

— Та що! — відповіла, — що я її знати не хочу, а брат — що я стріляю за якимсь голодником, та як коли мене з ним переловить, то побє, що попамятаю його. »Ти, каже, даєш йому всі крейцарі на тютюн, чи чорт знає на що, а мене тай тих, що тебе вигодували — знати не хочеш«. Не вірять — додала — що пан-отець мало платить. Каже: »Я колись прийду та розвідаюся, ти мудрагельнице панська!«

Михайло зморщив чоло і збив кулак. — Гай, гай, — погрозив похмуро, — коби він лише коли мені в руки не попався. Я добрий, доки добрий, але нехай ніхто мене не зачіпає, бо в мене кулак тяжкий!

— А я вже волю за менше служити, тай у пан-отця тай тут у селі, ніж десь у Жида або в Німця, тай і не снити, коли ти прийдеш.

— Чекай, чекай! Дасть Бог, усе мене! Тоді будемо инакше в трубу грати! — потішав, при тім виняв цілого лева з кишені тай простягнув із ним до неї руку. — На, сховай собі! Сховай собі або купи, що хочеш! Се я собі при війську

ушпарував для тебе. Хотів тобі хустку купити, але не ставало. То вже купи ти собі сама, коли захочеш.

Вона не хотіла прийняти.

— Або я вже не годна собі заробити на хустку? — боронилася. — Сховай! Тобі там скорше хибне, як мені тут! Деколи й їсти не маєш що!

Він стояв уже коло неї на рівних ногах а в його очах блистіли сльози...

— Анно... Анно!... — говорив щирим, не голосним голосом. — Або я вже у тебе нічого не вартую, що дарунка не хочеш приймати? — Сказавши се, здавив їй так руку, що майже в голос з болю зойкнула, відтак переглянувшись з ним! узяла дрібний дарунок.

Він кинувся вдоволений як перше на землю.

— Кажі що! — просив із внутрішнього, щасливого, майже батьківського вдоволення, з роз'ясненими очима.

— Та що казати, Михайлику? — відповіла вона. — Мені нераз так тяжко на душі, що й сказати не можу! Так як би мені щось душу підгризало! Що дня... тоді раз... а тоді раз... нераз аж плачу! Нераз прямо так, як би мені хто казав: так має все бути!

Він сплюнув крізь зуби.

— Ти така, як я. Я знаю, що мушу свої роки відбути при жовнірах, а все таки думаю нераз, так як мама, нераз таки день-у-день, чи не можна би якось звідти вирватися? Хоч знаю, що не можна!

— Не можна, Михайле! — сказала вона по-

важно. — Була би біда! Врешті ти вже й звик там!

Він махнув рукою. — Ет, звик! — сказав. — Мені вже тепер не так тяжко, як давно, але то змарнований час, що я його там переживаю; а чого найбільше боюся, се не дай Боже смерти. Як би я знав, що маю там згинуту, то волів би таки зараз тут стратитися. Так тяжко там умирати!

— Без тата і мами на чужині! — додала вона стиха, смутно, неначе до себе, і сперлася на хвилину об паркан, мов відпочиваючи.

— Я вже знаю, як у війську гинуть і ховають....

Вона зітхнула глибоко. — Ей, Боже добрий!... День перед тим, заки я сюди приїхав, — тягнув він далі, — саме поховали одного хлопця. Відай застудився на варті, відлежав свій час, не міг їсти, білів тай білів, кашлав, а одного разу як обернувся до стіни, то вже його аж камрати відвернули. Вже останній раз обернувся сам. Йому зробили параду, музика грала. Але за його домовиною не йшов ані тато, ані мама. Не плакала ні сестра, ні дівчина жадна. Ішли лише його камрати у парах, все в парах, ішов оберлейтнант, лейтнант, а на чорнім великим возі везли його. Його труна була на чорно помальована, на труні стояло чако, тай усе холіталосся. Труна була така чорна, така чорна, кажу тобі, що я від коли жию, не видів такої чорної. Гірше вугля. Я все мусів дивитися на ту труна. Вайльо, яка вже чорна! — гадав я все собі.

— Тай із нас по тобі може один піти так, як ти! — гадав я, — тай і я можу!

— Іди, йди! не говори такого! — зганила його дівчина з переляком. — Ще в лиху годину скажеш!

— Гей, то буде твоя мамка радуватися, — гадав я собі, — як почує, що Іфтімко вже на там-тім світі! Гей, то буде заводити тай головою об стіну бити! — тягнув Мхайло дальше, не звертаючи уваги на дівочий закид.

— А вона не знала, що він був слабкий? — спитала дівчина зі щирим співчутєм, утопивши свої тихі, поважні очі вигрібущо в його зір.

— Та де знала! Він не писав! Що вона мені ніби pomoже? — казав. — Врешті він хотів тепер іти на урльоц, тай усе мав надію, що до того часу підойметься. Підведуся тай піду! — говорив заєдно сарака.

— Сарака!

— Пішов. Пішов тай не поверне вже відти! А розказував мені, як був останній раз дома на урльоці, і як від'їзджав, то його мама (тата не мав уже) і кілька знайомих людей відпроваджували його до колії. Мама, каже, так плакали за ним, що душа розривалася, та все кликала: »Синку, я вже тебе не побачу більше!« А як він уже сів до залізниці й вона рушила з місця, то мати кинулася за ним і лише люди стримали її, аби під колеса не пішла... Геть без памяти була, такий жаль!

— Мамині очі добачили його смерть за пле-

чима! — обізвалася дівчина страшно поважним тоном і немов до себе.

— Тай таки добре знала, що не увидить його більше!

— А він сарака гадав, що мами не застане вже живої! Така як скіпка все ходила!

Обоє замовкли.

— Я лиш того боюся! — обізався він по хвилі глибокого, поважного мовчання. — А більше нічого! Жадної роботи, жадних маневрів, лише того! Чоловік гадає, що він собі паном, а він...

Знов урвав.

— Часом гадаю, що ніколи не скінчиться той час, що я маю його ще там перебути! — почав знов. — Такий мені довгий здається та нудний!

— Тай мені! — повторила вона за ним голо- сом переповненим слізми.

В тій хвилі переглянулися обоє, мов на чийсь приказ і споважніли. Вона схилилася живо над своєю роботою, а він почав її потішати. — Сего року по маневрах прийду на шість неділь до до- му, а на другий рік як прийду, то хиба знов аж за два місяці піду туди назад. А тоді піду лише на три місяці, тай потім уже — гай, гай! — аж свиснув на потверджене своїх слів.

— Як би ти мав там умерти, Михайле, — обізвалася вона нараз (спиняючися в роботі) з поглядом, що розкривав цілу глибину її поваж- ного з природи єства, — то я не знаю, що би тоді було! Не дай Боже, Михайле! Михайле, не дай Боже!

Він усміхнувся.

— Як би я се знав, то скорше приволік як-би на ногах та на руках до дому. Але того не буде! Я не такий грішний, аби мене вже Бог святий кликав перед суд.

Знов замовкли.

— Може я піду сего року із твоєю мамою на прощу до св. Івана, — обізвалася по короткій хвилині Анна побожно. — Твоя мама хоче йти, а я пішла би з нею. А як би я не могла сего року, то бодай на другий рік піду. А все піду! Так мені здається, як би лише там уступила, тай зараз би мені легше стало на душі. Аж там би я за наше щастє помолилася. Кажуть люди, що кому вдасться Святого поцілювати, той міцніє на тілі й на душі.

— Так кажуть! — повторив задумчиво Михайло. — Я буду намовляти маму, аби йшли. Нехай помоляться там за мене, аби я щасливо перебув маневри. Кажуть, сего року будуть тяжкі маневри. Гей, страшно буде. Але не кажи сего нікому, Анно. Старі зараз би пожурилися. Доста, як мені гірко, на що ще й їм гризтися.

— Мама таки хоче найбільше через тебе йти, — сказала Анна, а відтак додала: — А може й через Саву, аби покинув Рахіру...

Тут Михайло підвів журливо брови в гору.

— Ой, той Сава, — сказав він протяжно, — він мені не подобається! З одного боку ніби припадає вже до землі, береться до роботи й до всего, як каже мені тато, а з другого — обходиться з нами, як зі своїми ворогами. Се вже гріх ним

так править. Гріх, кажу тобі. Вчера в вечір трактую його своїм тютюном, кажу йому по доброму, як ялося: »Брате, кажу, Саво, як стоїть річ із Рахірою? Відчипився вже ти від тої гадюки?« Я се сказав йому, як каже брат до брата, камрат до камрата; а він подивився на мене, та так уже знаєш погано. Його очи позеленіли й засвітилися, як отсі твої срібні цїтки на шні. Відтак збив кулак, скривив рот, як собака, коли хоче несподівано на чоловіка напасти й зойкнув: »Мой, мой, мой! Не чіпайте ви мене, люди добрі!« тай увалив собі кулаком по коліні...

— По тих словах мав я вже доста. Я видів, що вона цідить його кров далі. То опириця якась. І що се гріх, що він за нею пропадає, йому й до голови не приходить. Я йому не казав більше нічого, бо не хочу з ним по лихому розходитися. А по друге знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму. Добре що взявся бодай до роботи. Я боявся, що він розволочиться зовсім, як я піду з дому. Вона мусіла йому матрігунів дати, або виробила щось иньше, що він узявся так дуже за нею. Тай ще гадаю я собі, що коли поверну з маневрів, то побалакаю з нею сам. Буду видіти, що вона мені скаже. Хлопець змарнувавсь з нею цілком. Здуріє ще.

— Вона й на мене недобра! — обізвалася Анна, — від часу, як виділа, що я пару разів говорила з твоєю мамою. Раз, як я переходила по-при їх хату, щоби зайти до Домніки, крикнула за мною: »Ли-зун-ка!« А як я оглянулася й хотіла

їй щось відповісти, сховалася борзо за паркан, і я заздріла лише її чорне, розпатлане волосся.

— Лиши біду; нехай щезає від тебе! — радив спокійно хлопець, сплюнувши далеко від себе.
— Нема з ким говорити!

— Нема! — відповіла вона слухнянно.

Говорили ще довго, радилися, аби не казати тепер ще нічого ні татови ні мамі про те, що хочуть пібратися за рік-пів-тора, як він поверне.

— Вже мовчїм і далі, як мовчали доси! — радив він. — Мама розповість про все Домніці, Домніка селу, а се псує щастє. Недобре про щось наперед говорити! Я сам знаю, що недобре!

При розлуці наказував: »Тримайся вже одного місця, оттут, аби я мав уже одну стежку до тебе. Як прийду коли, аби я не шукав тебе щораз деінде. Знаєш, у мене не багато часу!« А вона сказала поважно, що »добре«. Окремо сказав ще її голос без її свідомости: »Чому ні? Він на те, аби хотів, а вона на те, аби хотїла того, що він хоче!« Чомусь мало так бути, Бог знає! Вже здавна... здавна... здавна вже... Сама природа зблизила їх до себе. Сильна, таємнича у своїх ділах, закинула сїть на обоїх, устроївши собі з них своїх пишних автоматів, що йшли на слїпо за її незгдубими приказами, тулячися інстинктивно до себе, доповнюючи одно одного, мов земля з ростиною, в мріях про якесь щастє, не бачучи її руху й усміху на дальше...

XIV.

Більше як рік минуло з того часу. Ніщо не змінилося в наведених обставинах. У хаті Івоніки оставалося тихо й похмуро, а Марійка вешталася як звичайно зжурена й невдоволена. Перечислювала дні й місяці, які мав перебувати ще при війську Михайло, передумувала, як то буде, як він уже поверне, як його в себе побачить і як він, як дасть Бог, приведе їй в дім чемну й багату невістку. Вона постарілася передчасно й була би припочала із праці, й рада була-б із внуками побавитися. Се була її найулюбленійша мрія. Бавитися з унучатами, пильнувати їх, годувати, пересиджувати з ними на вереті на приспі в літі, на сонічку, вичісувати їх, як хлопців своїх чесала, а в зимі на печі розказувати казки, аби тихо сиділи та не вирипували хати.

Але на се все треба було ще пождати. Більше певно, як з пів року, може таки ще добре з рік.

Тепер мала його в себе, мов у гостях. На Різдво, на Великдень і на святу неділю. І так, як тішилася ним, коли приходив, так і сумувала, як відходив.

— Прийшов, роз'орав серце й пішов! — жалувалася перед своїми двома білоголовими старенькими сусідками, що приходили її опісля потішати, а до него говорила прощаючися: — Ідеш, синку, й не застанеш мене може вже більше, як повернеш!

Сего року по маневрах мав прийти до дому на два місяці. Вижидала того дня, мов сходу сонця. Коби лише Бог святий допоміг, аби перебув щасливо ті маневри. Мав їх відбувати в иньшій краю через три неділі. Тамтого року не пішло йому на них щасливо. Як хотіла йти до св. Івана, просто тягнуло її туди піти й помолитися, аби перебув їх щасливо, тай не вспіла. Кілька день перед св. Іваном станула нехотячи на залізні граблі й пробила собі ногу. Мусіла більше як тиждень бідувати та штигулькати з палицею, заки нога загоїлася. З приспи каліка мусіла придивлятися, як Домніка або иньші добрі люди сповняли за неї ту або сю роботу. Як було їй пішком іти в таку дорогу, як до Сучави? А навіть хоч би й залізницею? Як би була там перебилася між стільки народом?

Не йшла. А Івоніка також не міг із дому віддалятися. Робота всюди кипіла. Саме підчас жнива припадало. Він лише що до їди забігав до хати, а так то все день-у-день пересиджував у бурдею й в полі. Жнива й покоси розпочалися й кожний день приводив зі собою свіжу, наглячу роботу. Ніяк було йому йти на прощу. Тай мабуть тому не відбув хлопець щасливо маневрів.

Саме як відбувалися, царювала тяжка спека. Маширували до Галичини. Машируючи одного разу через село, спинилися тут на відпочинок. Все кинулося до води, — оповідав олісля Михайло, прибувши до дому на відпустку. — Я гинув за водою. Ми посивіли з пороху, почорніли зі спеки. Ми маширували з ранку від третьої, чет-

вертої до другої по обіді, а все рівниною, все полем, все у спеці так, що з нас лише піт ллявся.

— Як же по таких марши в такій спеці опинилися в одному селі — хто-б не кинувся за водою?

— Все гуртом пігнало до керниці. І я кинувся до неї. Гинув за водою. Ви ще не знаєте, як то хочеться пити підчас маневрів. Гірше, як у нас у жнива. Сто раз гірше.

— Я стиснувся між інших, аби зарвати крапельку води, тай і не снилось мені, що мало мене подибати за кілька хвиль.

— Не хотячи штуркнув я одного лейтенанта, що враз із нами тиснувся до води. Тай скоїлося.

— Він оглянувся. Доки жити буду, не забуду його очий, чорних, великих, як спалахнули іскрами, й його лиця, що від спеки й злости почервоніло, та туй-туй кровю не заллялося.

— Він оглянувся, кажу, тай витягнув мене з гурту. Тут потряс мною з цілої сили, а відтак як всадить мені кулаком межи очі — Боже! Всадив мені межи очі кулаком, а відтак в ніс, а відтак тарахнув ще по губах. Так мене справив, що потім камрати не пізнали. Кров мене обілляла й я стратив світ зперед очий. Вже як мені потім було, лише Бог один знає тай я. Голова боліла, аж лускала, а ще в такій спеці! Лице запухло, аж скривилося, Боже! Син нашого пана, що був тоді також на маневрах, той молоденький, що лише рік служив, радив, аби я замельдувався хорим, але я не міг сего зробити. В доктора я був би мусів сказати, що мені є, хто мене так справив,

а я сего не хотів робити. Той лейтнант мусів би був прийти перед капітана, що був добрий пан і за такі річи тяжко карав, і я собі гадав, що най уже йому Бог заплатить за мене. Тай хто-б мені врешті був заручив, що він за мою скаргу не пімстився-б на мені? І як ще мене згальбив, тай що я міг зробити? Що такий простий рекрут значить? Їх так багато, так багато, кажу, що коли один загине, то й сліду по нім нема. А всі вони мусять стояти послухом перед старшими. Дарма, що ті старшують і кулаком і збиткуван-нем. Панич радив мабуть добре, та я вже махнув на все рукою. Нехай його судить лиха година, як він мене за мою провину осудив тоді! Я плакав як дитина й качався в горячці по землі, аж иньші термосили. Я проклинав... Боже, як я вже проклинав, але відтак як настав поранок, я все таки підвівся тай поволікся дальше. Бог мене не опустив. Я й то перебув. Декотрі з моїх кам-ратів похорувалися зі спеки й мусіли лишитися, а один Німець помер сарака таки підчас маневрів. Також зі спеки.

Таке лучилося хлопцеві підчас тамтих маневрів, бо не могла, як задумала, за него помоли-тися, так за те сего року вона ходила на прощу до св. Івана. Ходила... Дала панотцям на чотир-нацять Службів Божих. Сім Службів за Михайла, а сім за Саву. Нехай їм на щасте вийдуть. Вона молилася з цілої душі за свої діти, понесла Свято-му, що могла. Меду, полотна, рушників і свічок,

а навіть і один гарний скорцик (килимок) в додатку.

Тепер ожидала своєї дитини за пару неділь. А потому... по отсих двох місяцях відпустки мав відтак лише ще кілька місяців служити й потім уже на все вертався до дому. Зітхала й дивилася очима, що сміялися кудись вперед себе в далечінь. Бог добрий дає, всего діждатися... Але-ж бо й молилася!... їй здавалося, що коли лише вступила в церковне подвірє між високі, старі мури, то опинилася тут коло самого Бога святого. А вже коли опинилася посеред церкви, запахи зілля та кадила так і тягнули до Бога.

І скільки побожних було тутки! Хорих, нещасних, калік і темних... і все клячіло, все цілювало святу землю, все молилося й приносило дари... Гуртом із ними молилася й вона... І Анна ходила з нею. Як смерть бліда увійшла до церкви. Не сказала ні словечка. Відтак кинулася на землю... та лежала майже з годину, молилася й била поклони, плакала неначе мала на завсіди зі світом розпрощатися. Тоді вона любивалася нею й думала:

»Ади, яка побожна, як молиться«, але потім усе вийшло на верх. Показалося, чому в неї було таке нечисте сумління. Всі дізналися. Ціле село знало...

Анна мала стати матір'ю. Як? що? Ніхто нічого не знав. Вона до нічого не хотіла признатися. Кілько й допитуванося в неї, скілько на-

мовлювано, грожено — все надармо. Мовчала, як камінь.

І вгадати було годі.

Вона ніколи з хлопцями не товаришувала, а на танці майже ніколи не заходила. Була тиха й працювита, держалася від усіх здалека, а нещасте спинилося біля неї... Се був недобрій з роду, що пхнув її в таку тяжку годину, але й вона не була добра. Так їй того треба було... І вона справді пірнула в тяжке горе. У панотця вимовлено їй службу, а до дому не сміла показуватися. Там її до крови збито, коли не могла вже затаїти нещастя. А коли просилася, аби мати лишила її при собі, то викинули з хати. Навіть річий, що їх мала дома й яких відтак домагалася, не дали їй, а сперли її грубими словами.

І не доста на тім. Кілько разів здибали її брат або мати, тільки разів діставала від них поличника.

— Чи на отсе я тебе вигодувала? — кричала стара на ціле горло, хоч би й серед дороги, а брат, бувший драгон, лише затискав зуби й мовчки бив у лице. — Отсе маєш за гонор, що мені ти справила — сичав — за гонор!

Найгірше гнівало їх, що не хотіла признатися, хто мав бути батьком дитини. Бризькали найгрубшими словами в лице, підсували найбрудніші вчинки.

Ходила бліда, зі змарнілими щоками й з очима, як голодна собака! — як приповідала Домніка. А що трималася завсіди здалека від усіх, як убога дівчина, не зносилася ближше ні з дівчатами,

ні з иньшими газдинями, то не мала між жінками майже жадної для себе прихильної душі, що була-б заступилася за неї в її горю.

Лише одна була їй прихильніша, як усі иньші. Се була Докія. Вона приняла її до себе за щастє і за здоровлє, за поману своєї доньки, що плакала за мамою майже не що дня, від коли опустила її хату, й стала під розкази свекрухи й чоловіка, якого, що правда, не дуже й любила... Докія отже забрала її до себе й обіцяла не покидати в тяжкій годині.

Василь запивався тепер, як і перше. Петро ходив на роботу й його тижнями не було дома, а вона гарувала сама всім дома. До того ослабла ще більше від часу, як донька пішла від неї, й вона не могла завсіди удержати всього сама своїми руками в відповіднім ладі. Тому з огляду на свою неміч, на доньку й з самого милосердя над нещастєм молодої дівчини мусів найтися й для неї кутичок у її хаті, й найшовся таки.

Вона одна знала про тайну дівчини. Дівчина призналась їй, але благала майже на колінах, аби вона не зрадила її. Перед ніким, ніким. Михайло сам уже скаже. Прийде час і він сам скаже. Так урадили...

— Як хочеш, доньцю, — відповіла жінка, — але чи се тобі на добре вийде?

— Добре, добре, — впевняла дівчина.

— Ну, може й твоя правда! — сказала повна задуми і поваги Докія. — Що твоє має бути, того не візьме тобі ніхто, чи буде хто про се знати, чи ні. То вже правда. Ми з Івонікою задуму-

вали звінчати Михайла з Парасинкою; поля наші спювалися разом, неначе-б земля сама бажала того, тай ади, що з того? Старий хотів, Марійка хотіла, я хотіла, молоді були-б хотіли, але Бог не хотів. Усе буде так, як що має бути.

В душі думала ще инакше. Мала те святе переконанє, що старі Михайлові ніколи не приймуться такої бідної невістки, як отся нещасна дівчина. Їм ніколи не припадала иньша до вподоби, крім Парасинки, а хоч би на останку старий Івоніка пристав на такий вибір сина — він був чоловік добрий і щирий, як кавалок хліба — то за те Марія не попустить від свого ні за що в світі.

Вона неначе чула, як стара нарікає. — На моїй гірко заробленій землі маю жебрацькі діти годувати? Що вона має? От-тоту дранку, що її покриває? Мій син потребує газдині й потребує землі!

Але вона не зраджувала дівчині нічого зі своїх думок, не хотіла вбивати її надії. Її положенє було й без того гірке, невідраднє.

— — — — —

Так зажила Анна в Докії, працюючи й ховаючися перед людськими очима. Числила дні до повороту Михайла, а з тим і дні злиднів і горя. Зараз по маневрах мав Михайло вернутися до дому й тут остати два або може й три місяці. На святого Михайла мав говорити з татом і з мамою.

При війську казав йому один молодий дячок, що його патрон св. Михайло, се дуже могучий і

важний святий, і що дуже добре всякі важні справи розпочинати або кінчати в день святого патрона.

Отсей великий день припадав на двацять першого. Саме тепер було по середині серпня. До приходу Михайлового було ще добрих чотири чи шість неділь. Одначе час скоро збігав. Збіжже звозилося з поля, тут і там косилося ще дещо — й праця не уставала.

Її головна праця була: носити робітникам харч у поле, доглядати товарини на стернях, поїти її, й шити. Вона шила гарно й скоро (се мусила їй сама зависть признати), й завдяки протекції Докії діставала від деяких газдинь роботу й капнув за те десь-не-десь дрібний гріш у руку.

Одного разу пересиджувала Анна знов із товаром у полі й шила. Сиділа під якоюсь самотною деревиною, під деревиною, що її колись на знак межі засадив хтось он тут, і шила якусь чужу мужеську сорочку. Її уста склалися мимоволі до суму, а на лиці малювалася турбота. Переживала дійсно гіркі дні. Вчора переказувала їй мама через старого Петра, аби забігла до дому, бо має їй щось важного переказати. А вона знала, чого мама від неї хоче й що її там жде, коли піде.

Не хотіла йти. Мама буде домагатися гроший, а коли вона не дасть, набе й нажене. »Як знаєш для чужих робити, то знаєш і гроші прятати!« — були звичайні її докірливі слова, а відтак наступала обида.

Але їй було вже доволі того. Вже не ста-

вало сили зносити всяке збиткування, чулася до крайности ослаблена. Не могла нераз і кусинка хліба проковтнути, хоч голод так і не переставав її дошкулювати. А все через гризоту й плачі. Зі всіх боків стрічала цікаві очи, а перешіптуване жінок, коли показалася між них, не мало кінця й їй було вже найприкрійше. А між ними знаходилися такі, котрим замолоду ані на волос' ліпше не велося, а одначе які були строгі й немилосерні! А вже найбільше дотикали її насмішки Маріїні, про які дізнавалася все через Докію.

— Адить, адить! — розводилася перед Докією. — У св. Івана чинилася така божа, неначе-б не дивилася в життю на що иньше, як на святі ікони, а тепер показалося, що їй було в голові!

Докія боронила її, а врешті хто годен усі язики в обмові застановити? До того Домніка причинювалася чимало до роздрознення тої жінки проти неї. Так бодай впевняла її Докія.

— Аби позір від себе відвернути, обмовляє иньших, — говорила, — гадає, що тим примкне губи людям, що знають, як вона справувалася в в службі у Жида. (Тут сплюнула.) Я лише дивуюся, що Марійка тримає з нею компанію. Се така хитрунка й шахрайка, якої світ не бачив. Волоска одного за дурно не дасть. Віддалася за боввана, а в її хаті, як у склепі всего. Всего понашахровувала. Вже й обі вдовиці, старі онті, білі сусіди Марійчині, дивуються нераз її лакомству до всего, та про те язиком своїм обмотає кожного як павутина, й здобуває на свій бік.

Усе те боліло й підгризало молоду дівчину

без устанку. Її честь, її дівоча честь, яку здобула собі довгою службою у своєї пані, тепер розвіялася, немов із вітром полетіла. Чула себе такою самотньою й опущеною всіми, такою пригнобленою, мов справдішна злочинниця.

— Коби хоч він тут був! — мовляла чимало разів до свого серця. — Коби хоч він тут був, усе було-б инакше! Нехай би й мовчав, ще й цілий рік нехай би мовчав, я-б уже ждала, лише нехай би тут раз був!

— Ти не посмієш мені на ніщо руки покласти, як будеш моєю газдинею! — говорив їй пестливо, коли приходив іноді на пару день на відпустку до дому, й вона жалувалася, що тут або там уривається з праці. — Я тебе буду як у зеркалі тримати...

Плакала за кожним разом, коли згадувала отсі його слова. Говорив усе так, що му сіла плакати. Такий й був добрий. І тому любила вона його так... чому мала таке серце для него... була би вибрала те серце для него... Вона боролася... лише Бог один знає, як вона боролася... а на останку не змогла. Тай так... Обтерла шитвом очи, що зайшли великими сльозами, й затиснула губи. Відтак підняла похилену голову й позирнула на товар, що пасся. Був тут, недалеко неї. Тримався все в купі й пасся пильно. Її погляд полинув даліше понад стерню, там, де поля незамітно схилилися в легкий котел, і спинився мимоволі на них. Там збилася в купку зелена, густа деревинка, дрібна оаза, а коло неї мов низьке гніздо білівся бурдей.

Бурдей Михайлів. А там далі зеленілися ліси. »Сусідній« і малий панський. Несказаний смуток защемів у її грудях. Вона згадала той вечір, коли Михайло говорив із нею перший раз, що її візьме за жінку, й як відтак злякалася перед »сусіднім«. Вона всміхнулася смутно. Чого було тоді лякатися? Перед чим? От, дурна була! Він був коло неї, вона була як та птаха вільна, вони йшли у-двоє разом... На дворі було ясно, тихо, й чого було лякатися? Що то було против отсего тепер?

Вона зітхнула. Аж тепер було чого лякатися. Над нею збиткувалися, глумилися з неї, її гнала рідна мама й рідний брат із хати, прогнали зі служби, де працювала щиро, спочинку ніколи не мала, а про те її ніхто не жалував. Щастє, що була ще годна робити. Ніяк не годилося сидіти на ласці з заложеними руками. Аби знала, що з ніг колись упаде, не закладе ніколи рук.

Але може Бог допоможе їй, що вона колись Докії за її добре серце віддячиться. Покаже людям, що не така вона вже без чести, як вони собі думають. Покаже, покаже... І вона й він покажуть. Докія стала для неї рідною матір'ю, а старий Петро, деде був уже її брат коли для неї такий, як він! Ніколи злого слова не сказав, а десь-не-десь приносив і булку від Мендля з Гоппляцу для неї.

— Ідж, сарако! — говорив і втискав на силу булку в руку, коли вона соромилася взяти. — Ідж, небого! Тільки добра твого, що з'їси!

Вона все підозривала його, що він знає про її тайму від Докії, але мала заразом те пересвід-

чене, що він їй ні в чім не пошкодить. Умів сварити й лаяти на цілу хату могучим своїм голо- сом, зривав ним усіх із ніг, непокоїв сусідів, а робітників, коли надзирав їх у полі або коло стодоли, держав мов кліщами при роботі, та про те був він добрий і щирий, а серцем м'який, мов той справедливий шовк. Вона прала йому біле, передаючи його білим як сніг і виконувала на сліпо всі його прикази в господарстві.

Василь мало журився нею. Йому було байдуже, чи вона була тут, чи ні; ба, було майже догідно. Коли він нераз по цілих днях пересиджував у Мендля на Гоппляцу за столом, Докія все таки не бувала цілком сама дома.

— — — — —

Днина була горяча й до заходу сонця було ще далеко. Великий мотиль літав плавучим, кокетним полетом у поблизькості дівчини, сідаючи то тут, то там на хвилину коло неї, неначе-б бажав, щоби вона подивляла його оксамітну, темну красу. Полеві коники дзикотіли в стерні неустанно й оживляли мило тишину, що розлягалась далеко-широко округ неї на полях. Троха оподалік від неї, на сусіднім загоні накладали два чоловіки снопи на фіру, а врешті було безлюдно в її оточенню.

Нараз спонукало її щось підвести погляд від шитва. Якесь прикре почуте перешибло її від голови до ніг. Вона стала вражлива останніми часами. Проти неї взялася звідкись, неначе-б із землі виринула, Рахіра й зближалася живим кроком чим раз більше. Вона мусіла на неї погля-

нути. Вони обі знали лише переходом, не говорили ніколи з собою довше, як кілька хвилин, та про те не почували до себе взаємно ніяких приятельських почувань.

Рахіра не любила Анни, бо та не вдавалася з нею ніколи в балаканку, що молода цікава Циганка над усе любила, тай ще за те, що вона сказала їй одного разу прямо в очи перед иньшими дівчатами:

— Чому ти не розчешешся? Твоя голова розпатлана, як вивернений киптар! — А всі присутні дівчата реготалися весело. Сего не могла вона їй ніколи забути. А Рахіра була Анні не мила, бо чула про неї від Докії й Михайла, а переважно від осіб нею найбільше шанованих і люблених — саме пусте.

Окрім того знала, що Рахіра була хитра мов лисиця, цікава до обурення й що — як зачула останнім часом — тішилася її горем. »Вона уникала в неділі танців на Гоппляцу, літала понад конюшиною, доки не вернула з медком на ніжках« — глумилася перед Савою, а Сава розповів иньшим хлопцям; зачув се й старий Петро та приніс до дому.

З того вийшло, що між ними прокинулася неприязнь і ворохобила тайком тут і там молоду, на-пів дику кров. Рахіра йшла до доньки старого Лопати, в лісок, з якою мала вічно інтереси за-для ціток і герданів, а що далеко й широко не було нічого такого, що могла б викликати в її лакомій душі глибоку увагу, то побачивши дівчину при товарі, порішила без ваганя задержатися на ча-

сок коло неї й побалакати з нею. Може бути — думала — вдасться їй он тут на самоті видо-бути з неї тайну, що саме тепер була для всіх жінок і дівчат найцікавішим предметом, а даль-ша доля поважної дівчини не аби-яким предметом балакань і вгадування. Кожда з них була-б на-довсе бажала бути тою першою, яка-б дізналася щось певного про героя в Аннінім життю й роз-яснила цілу таємничу загадку, що всіх мов за ніс водила.

— Як бджола в потемки буде стінку, так і вона зачинялася перед людьми та тче свою долю! — говорили одностайно білоголові сусіди Маріїні, дві вдовиці старухи й здвигали байдужно плечима. Їх одних уже ніщо не цікавило, хоч би Домніка або Марія не знати що розказували.

З чигаючим поглядом у чорних блискучих очах надходила молода дівчина мов кітка безше-лестно до сидячої над шитвом похиленої Анни. Анна відчувала чим раз більше близькість над-ходячої, одначе удавала, немов би не бачила її. Її гнівало се, що буде приневолена говорити з он-тою, як її називав Михайло, молодою «відьмою», відповідати на всякі її допити; вона-ж була слав-на зі своєї хитрости й витривалости у вигрібу-ванню всяких новин. Опинилася врешті коло неї.

— Боже помагай, Анно! — промовила під-хлібним голосом.

— Дякувать! — відповіла Анна. — Куди до-рога?

— До Єлисаветки Онуфрійової. Маю при-

нести собі взірець до гердану, що хочу висилати на храм. А що ти робиш?

Анна почулася в душі вражена тиканем не-симпатичної дівчини. Вони були вправді в однаковім віці, але що Рахіра взагалі не тішилася доброю славою й звикла була чути про неї лише легковажні слова, так тепер подразнила її інтимність, що мусіла відповісти їй доволі сердито:

— Роблю те, що видиш!

— Шиєш весільну сорочку? — сказала з легким глумом, також уже подразнена, ніби при-такуючи своїм словам Рахіра.

— Може й весільну! — відповіла Анна коротко.

Рахіра помовчала хвилину. Відтак кинулася до иньшої тактики. Підняла одну ногу вперед себе й поглянула на неї журливо.

— Перескакуючи он той шанець, я так роздерла собі ногу на терні, що ледви можу далі йти. Мушу троха сісти! — сказала в зовсім иньшій модуляції голосу.

— Сідай! — пробуркотіла Анна, окинувши її з боку похмурим поглядом. Відчула. Тепер лише сама цікавість прикувала її біля неї.

Рахіра усіла й дивилася якийсь час мовчки, як Анна то впихала, то витягала голку в полотно.

— Для кого отся сорочка? Се мужеська?

— Так!

— Се тонке полотно! З такого шиються весільні сорочки!

Анна не обзивалася.

— Я тобі всего добра з душі рада, Анно,

— тягнула вона живо далі, — ти маєш велику гризоту! Коли твоє весілля?

Анна почервонілася.

— Коли мій милий захоче! — відповіла змішана.

— А жінки в селі гомонять, що він уже тебе покинув і має другу!

Аннин голос задрожав.

— Так! Хтож се каже?

— Одна жінка казала мені! Так казала: »Як би Анна була розумна та не затаювала всего, то він був би її мусів узяти, а так вона мовчить, як би боялася свого права, тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив. Хто її візьме з дитиною? Хто схоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг?« Оттак казала ся жінка.

Анна задрожала з жалю й обиди.

— Та вже вона побачить, хто такий мене візьме! — відповіла глибоко зворушена. — Нехай не журиться мною! Я вже собі дам раду; нехай другі себе пильнують!

— Се й я їй сказала, — тягла Рахіра гладко далі, але вона ще доложила: »Анна — каже — робить сором і хлопцям, бо в наше село приходять люди із сусідних сіл у свати, та що собі подумують? Скажуть, що у нас такі хлопці, що збавляють дівчат, а відтак на сміх їх пускають. Не приймуть у своє село. Все сватав кождий дівчину, як таке лучалося. Кождий ішов до панотця, покаювся, пан-отець насварили й звінчали, а тут? Сором, тай сором!«

Рахіра впилила свої блискучі очі вигрібущо в лице противниці й помовчавши хвилину, додала: — А відтак ще сказала: »Я-б була від Анни всего надіялася, але вже такого стиду мамі й братови наробити, де брат хоче в порядного газди засватати дочку, то, ану, де й хто таке чув? Тепер нехай іде до Жидів на службу!«

Тут Анна підняла голову. Була цілком біла. Її очі стемніли аж в чорне й несказана погорда й ненависть пробилася в них.

— Ти! — просила вона — чого ти прийшла сюди й піддаєш мене твоїми мельдунками? Іди собі геть, звідки прийшла, і не лізь мені в очі! Я тобі не оповідаю, що люди про тебе розказують!

Рахіра зірвалася миттю на рівні ноги. Витріщивши свої круглі очі широко на Анну мовчала хвилинку... Та лише недовгу хвилинку. В слідуючим уже моменті урвалася нитка її терпливості й чисто градом посипалося їй з уст:

— Ти... ти... ти знаєш, що люди про мене розказують? Ти, що в тебе шкіра на плечах самими синьцями вкрита, ти, що завтра будеш милостині від людей просити? Ти знаєш, що люди про мене розказують? Агій на твою голову, що таке знаєш? Ану, кажи зараз, най почую! — кликнула без віддиху з непоборканими рухами. — Лише не брешти, як Івонічина Сойка коло бурдею, а кажи правду!

Хочеш знати що? — відповіла вже й собі роз'ярена Анна. — Зараз тобі скажу. — Ти — кажуть — така злодійка, як твій тато, й не страшно тобі перед жадним гріхом, як йому. Ти

дала Саві матрігунів тай розволочила його за собою, як теля на мотузку, що він не слухає ні тата, ні мами, ні нікого. Так. Ти гадаєш, що про се ніхто не знає? Га? Ти гадаєш, що він тебе засватає й ти будеш розводитися на Івонікових ґрунтах? Зараз таки! — розсміялася вона на ціле горло, потрясаючи головою в якійсь розбурханій бутности. — На се почекаєш ти ще трохи! Таких газдинь, як ти, Івоніка на своїх ґрунтах не потребує! Злодійських невісток та чарівниць він не потребує, на те можеш спуститися. І нічого тобі не допоможе, ані твоя матрігуна, ані твої ріжні ворожбицтва, а мене не маєш шпигати, бо тобі до вінчання також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засватає! Впрочім...

Вона хотіла ще щось доказати, та Рахіра опинилася вже близько неї, відсапуючи широко випнятими грудьми. Вона взялася попід боки й кричала:

— То він тебе засватає, га?

— Мене ні, але й тебе ні! Івоніка й Марія ніколи на те не дозволять. Я знаю! — кликнула Анна дрожачим голосом із цілковито збліднілим лицем.

Се було найгірше, чим можна було вразити Рахіру, й перед чим жахалася, мов перед ідовитим шпиганем голки. Її очі заіскрилися недобре, одначе й вона розреготалася, як перед хвилею Анна, на ціле горло.

— Мене Сава не засватає, кажеш, — спитала вона, — й ти се знаєш? Він тобі казав? Можеш

забожитися? А хто пішле до тебе сватів, ти покойово на ласці, коли ти так усе добре знаєш? Котрий з богацьких синів? Чи може собі вибереш, котрого схочеш? Їх у тебе тільки, що перстенів у богачки на пальцях. А може ти вже вибрала та забула, як його на імя охрестили, тай через те лишишся з сивою косою? Може се старий Петро, що сидить у своєї сестри на ласці, як ти тепер, а може се Сава тебе візьме, як не мене? Га? Або може візьмеш його брата Михайла? Він буде може колись двірником, хвалився раз перед Савою, то й ти будеш по-при него пані двірничка. Старий Івоніка й Марія відчинять двері заздалегідь перед тобою, а й в куми можеш їх запросити... й не докінчивши реченя розреготалася на ново на ціле горло.

На останні слова Анна схопилася на рівні ноги, мов на пружинах. Висока й обурена стала перед молодого Циганкою, погрозивши їй ди-ко п'ястуком.

— А-як, а-як, аби-сь знала! Я виберу собі Михайла, аби-сь знала! — процідила білими устами й погаслим голосом. — А заки він стане двірником і відділить тобі твою партику, я тобі її дам від себе!

Розмахнулась рукою, а ся спинилася на смаглявім лиці молодого дівчини й голосний відляск пішов воздухом.

Рахіра кинулася мов справдішня тигриця з обома руками на Анну. Одначе Анна, до крайности роздразнена й зворушена, трутила її майже

з мужеською силою в груди й так несподівано, що дівчина подалася о кілька кроків назад.

— А як Михайло буде двірником, — кликнула беззвучним голосом, — а я його газдиня, то він вижене таких ворожок і відьмів із села, як ти! Так! Тепер уже знаєш, що хотіла знати, й радуйся, як хочеш! Тепер уже можеш собі йти! Вже дістала свою партику, по яку прийшла!

Сказавши се, зібрала живо своє шитво й звернулася за товаром, що пасучися віддалився трохи від давнього місця.

Рахіра не пішла за нею.

Вона боялася тої роз'юшеної постаті й тих сильних п'ястуків, яких силу що-йно спізнала.

Осталася на місці, минаючися з гніву й обурення, затискаючи раз-по-раз п'ястуки, погрожуючи ними та викликаючи голосно, брутально грубі й обидливі слова.

— Чекай, чекай! — кінчила кожде нове речення зневаги якимсь співучим голосом. — Попамятаєш ти ще отсе! Попамятаєш ти ще, хто така Рахіра, тай кого ти поличником почастивала! Тепер я тебе знаю, чекай, тепер видіти-мемо, хто піде з села, тай ще до того з торбами! Хто свою партику дістане! Че-кай! Че-кай!

Так вигрожувала довго ріжними словами, віддаляючися повільним-нескорим кроком із нещасного місця назад.

Але Анна не слухала її вже більше. Погнала товар у цілком противну сторону на пашу й вже ані разу не оглянулася більше. Їй стало цілком байдуже, що поза нею діялося. Мала лише те ви-

разне почутє, що якась тяжка пайка отруї, що гніздилася десь у неї на дні душі вже здавна, спала тепер. В чім вона полягала, вона сего не знала. Чула лише, що їй тепер добре...

— — — — —

Рахіра не поступала більше в лісок до доньки Онуфрія Лопати по взорець до гердана. Затягнувши хустку, що зсунулася їй при бурливих руках із голови майже аж на плечі й очі, вернула поквапним кроком до дому.

XV.

Того вечера зайшов Сава до Рахіри й так пересиділи обое до опівночі.

Ніч була ясна й тиха; вони сиділи на приспі говорячи та сперечаючися.

Вона була страшенно зворушена й її круглі очі прискали раз-по-раз іскрами. Оповідала йому приключку з Анною може по раз шестий, і все на ново наказувала йому віддати їй, Анні, »партику«, инакше грозила: »І не подивлюсь у той бік, де йдеш; очі тобі видрапаю, як приступиш на крок до мене!«

Він обіцяв їй твердими словами покарати Анну. Був сам так глибоко обурений образою заподіяною дівчині, що товк від часу до часу п'ястком по приспі, неначе мстився вже на неприятецьці, одначе се не вдовольняло дівчини.

— Та коли почаствуєш її? — допитувалася нетерпливо — і як се зробиш? Я-б се хотіла

знати, — найліпше, я-б таки хотіла десь заховатися й дивитися, як ти частувати-меш двірничку!

— Не журися тим! — відповів він глумливо, з похмурим поглядом у своїх сталевих очах, що ніколи не спочивали. — Се вже моя річ. Я по частую її, де подиблю, на полі або й на дорозі. Відтак нехай іде до суду й подає мене.

— Колись, як вона сидіти-ме сама в полі при товарі без свідків.

— Тепер зараз я сего не можу зробити, бо вона буде зважлива, — додав, — але трохи пізніше, як уже й сама забуде. Я піду на наше поле... а наше поле об межу з Докіїним ланом і там охрещу її. Зайду до неї цілком тихо, так як би хотів спитатися, чи вона не має при собі глечка з водою, тай стану перед нею. Стану перед нею — тягнув дальше нараз з обличчєм зовсім зміненим, неначе-б переживав у дійсности сцену, яку малював саме словами — і буду на неї дивитися. Відтак спитаюся: »Слухай, Анно, хто таке Рахіра? Хто вижене її з села?« А відтак по частую її поличниками то в право, то в ліво, що земля зігнеться під ногами тай в очах почорніє. А відтак спитаюся її: »Відки ти знаєш, що Сава Івонікового Федорчука на засватає Рахіри? Відки ти знаєш, що вона відьма тай дає йому матрігуни? Виділа ти те тай маєш на те свідків?« Потім промине їй вже охота чіпати тебе тай називати відьмою, не бійся. Не прийде охота й тоді, як Михайло стане двірником, а вона його жінкою. Спустися лише на мене, лиши мені те.

Він зблід страшенно й предивно підчас тих небагатьох слів. Його очі занялися чудним блиском, збільшилися незвичайно й стали зимні, мов лід. Все те стояло у дивному контрасті до його ніжних, дитинячих черт. Його груди піднималися й опадали, а він сопів, неначе-б що лиш напружився тяжко при фізичній праці. Вона вхопила його за руку і глянула вдоволено на нього.

— Ти... як ти отсе зробиш... як ти отсе зробиш... — вона ледви могла промовляти з поздержаної утіхи — то я не знаю що... Инакше я-б і її й Докії й всім тим, що ховають ту гаспиду в себе, запалила хату над головою. Бігме, Саво, що запалила би!

Він обіцяв ще раз сповнити своє слово й вона в кінці успокоїлася. Пізнійше всунулася безшелесно в хату, де старі спали, й винесла тютюн і фляшку з горівкою.

— Тепер напийся! — прошептала вдоволено й підсунула йому під рот трунок. Сама усіла на землю, підібгавши під себе ноги на орієнтальний лад і напихала люльку. Се був для неї найкрасший момент, найбільше пожадана хвилина. Курила радо, до пристрасти, але не сміла того робити инакше, як тайком, бо мати була її за се, а вона боялася глуму людей. Ні одна дівчина в селі не курила, се було лише у Циганів звичаєм, а вона не хотіла уходити за Циганку. Ніяким способом, ні за що в світі. Супротивлялася тому з цілою амбіцією своєї дикої, неуговканої вдачі. Але так, у ночі, коли вони сиділи на самоті й

ні одна людська душа не доторкалася їх, могла собі поступати після вподоби.

І він любив, коли вона курила, бавився тим мов забавкою. Купив їй сам у поблизькім місточку, що притикало до їхнього села, люльку й любувалися в тишині незрадливої ночі отсею приємністю.

А що тепер були дні горячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана. І так сиділа й тепер у його ногах. Густе, неподатне волосе спадало їй дрібними кучерями на чоло, а коротка, груба коса теліпалась при скорих рухах її голови по плечах, мов жива. Курячи гляділа ненастанно на Саву. Припала до нього цілою пристрасною своєю душею. Тішилася бачучи, що справила йому приємність принесеним трунком, що він оживився ним і став говірливий. Іноді й побоювалася його. Та все коли трохи попив, було легше дібратися до нього, або випросити що небудь у нього. Ніч була така ясна, круг них виднілися всі предмети так докладно, що можна було з легкістю виразно почислити дрібне листе вишневих дерев, що здіймалися докола нужденної хатини. З темної зелені малого яринового садку визначувалися стрункі, білі мальви гучним ростом у гору, а їх білі цвіти здавалися в деяких хвилях, немов блідніли між густим листем у магічним сяєві місяця. Зі східної сторони хатини десь за садком закричала смутно, переразливим голосом сова. Рахіра зачула се.

— Хтось умре! — сказала сухо, звертаючи

свої блискучі очі в ту сторону, звідки дався почувти віщій оклик.

— Звідки вона кричить?

Він здвигнув плечима.

Оклик повторився, й як уже тепер здавалося, зовсім в їхньому сусідстві.

— Агі, се таки близько коло нас! — кликнула.

— Боїшся? — спитав він і глянув поважно на неї.

— Ні!

— Не бійся, ти не вмреш!

Вона всміхнулася й показала свої білі, блискучі зуби.

— Най мої вороги гинуть! — сказала.

По хвилині, підчас якої мовчали обоє, обізначалася:

— Не скажеш таки нічого старим про се? А я-б їм таки навмисне все розповіла. Нехай потішаються трохи, як чорною годиною. Я їм не до вподоби, то може вона приросте їм до серця!

Ал' він похитав головою. У нього прокинулася якась думка. Він хотів собі се заховати. Воно могло йому колись пізніше ліпше придатися. Колись і проти самого Михайла стати в пригоді. До того хотів колись Михайла захопити з дівчиною й вже тоді... Його очі засяли, як передше, зимним блиском, що чим раз більше ріс, погойдалися по землі від одного предмета до другого й він замовк. По якімсь часі спер голову в руки, а ті на коліна, втопив очі у землю й промовив:

— Сього року має тато прекрасну пшеницю! Саме та, на котру я сам орав і котру до кінця досівав!

Вона виймила на хвилину люльку зпомежи зубів і спитала!

— Тай що?

Ніщо! Але та земля, на якій ми сего року ту пшеницю сіяли, дуже добра! Всі наші ґрунти дуже добрі! Земля товста така та красна, що хоч що посій, то все пишно виросте!

— Се ти в-перше знаєш? — спитала вона із легким глумом. — Ціле село знає, що ґрунти Івоніки чи не найліпші тут у селі. І від панських мабуть ліпші.

— Я се й перше знав! — відповів він звільна й все задумчиво. — Але від коли Михайло пішов, знаю се ще ліпше. Як чоловік сам сіє, сам оре, сам сапає — спізнає все ліпше. Але той кусник — він лежить недалеко від бурдея і від нього найблизше до цісарського гостинця — я-б його дуже хотів мати. Я-б собі хотів там поставити хату. Але — додав сумніваючися — чи мені його тато дасть? І Михайло казав раз, що там було би дуже добре поставити хату. Навкруги мали би ми свої ґрунти. До дороги близько, в бурдею не буде можна все сидіти. Ми оба не зможемо в бурдею сидіти.

— Старий не дасть того лану! — закинула рішучим тоном Рахіра.

Він не відповів.

— Старий не дасть тобі його! — повторила вона роздразнено. — Він дасть його Ми-

хайлови: а як уже дасть, то захоче, аби ти мене покинув...

Очевидно він мав ті самі слова на устах, бо докинув так само нетерпливо й роздразнено:

— Він зараз зачне говорити про гріх і скаже, що з гріхом на душі чоловік ніколи хісна з землі не здобуде, тай таке иньше. Я знаю! Я вже наперед знаю...

Вона гляділа вперед себе хвилю живо, задумана, з випуленими очима. Побачила себе в уяві газдинею, з красним, як сніг білим рушником на голові, в довгім вишитім кожусі, як ішла за ним у неділю до церкви. Всі чоловіки й жінки оглядалися за ними, а дівчата аж миналися зі злости. Вона була газдинею на Івонікових ґрунтах! Вона, Рахіра!

Се була її мрія, що вічно леліялась у її серці. Се було те велике щастє, за яким горіла її лакома душа й без якого не могла собі уявити життя. Прилягла до нього цілою своєю ненаситною, горячою вдачею, з цілим голодом молодої, дикої натури, що зілявшися ще й з иньшим житєм в одно, ніяк не могла розстатися, хоч би й в думці від неї й всіх об'яв і вимог, які її за собою потягали.

В погоні за удержанем того її грубого уявою вимріяного щастя деморалізувалася несвідомо чим раз більше, не жахаючися ніяких, хоч би найпідлійших учинків для заспокоєня своїх бажань.

Так, як вона собі уявляла, як думала та як хотіла — мусіло статися. Инакше й не могло воно бути. Він хотів її, вона хотіла його, він мав

дістати землю від родичів, а все иньше майже не істновало для неї.

— Ти! — вирвалося нараз нетерпливо із її уст. — Чого ти ніби ждеш? Поки Михайло з війська верне?...

— Тай я маю ще до війська йти! — відповів чохмурно. — Раз не взяли але другий раз можуть взяти!

— І тебе? Таже вже Михайла відобрали?

— Та так, але я мушу за себе служити! — сказав знов хмарно.

Вона помовчала хвилину, а відтак спитала:

— А як би ти ще одного брата мав, мусівби й той іти?

— А вже-ж!

— А ти-б конче мусів?

— Гадаєш, ні? Тоді тим більше!

— Чому тим більше?

— Бо при родичах усе б один лишився! Розумієш?

— Звідки ти се знаєш, хто тобі те казав? — спитала.

— Се я знаю! Тай і від тата знаю! Те всі знають!

Вона замовкла й попала як передше у живу задуму. По якійсь хвилці спитала:

— А як воно буває, як дома є лише один син?

— Тоді він може бути увільнений, тоді можна сказати: »Старі слабі, й він мусить лишитися дома, щоби старих доглядати тай господарством правити«. Вона не питала вже більше. І він за-

мовк, скрутив собі папіроса, а вона почала гризти нігті. По якійсь хвилині обізвалася:

— Як Михайло прийде, то ти будеш мусів іти. А заким ти вернеш, то він ожениється й старий дасть йому найліпшу землю. — Вона говорила се голосом, що чим раз більше знижався та упадав. Ніби бачила, як нараз її щасте розбивається, як гинуть усі надії.

— Та я не мушу йти до війська, — сказав.

— Але-ж ти сам казав, що мусиш іти...

— Я відріжу собі один палець... або ні — то ти мені даси щось від твоєї тіжки з М. — яке зілля, якийсь трунок, щоби мене на той час звалило... я стану марний і мене не відберуть. Я не боюся жовнірства — додав з притиском — але я не хочу служити. Я там буду волочитися зо два-три роки з гвером, а за той час утрачу найліпшу землю. Мені лише про землю ходить, лише про землю. Все иньше мені байдуже. Нас є двох на ту землю: маємо однаково й добру й слабу дістати.

— В тебе таке саме право, як у нього — потвердила вона лакомо.

— Таке саме, а може ще й більше!

Замовкли обоє. Так сиділи якийсь час. Згодом запіяв когут. Було по півночі. Він прокинувся зі своїх гадок, хотів піднятися з місця, але вона вхопила його за руку й затримала.

— Лишися вже тут отсю ніч! — промовила півголосом. — Дома не будеш ліпше спати, як тут!

Він усів на місці не сказавши ні слова й

обняв її рукою за шию. Вона прошептала йому кілька пестливих слів до вуха й притулилася до нього мов ласиця, одначе він не всидів довго. Нараз устав, неначе на якийсь внутрішній приказ, неначе його гнало звідсіля щось геть, і відсунувши її руки від себе, піднявся живо з місця. Його очі почали за чимось то сюди, то туди блукати, а відтак спинилися на фляшці з горівкою. Станув.

— Є ще тут що? — спитав.

А відтак відкривши ще трохи трунку, приложив фляшку до уст і випив усе до останньої краплі...

— А тепер уже йду! — сказав.

Вона встала за ним, простягнувшись коло нього безшелесно мов кітка й випровадила його аж до перелазу.

Опісля подали собі руки.

— Не забудь за Анну! — пригадала вона ще в останнє.

— Не бійся! — відповів усміхаючися. Але той усміх споганив його ніжні дитинячі черти до крайности...

— Аби вже мене так моя добра доленька забула, як її забуду! — думав даліше, прямуючи байдужним кроком полем до бурдею.

— Побожна! Полізла з мамою на прощу скавуліла перед усіма іконами, понесла світло та гроші, а тепер — ади! — як кертці, як борсуки лізли десь під землю, аби їх ніхто не ймив, а воно таки вийшло все на верх!!

Ціле його роздразнене нутро зворохобилося, але zarazом відчув він велике вдоволене й несказану злорадість. Тато й мама докоряли йому за його зносини з Рахірою, мов за проступок, називали найтяжшим гріхом, набивали вуха від рана до вечера преріжними осторогами та грізьбою, що нічого від них не дістане а он тут пішов старший, звів дурну наймичку й хотів їм у хату ніби невістку впровадити...

Був би майже в голос розсміявся, такою смішною видалася йому отся ціла справа в тій хвилі. »Капітан« — як його мати іноді називала — будучий »двірник«!

— Так, таки так! мама! — говорив у нім якийсь голос дальше. — Вона вже отворить очи й сплесне в ручечки, як довідається про те. Буде вже мати собі потіху.

Одначе його серце не сміялося довго. При спогаді про матір замовкло й схолодніло в його душі. Знав. Так як мати не припустить ніколи в хату Анни на невістку, так не прийме й Рахіри ніколи до себе. Ніколи!

Неначе вовчиця кинеться на нього буде відривати його від дівчини, коли прийде вже до шлюбу. Відчув інстинктом, що вона буде його найтяжшим ворогом у боротьбі за його щасте. Ні батько, ні Михайло, ні люди, ні ніхто иньший — лише вона одна. Одна однісінька вона.

Мимоволі збилися його руки в п'ястуки.

— Мамо! мамо! — просичав ненависно крізь зуби, затискаючи сильно п'ястуки. Всюди було її повно! Здавалося, був би її здавив, так дуже

станула йому нараз в дорозі й з такою свідомою ненавистю згадав її в ту хвилину.

Його груди піднялися із внутрішнього зворушення й ніздрі задріжали. Був страшний в отсій хвилі. Як би була Марійка його тепер побачила, була-б без сумніву сказала: »Тепер він знов якийсь без ладу!« До того гризла й мучила його вічна тривога, що не дістане ніякої землі. Почув себе неначе відкиненим, неначе без вартости й відчув, що не може бути без землі... Але й без Рахіри не міг лишитися.

— Рахіра — або земля!... сказав одного разу коротко тато, а мама неначе тисячами язиків повтаряла те саме. Всі закутки хати відзивалися до нього, як станув лише на порозі дому. Ба, навіть і сама земля мала лише ті одні слова для нього. Всюди, де спинився його погляд на полях, на нивах, де пишалося збіжжє, шелестіла кукурудза, перемінялося все в те одно: »Рахіра — або земля!«

Се випивало його кров і виводило з рівноваги. Підчас тих двох років, де був приневолений служити їй удвоє стільки, вона прикувала його до себе більше, як батько й мати.

А Рахіра знов говорила: — Як не будеш мати землі, то не зможемо побратися! З чого нам жити?

І справді, з чого їм жити?

А її покинути не приходило йому навіть на думку, не сніло навіть. По prostu — не міг бути без неї.

Його чоло зморщилося хмарно.

— Рахіра — або земля...?

А відтак сказав у нім голос виразно й голосно: »А чому не одно й друге?«.

Так, чому-ж не одно й друге?

»І одно й друге!« — заспівало в нім і він почув нараз вдоволене, немов був вже в посіданю одного й другого дорогого скарбу.

Так, обоїх. Се вистарчало йому. Він лише сього хотів. Се був початок і кінець його мрій і бажань. Отсе власне. І сього хотів він усіми нервами свого єства, хотів до кінця свого життя. Бажав сього свідомо й несвідомо, лише жив і дихав тим...

Ішов іще полем до бурдея. Ніч була така ясна й лагідна, така тиха, неначе хотіла розійтися в лагідности й красі. Десь-не-десь стояло мовчки не шевелячися нежате ще збіжжє, дрожала роса на колосю, або товпилися один по однім снопи в кланях, кидаючи відсторонь велику неповоротну тінь около себе.

Він ішов у напрямі поля, тою самою стежкою, що знижалася мов котел, що колись ішли нею Анна з Михайлом. Його позір спинився на бурдею й деревині, що обдавала його темною тіню, а відтак мимоволі на »сусіднім ліску«.

Він лежав так темно й густо, так спокійно, неначе-б ждав на кого. Все оставав однаковий і поважний. Хлопець успокоївся, поглянувши на нього, й інші образки заповнили його душу. Звідти він часто крав дрова. Там зрубав він одного разу цілого дубка й спродав Жидови, й до

сеї днини не знав про се ніхто. Іншим разом украв татови два штубії, спрятав там і знов спродав Жидови, й тато на те не прийшов. А знов раз саме в середині літа забрав мамі кусень полотна, що білилося, закопав там — і ніхто й не писнув за ним.

Він був там певнійший, як дома. Сей ліс ставав йому нераз у пригоді, не був далеко від бурдея, а що найліпше — все, що в лісі роблено, не було гріхом. Чи вкрасти що, чи крадене заховати, чи чинити там добре або зле — се все не було там гріхом. Ужє як ліс кінчився, як лишилася остання деревина за спиною й чоловік ступив на рівне, чисте поле, так лишився за ним і всякий гріх і він був свобідним, чистим, як передше...

Прискорив кроки.

Побачив заяця, як той гнав вперед нього конюшиною високими скоками. Він мусів його дістати.

Ніч була така місячна й тиха, все спало, й ніхто не перешкодить йому вбити звіря. В бурдею мав пишну батькову стрільбу, що ніколи не хибила, а вбивала на місці. Так мав би що понести завтра до Жида на Гоппляцу. Жиди самі дичини не їдять, але вони скуповують її для панів до міста.

Он там виринув він знов із конюшини, темний і зграбний. Піднявся на задніх лапах і стеріг вухами. Саме аж просилося grimнути в нього... Він не йшов уже з бурдея, а біг. Забув уже й землю й Рахіру, й вся вага, що тяжіла

Йому ще перед хвилиною на душі, була неначе здута; він відчував і знав лише одно: того звіря он там він мусів спалити. Його гнало до того неначе мусів се зробити за всяку ціну, неначе мав тим відзискати всю рівновагу свого єства.

Легкі, імлісті постаті, що висіли недвижно перед »сусіднім« лісом над вохкою, багнистою левадою, здавалося, ворушилися, оживлялися й незаметно усувалися з місця. Здавалося, зливалися ніжно в одну масу, й здіймаючися побідно в гору, мостили примануючи таємничими рухами до огу до темної, вижидаючої глибини ліса.

Одна зірда на небі найшла своє місце не вигідним і замінила його. Величезним, луковатим розмахом кинулася в простір і спинилася срібною мерехтячою точкою на противнім місці безкрайного голубого неба.

Одиноко й опущено лежав бурдей на переді горстки тих лісових дерев, що збилися до купи садовини, а його два дрібні віконця вилисьувалися щиро до ясного місяця й до широкої площини, що розлилася перед ним.

Стара Сойка, здавалося, мала лихий сон. По довгим вештаню з одного кута свого об'єстя в инше, сіла й завилала. Її голова була сим разом спущена до землі, а її вите повне болізниці, зловіщих вібрацій.

XVI.

Наблизилася пізна осінь — листопад. Вона привела соняшні, але вже холодні дні й незви-

чайно погідні ясні ночі. Одначе про воду говорили люди, що вона вже цвигте. В самій пізній осени був у неї час розцвіту. Вона була ледовато зимна, мала рішучо срібний полиск, та була така чиста й прозора, що на її дні можна було розрізнити й найдрібніші камінці.

Та вже минув час білення полотен. Білі, довгі пасма полотен, що пишалися кожного літа у Марійки в поблиькості бурдеа в саду або на сіножаті коло конюшини, були старанно звиті й заховані в хаті »на горі« у великій скрині. Поля простягалися обнажені зі свого золотистого та ріжнобарвного строю, й тут і там спинялися громади товарини, випасаючи богату стернину. Поодинокє здавлене калатанє майже беззвучних дзвінків при шиї вибраної чільної худобини блукалося джожачи тихими полями, завмираючи десь далеко в простороні, а відтак наставала тишина. Спокійна й мирна, а земля огрівала де могла свою втомлену поверхню. Около бурдею виглядало гарно й відновлено.

Михайло пробував уже цілий місяць дома, увихався як бджола у всіх закутках господарства, й зробив із него — як говорив Івоніка — чисте зеркало. Він багацько чув і видів при війську, навчився багато, й що його тепер вражало дома тут в бурдею, як і в сільській хаті »на горі« немило — се була нехарність. Що лише міг у руки взяти — очищував, порядкував, і загалом працював із такою охотою, неначе-б вижидав що дня візитациї самого генерала, або й якої иньшої військової старшини. Ніколи не чув себе таким

щасливим і вдоволеним, як тепер. Йому здавалося, що був паном якогось великого пишного, зеленого світа, й міг у ньому робити все, що хотів.

Звезене збіжжє стояло золотистим муром, або як різно вставлена компанія недалеко бурдея, коло саду, й ані одно стебельце не звисало з нього безладно, а малий тік, що ділив його від бурдея, був чисто й старанно виметений. Опале з деревини листє, що становило лісок і сад бурдею, було зібране в велику купу й ожидало своєї задачі, а кукурудза сама лупилася. Очищувану висипували в кошницю коло току, а вона визирала дрібними, жовтими зубками крізь плетене прутє великого неповоротного коша. Всюди панував найбільший лад.

Надзір над стайнею й худобою обрав Михайло зараз на другий день по своїм повороті а Сава мав тепер — як він сам йому весело всміхаючися казав — на якийсь час »урльоп«. Він умивав і вичісував свої воли, що вилискувалися на сонці мов шовк, а в стайні завів лад мов у хаті.

Івоніка походжував щасливий і вдоволений по всім усюдам, і як говорив, то говорив незвичайно голосно. Се був найпевніший доказ його внутрішнього вдоволення й тихого щастя, та що з його душі спала ослона смутку.

Михайло був уже дома. Був уже більше як місяць і мав ще більше як з місяць остатися. Він мав Михайла що хвилі перед очима і знав, що як той піде ще від нього, то за цару місяців

верне вже на все до дому. До пів року буде його мати на все дома...

В неділю ходив він із ним до церкви й здоровив кожного щиро й голосно. Сього року було вже прецінь цілком инакше, як тогід...

Марійка була горда й щаслива й вибирала в душі межі богацькими доньками невістку, а навіть і Сава здавався веселішим, як звичайно.

Він помагав охотно Михайлови при кожній роботі, й хоча уникав усяких допитів брата про Рахіру й його відносин до дівчини, то однак присутність його, здавалося, немов вдоволяла його; що найменше не потребував ночами пам'ятати про бурдей і худобу в полі, й міг безжурно пересиджувати в Рахіри й її батька. Тут став він зрештою майже щоденним гостем... Инакше малася справа з Михайлом і Анною.

Вони могли лише зрідка бачитися, а ще рідше з собою говорити.

Анна уникала всякої нагоди, щоб ходити в село, а коли пасла товар у полі, пересиджуючи там годинами, всеж таки не могла часто з Михайлом на самоті розмовитися. Зараз приступали до них дівчата або хлопці, що також доглядали тепер тут свою худобину (вона-ж не була вже одна в полі), мішалися в розмову, й бесіда сходила на звичайні денні справи. До того боялися, що їх тайна могла частими стрічами зрадитися, й так відкладали все на день св. Михайла, очікуючи його мов спасення від усяких смутків і клопотів.

— А коли тато й мама заборонять тобі на

св. Михайла взяти мене за жінку, що тоді? — спитала трівожно одного разу, коли їм прецінь довелось побути хоч часок на самоті з собою.

Вона звернула свої великі, з жури запалі, блискучі очі допитливо на його обличчя й всміхнулася вимушено.

— Тоді поставлю їм таке питанє — відповів він весело всміхаючись — і скажу: або мати мене з Анною тут при собі, або мати мене з Анною в місті. Тоді вже вони змякнуть, не бійся. Ти ж не Рахіра. Ти не моя перва сестра, й се не гріх, що ми любимося. Наша милість не потягне за собою гріхів і біди. Іншої причини не мають вони, щоби нас розлучити. Що ти не богацька дитина — додав, угадавши по виразі її лица, що в неї були ті самі слова на устах, — то я спитаю в тата: — Тату — скажу — і ви, мамо! Чи ви були великими багатирями, як побіралися? га? А все таки Бог на вас не забув, тай допоміг широко, що ви нині красні газди. Я лишу вам усе поле — скажу я їм — тіштеся ним, а я беру собі Анну й верну назад до міста. Там я вже найду собі роботу й не згину. Тепер я вже инакше думаю, як давнійше — тягнув він дальше, підносячи пишно голову в гору — я вже обглянувся трохи по світі й знаю, що чоловік, який має добру волю до праці й здорові руки, не згине з голоду. В місті живуть люди й без землі. Тяжко живуть вони, се правда, але все таки живуть, а часто й не гірше від нас. А в тім я се лише так кажу — додав знов усміхаючися — бо я знаю, що як притисну їх, стануть по моїй стороні. В

мами не стало би більше сліз плакати за мною. Вже що мала, здається, все виплакала. Я знаю, вони будуть сварити, будуть відказувати й нарідати, мама будуть перед сусідами жалуватися, а тато раз-враз зітхати, а про те хто мене може силувати сватати таку дівчину, що я не можу їй в лице дивитися? Як чоловікови жінка мила, то так, як би вона його очима була. Оттак я їм скажу! Нема тобі чого журитися!

Вона підвела до него спущений погляд і глянула йому вигрібущо в добрі, ясні очі.

Він говорив так рішучо й переконуючо, так щиро, що вона не могла не повірити добрим успіхам в будучности. В ній оживилася надія на ново й вона усміхнулася. А однако-ж затремтіло в її душі вже в найближшій хвилі болючо, мов заткнене десь в однім закутку серця жало, коли згадала хвилину, як він заявить батькови, що ось він має сватати наймичку Анну.

— Ти маєш надію, що все закінчиться добре? — спитала на ново несміливо й стиха.

— Маю! — відповів він певним голосом. — Не журися вже стільки! — просив обнимаючи її щиро. — Ти вже так нагризлася, що стала чорна, як он та земля. За кого ти мене маєш, Анно? Що я в тебе? Ти гадаєш, що обдурю тебе й покину? Ти гадаєш, що в мене нема чести й сумління? Від коли се ти така мудра стала?

— Ади, які в мене руки! — додав гордо потішаючи її, й простягнувши раптовим рухом вперед себе сильне мускулярне рамя так, що від мускулів аж лоскотом пішло. — Видиш, яка міць?

На чотири такі, як ти, я-б заробив, а ти боїшся?
Анночно... ти боїшся?

Він підняв їй похилену голову й заглянув зворушений в її очі. Вони були повні сліз.

— Ну, й плачеш!

Вона обтерла сльози, не сказавши нічого.

— Анночко... — просив мягким, ослоненим голосом, притягаючи її тепло до себе. — Анночко, що тобі? Я-ж тобі кажу: Бог нас не покине!

Вона вхопилася його обома руками за шию й заплакала. Щось відняло йому голос.

— Що тобі, Анно? Боже добрий, скажи мені, що тобі? — просив налягаючи.

— Ніщо — прошептала — ніщо! Мені лише так тяжко на серці!

Одна думка промайнула йому блискавкою крізь голову й неначе роз'яснила йому все. »Вона боїться смерті! — роз'яснила — так не гаразд умирати, гріх!«

І він почав її потішати простими, неповоротними словами, а однак скільки почувань, скільки ніжності замикала в собі та мужицька груди! Скільки правди й вірності лежало в його тремтливим голосі, що силувався до ніжності й м'якості, скільки тривоги й щирости зраджували його зворушені, добрі очі!

Ледви знав, що говорив, коли звук його голосу віддавав несвідомо найкрасшу часть його почувань і душі.

— Коли я тут, тобі вже нічого боятися! — повторяв раз-по-раз. — Все буде добре! Я лише Бога просив, аби знайтися тут! Тут я пан! Най

що до нас приступить, мені перед нічим не страшно! Тут я дома! Я лише тут хотів уздріти себе! Нічим не журися! Я стану у всім за тобою як дуб, і, ану, най хто посміє тебе на волос скривдити — побачить!

— І перед Савою й Рахірою боюся! — обізвалася вона на ново журливо.

Він махнув легковажно рукою.

— Перед тим дурнем? — спитав. Він знав про перепалку дівчат в полі й обіцяв Анні, що «побалакає» в відповідній хвилі з Рахірою. — Що вони можуть тобі зробити, коли я тут? Можуть хиба старим зрадити нашу тайну, але на скільки я замітив, не сказали ще нічого. Сава собі добре роздумає, заки зачне зо мною сварню. Він знає, зо мною добре жити в добрі. Йому від мене нема кривди. Я з ним добрий.

— Але він, от, ледви що говорить з тобою...

— Коли він багато говорив, зазулько! Ні, він неговіркий. Від коли з'єднався з Рахірою, від тоді розпливаються йому слова в роті; але ми живемо в добрі. Він прийде, з'їсть, іде до роботи; прийде знов, пробурмотить щось під носом і йде знов, або візьме стрільбу на плечі й плентається годинами по полі. У вечір іде до неї, або й не йде — і се ціла його робота, від коли я дома. Ет, дурний хлопець!

— Оноді я його також бачила зі стрільбою в полі! — обізвалася Анна потрохи потішена. — Я бачила його з заду! Він ішов поволи, в думках, без капелюха й дивився в землю перед себе.

— Він винохує зайців, як пес! — сказав Ми-

хайло з усміхом. — Се його найбільша втіха, як зможе застрілити заяця. Ну, що правда, в нього ліпша рука й ліпше око, як у мене. Та нехай радується тим, що мені до того?

— Але він зайшов потім у »сусідній« лілок! — додала Анна. — А там же нема заяців!

— Він може пізніше стріляв звідти! Краєм ліса маєш там всілякі корчі, він певно за них заховався. Він же не сміє ходити з стрільбою, в него нема позволення на те. Могло-б приключитися, що полем ішов би жандарм і відобрав би йому рушницю й він дістав би за се кару. Се не можна. Він те знає й уважає. Тай таки най уважає. Як би відобрали стрільбу, була би велика шкода. Стрільба дорога й ніколи не хибне вистрілом. Коли лише не гукнеш із неї, вона понесе кулю на місце і там уже всьому кінець. Тато гвалт за неї счинили би. Він те знає, не бійся!

— Я чула, Михайле, — тягнула дальше дівчина несміливо, — що Рахіра забігає тепер уже з часта, а нераз і по кілька день пробуває у своєї тітки ворожки, он тої Циганки, що відбила своїй сестрі чоловіка. Я знаю, що у неї лише тільки на думці, аби мені якого лиха накоїти. Вона може собі роздобути там перемовленого зілля й кинути мені на дорогу. Ти гадаєш, за таке тяжко? Вона погана дівчина. Добре старий Петро каже: »Се, каже, Бог не сотворив, се само вродилося, тому таке погане!«

— І того ти боїшся й через те в тебе на душі тяжко? — спитав він знов сміючися.

Вона вагалася з відповіддю.

— Ні, не саме тому, але... — тягнула нерішено — щось буде, чим я журити-муся! І вже кілька разів снилося мені, що над вашим полем і бурдеєм тягалася туди й сюди чорна мрака. Тай що й надо мною перетягалася вона, як я доглядала в полі товару й шила сорочку. І я не бачила нічого перед собою, ані коло себе, й на хвилину стало так тихо, вже так тихо й страшно, Михайле, що не дай Боже нікому дожити такого. А як мрака минулася й я глянула на сорочку, були на ній чорні крапки. На білому полотні — чорні крапки. Се не добре, Михайле, не добре! Памятай собі, що отсе не добре! Я вмру!

— Від сьогодні за рік будеш ти в мене газдинею й будеш не собі, але мені сорочку шити. І не чорною волічкою вишивати, а самим червоним шовком і хіром (золотом). Отсе ти собі памятай! — сказав він весело. — Журитися нема чого! Що снилося, то снилося! А що я кажу, то вже кажу! — При тих словах вдарив себе п'ястуком у свої груди, що аж задудніло. І усміхнувшись розсталися.

— — — — —

Того самого дня пізно вечером вийшла Анна з хати. Загорнувшись пішла до Мендля на Гопплярц по сіль, і вертаючи дійшла вже недалеко панського дому, саме до того означеного місця, де свого часу старий Петро бачив великого, чорного пса.

Сего вечера не було ясно.

Густа темінь розлягалась і ледви що десь-

не-десь забликала на ослоненому хмарами небі срібна зірочка. Темінь так і товпилася докола неї.

Вона чомусь мерзла й обвиваючися тісніше сардаком прискорила кроки. Нараз добачила в темряві ясну постать, що прямувала саме проти неї.

— Сава! — зойкнуло їй болізно в душі, а відтак переняла її блискавкою свідомість, що вона сама.

І справді був се Сава.

Він ішов рівною лінією, мов невидимо притяганий нею, й спинився раптом тісно перед нею.

— Сава! — кликнула зовсім беззвучним голосом і з її лица збігла кров. — Сава!

Він не говорив ані слова.

Впялився лише очима в неї. Вони занялися в нього дивним, фосфоричним блиском і неначе заколихалися.

Його ніжне, дитиняче обличчє стало поважне, майже терпляче, й він обіззався якимсь диким, здавленим звуком.

— Саво! я тобі нічого не винна! — зойкнула вона страшно перелякана. — Я тобі нічого не винна!

Але він не відривав від неї погляду.

Здавалося, що той зимний погляд, що мов ніж улискувався, пірнув лише на те в її душу, щоб її мордувати. Тепер зробив ще рукою рух, неначе-б зривав з плечий стрільбу, не відриваючи від неї очий, і простогнав. Майже без памяти зсунулася вона йому в ноги.

— Не вбивай мене! не вбивай мене! — кли-

кала зойком раз-по-раз хапаючися судорожно його колін. — Я тобі нічого не винна!

Однак що се було?

Він стояв хвилину недвижно, мов прикований, коли лежала йому в ногах, і його грудь тяжко дишала. Сопів неначе по тяжкій фізичній праці, неначе-б підніс раптом і кинув до землі величезний тягар, або перебіг шаленим бігом широке поле на раптовий, як смерть поважний поклик.

Кілька хвиль стояв тихо, важко віддихаючи, а відтак як би відзискуючи пам'ять і розуміючи своє й її положення, копнув її згірдливо ногою й мовчки віддалився.

Коли вона ослаблена несподіваним, наглим переляком, дрожачи на цілім тілі, піднялася й оглянулася за ним, його вже не було. Неначе розплився в глибокій теміні, так зник із її очий.

Два кроки від неї лежала сіль, яку опустила в переляку, й чорна земля дишала грубою грудною.

Зза одної розірваної хмари показався за хвилину місяць, пождав аж не приволіклася друга, й не закрила його зблідніле, магічне обличчя на ново. Десь недалеко забрехала якась собака, а відтак настала знов цілковита тишина.

Все волоссе стануло їй дубом, і вона скричала проразливим голосом. Їй здалося нараз, що вся темінь і вся самотність чорної спустілої землі збилися отсе в купу, заворушилися проти неї, що туй-туй вирине зза неї на ново постать Сави й не лишить її в-друге живою. Білий і рівний, виросте з одної або другої сторони, й зближиться до

неї. Він усе ще з нею не готовий. Вона чула се. Його страшні очі чула на собі, її душа кровавилася, мов покалічена.

— — — — —

Гірко плачучи забрала сіль і почала бігти. Все на ново оглядалася в дикій трівозі, чи він не здоганяє її, але стрічала лише саму глибоку тишину й густу темряву.

Місцями збивалася вона в величезні клуби й ставала муром проти неї. На розі під липами коло панського дому, потім на-здвж по-при панський город, усе муром, усе муром, а на останку около Докіїного города по-при старі верби, що ділили сад Докіїн від її сусідів. Там вона перемінилася в чорну стіну між густим прутем і сунулася громом на неї. Стогнувши забігла в домашнє обійсте, а при сінних дверях майже повалилася. Незвичайним шелестом у тихих сінях викликана вийшла Докія здивована зі світлом із хати, й дівчина була би її дверми звалила, наколи-б вона в рішучій хвилі не подалася зо світлом назад.

— Бог з тобою, Анно, що ти так летиш? — спитла здивовано жінка, підносячи високо світло в гору, й освічуючи обличчє й цілу постать задиханої дівчини.

Анна була бліда, неначе-б з її лиця зникла остання крапелька крови, а з-остраху губи її аж поштивніли. Витріщившись на жінку широко отвореними, до нестями заляканими очима, затріснула за собою сильно сінними дверми.

— Бог з тобою, дівче! Що таке? — повторила жінка своє питаннє.

— Ніщо! — вимовила беззвучним голосом. — Я здибала Саву! Я гадала, що він мене убіє! Ой, Боже, Боже, Матінко Христова!

— Та як убіє, та за що убіє? — питала живо Докія, вступаючи за дівчиною в хату.

— Ну, таже убіє! Через Рахіру! Такий був страшний, що... ей! Боже, Боже, Боже!

З печі роздалося півголосне хихотане.

Се підпивши собі трохи Василь сміявся, та умостившись вигідно на великій печі, прислухувався уважно всьому, що діялося в хаті.

— Сава хотів тебе вбити? — питав тепер весело. — Та за що? Щоб забрати собі вашу гуску соли? Ну, й було би за що людську душу на себе брати! — І сказавши се, захохотався знов, як передше весело, глупковато.

Докія поставила світло на своє місце, на комин і звернулася до розпочатої праці коло печі. Анна сіла втомлена на лаву коло неї й оповіла стрічу.

— Його очі були такі страшні, Докійко, — докінчила — такі страшні, що я кілька жити буду, не забуду їх ніколи!

— Іди, доньцю, йди! — успокоювала жінка. — За що мав би тебе вбивати? Сього й не кажи нікому, бо як би старі почули про се, то-б на місці стали тобі ворогами. Сава-ж лінюх, пустий з дівчатами, але він не лихий хлопець. Я його знаю, так як і того другого знаю. Тобі щось у нім привиділося й ти переляклася, доньцю. Іди, лягай на постіль, і не згадуй про се нікому.

Відтак принесла з другої святочної хати свячену воду й покропила нею зворушене дівча. Їй було жаль молодій мучениці, що зі самої гризоти й тривоги про своє щастє бачила майже що не в кождім якогось ворога. Зрештою вона вірила і в »нечисті очі«.

— Савині очі для тебе тепер не добрі! — об'ясняла спокійно дівчині, — бо для тебе тепер взагалі позори чоловіків шкідливі! А коли ти ще перед ним перелякалася, то певно, що він десь добре на тебе витріщився! То ти, доньцю, його вже сама злякала!

Так уговорювала й успокоювала вона ще довгий час дівчину, поки ся не лягла до спочинку. Але цілковито не могла її успокоїти. Скулившись на постелі, лежала непорушно й гляділа великими очима мовчки вперед себе.

— Він таки хотів мене замордувати! — говорив у ній якийсь голос ніби десь дуже здалека. — Я се знаю! Хоч най сему ніхто не вірить, хоч най вірить, то я се знаю! Отсе хотів він таки зробити, хоч Бог знає за що!

Погляд його відчувала на собі, неначе-б блискавка попалила її, а його ніжне, дитиняче обличчє, з виразом поваги й болю, не покидало її у сні. Аж над ранком попала в сон безсонний. Коли збудилася, були в неї руки зложені як до молитви. Кілько разів прокидалася в ночі зі сну, руки все складалися до молитви. Вона й успокоїла розриту, молоду душу дівочу...

XVII.

Щось чотири дні перед св. Михайлом скоїлося у Івоніки нещастє.

Два музиканти минали доріжку, що вела в «сусідній ліс» по-при бурдей і грали.

Скрипка заводила щось своїм тоненьким голосом жалісливо, а цимбал поважно вторував. Здавалося, жалібне, звучне пасмо так і воліклося за ними в слід, філюючи мягкою гармонією осіннім полем, полишаючи за собою тут і там у воздуху звучне, смутне зітханне, мов жальний зойк бджіл...

Чуйна Сойка прокинулася коло бурдею зі свого супокою й попала в несамовиту лють. Заходячи ревним брехотом, пінилася, силуючись урватися з ланца й роздерти незвичайних гостей на кусні. Не успокоїлася й тоді, як два музиканти зникли з очий і лише звучне зітханне розірваною філею лишилося у воздуху коло бурдею.

— І чого їм сюди минати! — лаяв Івоніка сам до себе, забираючися до відходу в сільську хату по якісь мішки, хмурячися й собі за чужими людьми.

— Роздзвенькалися саме тут, як на яке весілля! Чекайте ще, в мене ще нема весілля! Прийде час, я вже сам вас покличу! Тоді грайте, аби вам струни потріскали, а тепер на чорта мені вашої музики!

— Цить! — гримнув лютим голосом, притупуючи ногою на роздразнену собаку, що роз'їв-

шись прямо, не з'уміла віднайти попередньої своєї собачої рівноваги.

Зворушена прокинулася від грімкого колосу пана, й перелякана змовчала на хвилю. Подивившись здивовано мудрими очима на хлібодавця, й здавлюючи в собі новий наплив брехіту, що силоміць вибухав із її груди, полізла нарешті покірно до буди.

Івоніка пішов, а вона знов почала своє. Вилізши обережно, боязко з буди й задивившись дико очима в сторону музикантів, загавкала знов їдко, аж майже завила кілька разів до воздуха. Відтак постоявши якийсь час, розмірковуючи й оглянувшись уважно на всі сторони, лягла мов на варту перед будою й стерегла остро своїми вірними очима обійсте.

Сонце стояло вже високо й був уже пізний поранок...

Двері від стайні відімкнулися якимсь чином і стояли відтворені. Нікого не було коло бурдея, хто-б їх примкнув. Михайло копав шанець на улюбленім загоні під »сусіднім лісом«, Сава молотив зі старим Петром на тоці овес, а Івоніка, що пішов по мішки, не вернувся ще до сеї пори назад. Мале теля, що було замкнене в стайні, вийшло із неї й пленталося та підскакувало весело бутними скоками по малім, плотом замкненим обійстю.

Сойка, роздразнена чомусь веселою рухливістю незначного звіряти, кинулася на нього при-

страсним гавканем і урвавшись сим разом з ланцом, напала розбішена на нього.

Сполохане до нестями дитиняче звіря погнало у раптовім перестрахи на сліпо вперед себе до плота, і в дикім з'усило, аби перескочити пліт, зачіпилося о один кіл і розпороло собі живіт. Так і лежало тепер он тут, тяжко дишучи й стогнучи, примкнувши на-пів прегарні дитинні свої очі, доки одно по однім не спинялося коло нього й не силувалося сим або тим принести покаліченому пільгу.

Марійка, що надійшла з Івонікою, несучи з собою снідане для синів, розпадалася коло нього мов над дитиною, а Івоніка бідкався гірко на всі сторони. Він же розривався, дрожав над своєю худобою, а отсе таке красне та таке дороге, се гинуло перед його очима! Хто-б був надіявся такої нещастя з ранку, хто-б був сподівався такої шкоди! Хто-б був гадав на таку утрату, сподівався того всего! А все через ту бішену, прокляту собаку, що сьогодні мов наймлена казилася... Він пірвав люто за батіг і свиснув ним із цілої сили по хребті переляканої Сойки. Вона забігла заскавулівши голосно до буди, а він звернувся на ново до теляти. Коло нього клячала Марійка зі синами і майже плакала. Гладила раз-по-раз його гарну головку, приговорюючи до нього ніжно та любо, мов до хорої дитини. Оба хлопці силувалися перевязати рану та виповняти точно прикази батька, щоби принести хоч на хвильку пільгу нещасній звірині, але їм се не вдавалося. Всього було зрештою надармо. Рана була смертельна,

ніяк було звіря ратувати, й щоби не згинуло в муках під руками, порішено його дорізати.

Сава піднявся перший і став коло нього мовчки. Михайло з матою трудилися ще коло нього. Марійка підкладала свої руки під дрібну головку, щоб вона не товклася так сильно до землі, а Михайло старався змиряти судорожні рухи ніг.

— Подивися, Саво, як воно на тебе дивиться! — кликнула Марійка сердечно, глядячи на ново голову, що на хвилю успокоїлася.

Сава стояв усе ще мовчки, з похмуро стягненими бровами й болізним виразом коло уст. Се було його телятко, він любив те звіря, доглядав його, а тепер воно змарнувалося за одну хвилину. Його мали дорізувати. Йому було жаль.

— Та що мені з того? — відповів гірко.

— Воно на нікого не дивиться, лише на тебе, так як би тобі хотіло щось сказати! Видиш, Саво, видиш? — кликнула Марійка зі зростаючим зворушенням. — Ходи, погласкай його!

Сава зближився й хотів схилитися. Та звіря підняло в тій хвилі голову й вдарило нею так тяжко до землі, що всі коло нього аж сіпнулися. Потім звернуло на Саву свої великі очи з виразом дикого, відражаючого перестрашу.

— Воно щось думає, його очи щось говорять! — обізвався Михайло.

— Саво! — кликнула мати. — Подивися на нього!

Сава відвернувся одним рухом.

— Дайте мені спокій! — відказав, очевидяч-

ки прикро вражений. — Доріжте його борше, аби не мучилося!

— Біжи по Онуфрія! кликнув Івоніка.

Побіг...

Пів години пізнійше воно вже не жило.

— — — — —

Отся нагла, несподівана пригода зворушила до глибини душі старих і молодих. Говорено майже лише про се цілий день. Отсе звірятко, то була препишна штука, се була, расова штука, була від Савиної корови, й мала з часом до себе дістати пару. А тепер... І який гарний та сильний віл мав із нього бути колись!...

Аж тяжко згадувати. І ще сьогодні з рання лизало так щиро Михайлові руки, як він подав йому бурачків з грисиком, лізло йому до рук та пхало йому свою головку під паху, таке було пещене. А розумне було, а на їду таке добре. Таке мале, а бралось ніби вже сінце їсти, вже ніби щось микало зза драбини. Але та проклята Сойка... та проклята Сойка... її варто таки зараз на місці вбити! Кілько вже шкоди вона накоїла! кілько дробу пороздирала, курий, качок, раз і индичку, а кілько галасу, метушні заводила, й все через одно ніщо, пусто та дурно, неначе-б бачила якісь страховища або иньші привиди. Проклята собака, коби замовкла вже раз на завсіді!

Михайло потягнув її кілька разів батогом так, що вона з пів години скавуліла й крутилася в своїй буді за місцем...

Шкода була за велика, аби проти неї остатися спокійним. А причиною була вона. Пліт, що

замикав мале обійсте коло бурдея, був уже також мов обскубана гуска, старий та нездалий. Особливо-ж те місце, де звірина збавилася. Кіле виставало з него мов бабині зуби.

Він, Михайло, мав ще на весні — як приходив на Великдень до дому — на думці полагодити той пліт, лише не мав тоді доволі часу. Кілька вільних днів, а потім свято, тай не було коли й розмахнутися. Але тепер він уже його так не лишить. Полатає його, полагодить і все буде добре. Так не могло дальше лишитися. Нині така шкода, завтра иньша, а позавтру могло знов що иньше скоїтися. А потім настане зима, западуть сніги, й цілий пліт повалиться на землю. Як він його підопре, полатає, то постоїть ще якийсь час. А як верне зовсім до дому, тоді инакше приложить до него руки. Лише аби кіля трохи звідки роздобути. Все иньше байка.

— А «сусідній ліс» до чого? — спитав Сава з глумливим усміхом, вказуючи головою на безлисий ліс, що стояв недвижно, мов вкопаний. — Від чого ліс? Кільканацять кавалків кіля, та як треба, трохи й прутя, що розросталося на вохкій часті ліса, й справа скінчена. Через те ліс ще не збавиться, а його пан, чи хто він там є, не збідніє. А в нім було все, що було потрібно до загороди. Тепер були ночі такі ясні та гарні, що можна кожду гильку розріжнити, й від бурдея не напів світа віддалений. Збіжжя не було коло ліса ніякого, щоб, нехай би хто сказав, мож його потолочити, земля була в округи неначе обголена й сліди тратилися на ній як на леду, люди

заходили сюди лише рідко: що могло бути тут розумніше, як піти та набрати всего, що потрібне? Лише правда, не треба би боятися.

На ті слова Михайло усміхнувся, тай Сава усміхнувся й собі.

— Як ти не підеш, то я піду! сказав він.
— Мені все одно! Кожний має шкоду! Дерево росте, а худобина як загине, то вже не встане!

Сава правду мовив. Трохи кіля з «сусіднього ліса», а трохи прутя, й він лишить татови плотище в порядку. Тепер і Сава охочий до роботи, а там, як він піде знов до касарні, отсе ледви чи зробиться перед його цілковитим поворотом.

— Ей, та касарня, та касарня! — подумав знов. — Коби він уже раз у своїм життю побачився на волі, вона неначе жите загатила йому своїми мурами.

— — — — —
Над вечір вийшов перед бурдей і розглядався цікаво. Звізди переступали. Небо було ними засіяне. Було ясне й чисте, яким буває лише в осінні ночі. Глубина його була безмежна. На ліво трохи лежав «сусідній ліс.» Неначе велика, знесл. пляма чорнівся на гладкій поверхні землі, й здавалося, стиха приманював до себе.

Чи не було тихо? Снувалася сюди яка людська душа? Чи потрібно було хто знає скільки деревини? Хотів хто дуби валити? Ет, кільканацять, ні, навіть не кільканацять, а може лише з десять кавазків, і було би досить.

Але він через тата надумувався. Тато не любив, як хто сягав рукою по чуже добро. Все

казав: »Те, що ти візьмеш із чужого, мусиш подвійно віддати, і навіть не будеш знати, коли віддаси!« Він стидався тата гірше, як мала дитина.

— Ніяк іти в ліс, тато дізнається! — сказав до Сави, що вийшов зараз за ним, забираючися як звичайно вечером до Рахіри.

— Тата завтра не буде дома! Він іде до міста, щоб віднести якусь рату до банку!

— Хто казав?

— Так мама казала! А ти маєш татови сповідатися, що йдеш у ліс? — спитав Сава докірливо. — Ану, як тато побачить пліт полатаний, чи скаже слово? Врешті як хочеш, мені що до того? Я не повішуся на плоті, хоч ти його роби або не роби! — Здвигнув байдужно плечима й пішов пильним кроком до села.

— Ти все своє! — забурмотів Михайло похмуро під носом. — Я знаю, що тобі все одно!

Відтак промайнув його погляд побіжно по лісі.

Він лежав уже закутаний в теміні й ждав. Уже неначе виговорив своє: »Піти взяти й зробити, що треба! Що в лісі робиться, та не грішне!«

Ну, йому не треба багато деревини...

Його серце було ще переповнене жалем за дрібною худобиною, що змарнувалася, і він відчув потребу праці, неначе-б вона мала відшкодувати страту, що лучилася в господарстві, та загоїти рану. Потім він уже спокійно вернеться назад до касарні. А завтра йдуть тато до міста... Може би й він пішов з татом? Уже сповна два

місяці минуло, як покинув мури. На кілька годин міг би йти. Приніс би що Анні. Від часу, як говорив із нею на самоті в полі та потішав її, не говорив із нею більше.

Тут проблисло йому мов світлом у душі: він буде говорити з татом по дорозі про себе й про Анну, буде говорити, аякже! І так уже за два дні св. Михайла! А на самоті у-двох представив би татови все красно, попросив би, тай здобув би тата на свою сторону. Відтак мав би лише з мамою упоратися. Урадувався сею думкою, мов здобутком... Але чи добре прискорювати річи, що мали свій означений день на порішення? — відгомніло йому десь неясно в глибині душі — чекати так довго Михайла, а тепер два дні перед Михайлом заговорити?... Чи вийде се на добре?... Св. Михайло був його патроном...

Щирість і побожність так і заповнили нараз його молоду душу, так і скріпили його надію на добрий успіх у будучому. Неначе в мягких філях блиску задрожало в його серці щастем. Його родичі були добрі. Хоч би що й казали й робили, хоч би воно й як там було — він відчув у отсій одніській хвилі, що вони вволють його волю...

Його молоде обличчя осталося поважне й тихе. Лише його душа всміхнулася. Препишним богацтвом блиску й щастя всміхнулася вона й він почув себе вповні щасливим...

— Анно! — заграло щось в його душі радісно.

Та Анни тут не було.

Його рвало до Анни, щоб її притиснути до грудий та передати те сильне почуте щастя, що ним заволоділо в тій хвили. Нехай би вона знала. Йому небо отворилося...

XVIII.

Настала тиха, місячним світлом пронизана ніч і привела з собою такий самий мирний, теплий, осінній поранок.

Івоніка завинув у платину потрібні папери, витягнув гроші зі скрині й пустився в дорогу. Коли доходив кінця села, мимоволі станув. Оглянувся. Чи не забув він чого? Майже мав таке прочуте. Він помацав ще раз за ременем гроші, помацав завинені папери. Ні, те все було тут при нім, не бракувало нічого. Щось його здержувало, неначе забув що. Відтак промайнув поглядом по полі. Воно було таке пусте і голе, від коли зведено збіжжє, та коло того не спинялися його думки. Йому було тужно на душі, так як нераз бувало, коли Михайло був у службі.

Зітханне вирвалося з його грудий. В недовзі знов так настане. За дві неділі кінчиться його урльоп.

Ішов поволи, з неохотою й не замічав того. Думав про місто. До нього було ще так далеко, а скільки разів топтав він уже дорогу до нього й назад, а сьогодні знов. Але він мусів. Всі грошеві справи, особливо-ж з банком залагоджував

він собі сам і не був би на нікого здався. Хлопці були ще за молоді й не розумілися ще на таких річах, а Марійка вже цілком не вдала би з панами говорити. Звісно, жінка. Доки він жив, робив усе сам, що припадало робити голові. Тому й було в нього все в найкрасшому ладі. Як умре, лишить діти на своїм місці й все буде йти, як на шнурку...

Кілька чорних ворон, що снувалося малою розстріленою громадкою полем, сполошилося його зближенем і злетіло о якийсь кусень дальше. Перед його душею станув чомусь Сава.

— Як би се так який заяць, Сава мусів би мати його! — подумав. — Уже він на стрільця вродився! Сьогодні з раня зібрався й пішов до сусіднього села. Там був той чоловік, у котрого дав собі шити нові, вовняні, білі шаравари на зиму, а Михайло ходив по обійстю й все щось розмірковував. Раз відказував на мраку, що звисала туманами над землею.

— А тобі що до мраки? — питався він усміхаючись.

— Та ніщо! Я лише боюся, аби дощів не стягнула. Я маю на дворі роботу.

— Не бійся! — потішав він його. — За годину зіпе її сонце, що аж любо буде! Тепер ночи ясні, а небо таке чисте та блискуче мов зеркало; такі мраки не приводять дощу...

Відтак перейшли його думки самі з себе на теля, що погбло. Така шкода, а перед вчера було ще таке веселє та бутне! В своїй малій загорідці скакало так високо, що він боявся, що

вискочить колись та підбіжить до своєї мами та виссе все молоко. А їло ще так лакомо, двацять чотири години по тім от що! Як ті двері вітворилися? І ніхто не видів того, ніхто не чув, не наче невидимою рукою вітворилися... І ні одної людської душі не було коло стайні. Але се вже так. Як має бути яке нещастє, то й сто очий і рук не відверне його. Поміж тисяч людей вставиться воно, ніким не спостережене, ніким не зачуте й таки буде. Як запобігати йому? Коби чоловік знав...

Се було Савине телятко, але Михайло чи не більше жалував за ним. За новими шараварами забув Сава вже шкоду, а Михайлови воно все не дає супокою. Про що й не говорить, а на останку все про нього заговорить. В його душі воно все жило й не давало йому супокою... Деяка худобина, особливо-ж рогова, буває иноді така, що можна її забути. Візьметься за чоловіком і держиться його й волочиться за ним, як та тїнь.

Такий був сей бичок...

— — — — —

Позавтру було св. Михайла, патрона Михайлового. Треба буде піти до церкви. Але то аж позавтру, а завтра по обіді він буде вже дома. Забув сказати Марійці, щоби Михайло купив свічку тай відніс до церкви. Се також через он ту шкоду. На такі річи він ніколи не забуває. Зрештою він сам уже купить свічку... Чо-гоб він у місті аж до позавтра бавився? Має лише рату заплатити в банку, де визичив трохи грошей, аби купити загінчик той під лісом, що припірав до

його поля, — поступить до пана й верне назад. Ні, він уже завтра буде конечне дома. Сам уже піде з хлопцем до церкви.

В його серці так і знялася в тій хвилі несказана любов до сина. »Михайло!« — кликнуло ціле його єство радісно й відчуло лише одно: любов. Але його уста осталися німі. Він був сам один посеред мовчазних піль і лише глибоке небо здійсмалося понад ним...

Він купить йому яблук і принесе добрий, білий хлібець, коби вже лише тут був, коби був вже тут. А то до міста ще половина дороги, далеко ще. Його ноги ніби постарилися, все ніби одно місце топтали...

Пиняво йшлося йому сьогодні.

XIX.

Другий день був знов мрачний. Здавалося, що мраки змовлялися, аби зниматися кожного ранку з запустілого поля величезними сірими масами, аби волоктися по нім без перестанку, аби втискатися в кожний закуток на землі, а відтак подіватися десь і якимсь тайним чином приводити чудові, ясні ночі...

Марійка стояла в полудневій порі коло стола й завивала саме в якусь хустку горнець із борщем і кулешою, що недавно зварила хлопцям. Михайло або Сава мали прийти й взяти їду в бурдей. Івоніка мав аж по обіді вернути, а вона сама не мала часу відносити їм харч.

Саме перед хвилиєю глянула вікном, чи не йде котрий із них; їй здавалося, Михайло. Одначе не побачила нікого. На дворі було мрачно й крізь малі віконця мало що було видко. Вона спішилася сьогодні. Її ожидала ріжна праця. Окрім того мала ще в село йти.

Була лише в сорочці, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волоссєм виглядала дико. Не мала ніці навіть часу пригладити волосся та закинути яку хустку на голову. Одначе її тонке, ніжне обличчє, з ясними лагідними очима усмиряло вражінє її занедбаного вигляду.

Від пятої години з раня була на ногах. Одна робота за другою віднімала в неї кожду вільну хвилину й ніяк їй було про себе думати. Зрештою до них рідко хто заходив і вона не вязалася ніколи одіжю.

На дворі забрехала собака. За пару хвиль вітворилися двері й на порозі станув старий Онуфрій Лопата.

— Дай Боже добрий день, Маріє!

— Дай Боже й вам, бадіко! Ступайте близше!

Він не йшов далі. Станувши на порозі, сперся обома руками на одвірці й глядів мовчки хвилию на неї. Відтак спитав:

— Маріє, де ваш Михайло?

— В бурдею! Я от жду на нього або на Саву, аби прийшли та взяли собі їду. Маю йти з вовною до пан-отця й не маю коли нести їм їсти. Зараз мусить котрийсь із них надійти.

Погляд старого облетів цілу хату, відтак спинився знов на Марії. На його лиці був дивний вираз.

— В бурдею, кажете?

— А-я!

Він сплюнув.

— А-я, в бурдею! — відповів. — Він лежить застрілений в »сусіднім лісі«, ідіть туди тай заберіть собі його!

Вона повернула свою розбурхану голову за ним і витріщилася на нього затуманено.

Що він плів, що він плів? що? Не звучало воно так, як те, коли Івоніка вернув із бранки й кликнув до неї: »Маріє, ми нашого сина втрадили?«

Се було щось подібне, але вона його цілком не зрозуміла. Стала лише біла, як смерть, її очі втворилися широко й впилися недвижно в його обличчє.

Він повторив свої слова:

— Ваш Михайло лежить застрілений в »сусіднім лісі«, ідіть тай візьміть собі його!

Тепер зрозуміла його.

Не звертаючи з нього очий, ба, витріщившись на нього з найбільшою увагою повела нараз обі руки цілком звільна до голови, зарила пальці в волоссе й почала кричати.

Кричала так страшно мов звір, і кричучи вилетіла на двір...

Так як стояла, помчала на місце горя.

Він не міг її догнати. Легіла мов на крилах. Через стернину до бурдею, а відтак попри бурдей і далі. Через шанці сказала мов серна, а де не могла перескочити, видрапувалася руками й ногами, не спиняючися ніде на хвилину.

По дорозі сповіщав він кожному, хто питав про страшний вид жінки: — Михайло Федорчук лежить застрілений у лісі!

— В котрім лісі? — питано.

— Таже в »сусіднім«! Он там!

Усе, що зачуло про се, кидало роботу лоском і гнало до нещасного місця.

— Боже, Боже, Боже!...

Ліс лежав замкнений в собі й вдоволений. Сиві маси мрак висіли в чудацьких формах над ним, місцями ясніші й темніші, й силувалися розвести неприязний сумрак його глибини. Здавалося, холодний віддих так і здіймався з тої глибини, й здіймаючись відпирав ніжну імлу горою.

Ворожий шелест прокинувся землею, коли Марїїна нога ступила в ліс, потапаючи в грубій верстві опалого листя. Тут обняв її ледоватий холод.

Глибоко в лісі, там, де пні виростали дикороскішно, де гиля розширялося широко, вона повалилася на землю.

Отсе була правда, що старий казав. Он тут лежав Михайло... Громада людей зібралася за одну хвилину. Питання й відповіді мішалися блискавкою, а один стояв по середині сполоханого гурту й оповідав.

Він, житар із сусіднього й по часті побе-

режник отсего ліса, йшов рано лісом. Тяжка роса, похожа на мороз, тяжіла ще на гиляках.

Він ішов і молився.

Все молиться, як іде ранком полем і лісом. Така вже в нього привычка. Ішов, каже, й молячися розглядався лісом. Коли-ж так іде, наступає нараз ногою на щось тверде. Спиняється, дивиться, а се бардиця й капелюх. Що се має значити? — думає він собі. — Чи хто дрова краде? Та чому вже без капелюха? І тепер, о тій порі?... Се почало його дивувати. Він пішов поволеньки, потихоньки й обережно далі, бо опале листе лежало так грубо на землі, що нога тонула в нім, і воно мов живе шелестіло, а він хотів захопити злодія, або хто вже там був, із заду. Коли-ж нараз дивиться, а на землі лежить чоловік. Він приступає ближше, а той і не рушається.

— Ти собі тепер досипляєш, як уже налагодив дровець? — погадав він собі й оглянувся за дровами, але стятих дров не бачив. Тоді приступив ближше до чоловіка й дивиться, а він обернений лицем до землі, прикритий сардаком, а сорочка його аж до шиї закровавлена...

— Оттут тяжка рука працювала! — докінчив він своє оповідане. — Я побіг борзо до Онуфрія Лопати, він тут найблизший сусід, найдивиться на вмерлого, а може пізнасть звідки він. Лопата прийшов, з ним иньші, ми обернули, оглянули а далі видите всі самі, що є. Тяжку провину взяв той на себе, хто се вчинив, бо се молодий хлопець, а як чую, дуже порядний. Не-

хай Господь Бог прийме його душу в своє царство і несповіданого!

Глибокий перестрах малювався по всіх лицах, усе зойкало, зітхало, дехто ломив мовчки руки, а кожний вгадував і допитувався про вбійцю.

— Він сам зрадить себе, як його не відшукують! — толкував чоловік далше. — Ліс його не викаже, бо він з роду-віку мовчазливий. Але як нін раз вийде з ліса, тоді стане вже під боже око та під людську бачність, і все вийде на верх.

Тим часом як люде товпилися неначе рій на місце горя, грізно й з обуренєм гомонячи та радячися, оглядаючи вмерлого й нещасну матір то з жахом, то з цікавістю, впадаючи все на ново в дике обурене й жаль, вилася нещасна мати коло вбитого сина мов підстрілений звір.

Кричала переразливим голосом, стогнала, зойкала й обмацувала його раз-по-раз зо всіх сторін.

— Михайле! Михайле! Михайличку! вставай!! — Піднімала його голову й опускала невважно назад. Хапала за руки й опускала. Обмацувала ноги й вертала назад до голови й при тім глядала раз-у-раз помочи.

— Хто се зробив? Хто? Хто? І за що? За що, за що? Та же він умерлий!! застріленийий!! Він уже цілком застиг! Зимний як лід! Лице біле як сніг, сорочка цілком у крові змочена... він умерлий... ратуйте! ратуйте!...

— — — — —

— За що? За що? За що? — розривав її груди страшний, проймаючий крик, в голосі шаліла душа, що розбивалася з болю, а руки доторкалися,

трясучися в тяжкій, зимній лихорадці дорогого тіла неустанно. Хапала, відтягала до себе, опускала безладно й знов хапала.

— Люди, він умер!!...

Новий потрясаючий окрик прошиб похмуру тишину ліса й мов блискуча сталь пірнув у душу всіх присутних та привів із собою голосний плач.

Де в кого піднімав тяжкий стогін затверділу грудь і грубі руки обтирали сльози, що неначе з вогню добивалися на верх і зсувалися незаметно по лиці.

Умер...

Її погляди зломилися як в умерлого й вона стратила голос.

— Вставай! — благала шепотом, з напруженням усіх сил, схилиючися глибоко над умерлим.

— Вставай, Михайле!...

Відтак не вспіли її задубілі уста більше нічого вимовити. Ледова студінь простягнулася на цілому її обличчю й вона повалилася без пам'яті на його тіло...

— — — — —
Се було того самого дня по обіді. Івоніка вертав до дому. Завернув на найкоротшу дорогу, що вела до села, аби лише як найскорше добитися до дому.

Він ішов пильно, а довкола його уст уклалася лінія втоми. Він ані разу не спічнув, виринувши з міста. А там у місті не з'уміло його ніщо довше задержати, як скоро упорався раз зі своїми справунками.

Переночував у пана, й хоч як пан і пані

вмовляли, аби по справунках лишився з годину-дві на спочинок, він ніяк не дався намовити. Повернувши з банку, попрощався й пустився в дорогу пазад. Його тягнуло до дому.

Був повний неспокою, хоч не міг тому віднайти причини, й глуха якась тривога прокидалася в нім, чим більше заходив у запустілі поля, що мали небавом зіллятися зі стерниною його села. В малій дзьобенці, що висіла йому через плечі, ніс Михайлови красні яблука й білий хлібець, а окремо завиті білі свічки до церкви. Завтра-ж св. Михайла й треба буде піти до церкви...

Його ноги шпоталися по грубій груді стернини, так як би що хвилі забігала невидима куля між ними й вмисне звільняла його хід. На серці-ж уместився глухий тягар... Він почув себе старим. Уже аби що казати, а він таки вже не молодий. А от, тяжко йдеться йому. Не так, як ішлося давніше. Землі не чув під собою. Але воно так буває. З кожною годиною чоловік старіє. І не вважаючи зітхав раз-по-раз тяжко.

Але вже побачив себе на полях свого села. Вже минув більшу часть дороги, вже от-от панський двір, вже от-от його хата... Може ще з кількадесять кроків і він опиниться коло своєї хати... Але нині тяжка мрака. Все сповила: й хати й дерева... так лиш мріють з неї... Він станув на хвилину майже несвідомо й задумався.

Чи вступати йому вперед он тут до хати? Марійка може вижидає його. Може схоче довідатися, чи залагодив усе точно, вона боязлива...

Його хата дивилася на нього.

Стояла мертвецьки тихо, між обнаженою садовиною, що здіймалася докола й позад неї, та дивилася. Легка імла звисала ліниво над краєвидом і в-округ неї, збільшала понурий вид пустої хати.

Двері сінні стояли широко вітворені, з них біла темінь, а віконця чорнілися з білих стін, мов чотири чорні таблички.

Він відвернувся.

Ні! Йому не хотілося туди ступати. Волів піти просто до бурдея, до Михайла. Приніс йому яблук і бохонець хліба, й його тягнуло вперед до нього.

Він поступив рішучо вперед і мав за часок панський дім і свою хату за плечима.

Перед ним розстелилися знов поля.

Але він не бачив багатого. Десь недалеко стояла ще хата Докії. Її мав іще минути, а відтак завернути доріжкою в чисте поле, де причаювався його бурдей до землі.

Осінь мрака позакутувала все в своїй сивій віддих, десь-не-десь порозкидувані хатки тонуло в ній зі своїми білими стінами, й він глядів лише в саму пусту мраку. Здавалося, немов вона вмисне збиралася грубими масами все вперед него, тиснулася вохкими дотиками до його грудий і лиця, аби заслонювати собою всякий вид на пусте поле...

У нього були очі острі мов у вірла й він хотів її пронизати. Там, де поля схилилися на однім місці незаметно в плоский котел, там лежав його бурдей. За ним чорніла деревина, а там

далі на право «сусідній ліс», що виглядав завсіди неначе-б ожидачого. Отсих точок шукав тепер.

Його очи від давних літ звикли до них вони становили свого рода опору для ока, що линуло в рівнину. Але він нічого з того всего не добачав тепер. По недовгим часі похмурого напруження побачив, як щось відділилося з ніжно-сивої тканини імлі.

Воно було ще далеко від нього, але він розрізняв уже щось, ба, здавалося навіть, міг децю розпізнати.

Здавалося, щось двигалося в напрямі до панського дому, а з тим і до його хати... На переді люди, поодинокі чоловіки й жінки, їх голови в білі рушники позавивані відрізнялися ясно в мряці, вони ступали поважним кроком, а за ними, трохи позаду віз, упряжений волами, також поволи рухався з місця.

Однак що се? Його воли? Бурі?

Вони йшли так поволи й хитали головами неначе кивали вже з далека до нього, а віз ледви-ледви волікся за ними. Довкола воза знов чоловіки й жінки. Очевидно везли щось...

Вдарило його щось із заду в плечі так сильно, що він пошпотавшись мало що не впав! Відітхнув тяжко й його очи впилися в той вид.

Прискорив несвідомо ходу.

Неповоротні брили землі виростили йому злобно під ногами й все на ново приневолювали його до шпотаня. Його хід став дикий і нерівний. В кінці опинився близько воза...

Нікого не здоровив. Не бачив нікого. Його

також ніхто не здоровив. Ніхто не промовив ні слова, все було мов поразене. Бурі станули самі з себе й все зробило йому мовчки, несміливо коло воза місце.

Наступила глибока тишина. Здавалося немов кождий звук в сивій імлі давився...

Він глянув...

На возі лежав простягнений білий-біліський його син...

Тяжка, кровава мовчанка...

Добру хвилю витріщався на нього, відтак підняв руку, погладив молоде обличчя, з якого зникла остання крапля крові, а відтак обернувшись нараз до людей, кликнув: »Він не живий!« Якийсь голос спав молотом на нього: »Не живий!«

Його руки скорчилися до середини, він оглянувся з цілковито блудним поглядом і його голова почала сильно трястися.

Одна жінка з розбурханим волоссям оточувала зойками неустанно віз, неначе шукала за чимось. Її погляд надслухуючий був звернений до себе й вона вистогнувала приглушеним, ледви чутним голосом імя помершого.

Се була Марійка.

І знов страшна хвилина мовчання.

Нараз підняв старий бистро голову й його погляд перебіг вигрібущо по всіх пристних.

»Хто був убійця його сина? Де Сава?« — спитав.

Всі оглянулися. Сави не було.

Опустив голову на груди й не сказав ні слова.

Його лице пожовкло, уста задубіли, а серце не-
наче стихло.

Хтось із гурту зітхнув тяжко, а один голос
сказав побожно, з притиском: »І Богови треба
чогось доброго!«

Кілька голосів повторило ті слова.

Потім настала мовчанка й все рушило напе-
ред із місця. Поволи, обережним кроком тягнули
бурі свій тягар...

Отець і мати тримали руки на голові помер-
шого, за ними волілася крок у крок тяжка ти-
шина...

XX.

Коло хати Івоніки товпилися люди. Жандарі,
Жиди, чоловіки й жінки, чужі й знайомі, і всі
гуторили: »Чи чув хто таке? Чи отсе таки прав-
да? Михайла застрілив хтось? Та хтож міг його
застрілити? За що застрілити? Він же не мав
ніякого ворога! Вже хто, як хто, а він певно що
не мав ворога! На цілім божім світі не мав!...«

Потім: »Де Сава? де Сава?«

Мов чорні сполохані птахи снувалися отсі
запити сюди й назад, підчас коли умерлого вне-
сено в хату, перебрано й уложено на постіль.

Сави не було, але він прийшов скорим, летю-
чим кроком. Ледви що зачув страшну звістку, як
уже й перетиснувся крізь товпу перед хатою й
опинився коло мертвого брата. Кинувшись на
нього, ридав і розливався так страшенно, що

чутливі жінки приступали одна по одній до нього й успокоювали його, а на останку відтягли таки щирими, лагідними словами від умерлого.

Лише батько мовчав. Ледви що поглянув на нього. Він не вступався від умерлого сина. Здавалося, він ждав, щоб його бліді уста відхилилися й висловили одно-одніське слово, а потім нехай би земля вітворилася й знов одного-одніського пожерла...

Рана вмерлого, що знаходилася під одною лопаткою, почала на ново так кривавитися, що подушка сильно заплямилася. Мати спостерігши се — вона ненастанно займалася ним, то коло него — казала Івоніці подати другу. Він послухав її, а вона, звичайно слаба й ніжна жінка, стала тепер мабуть із болю така сильна, що підняла вмерлого сама мов дитину в гору й устала його власноручно назад. Ніхто крім неї не смів його доторкнутися. Ніхто! ніхто! Не дай Господи, щоб сего кому захотілося!

Коли Сава зблизився на ново до брата й почав як перше заводити, підняв Івоніка голову, що тримав її доси оперту в руках, і не поглянувши на хлопця ні одним поглядом, сказав до Марії безтонним, ледви чутним голосом:

— На нас спав великий гріх, Маріє!...

Але вона його не чула. Неначе змисли страшила. Приходила й відходила й говорила без звязи. Хвилями впивалася очима в умерлого й гладила пестливо його гарне, супокійне лице. При тім не бачила й не чула нікого докола себе.

В кімнаті було чимало людей. Між иньшими

Докія, старий Петро, Домніка й Онуфрій Лопата. Стояли всі майже недвижно й перешіптуючися вгадували, хто міг допуститися того страшного злочину.

— Хто міг бути йому ворогом? — говорила Докія понурим, майже неприязним шепотом, своєю гордою, високою статю, мов цариця перевисшаючи всіх. — Хто міг бути такій душі ворогом? Чи з вас, люди добрі, знає хто якого ворога Михайлового? Чи вів мав коли з ким яку сварку? Хто мав жаль до него, як він до війська відходив? Кому був він що винен?

Старий Петро усміхнувся гірко й махнув рукою.

— Такого другого не буде вже більше в нашій селі! — сказав із притиском. — Се був шовк, а не чоловік! Він не мав жовчі! — Але він, — тягнув далі з попереднім усміхом на устах, віщим і грізним голосом, поглянувши значучо на сестру. — Той, котрому він стояв на заваді на отсім світі, він не буде мати супокою ані на сім, ані тім світі! Воно мусить вийти на верх, хто він є! Отсе нещастє таке велике, що не найде собі сховку на землі, а крові невинного земля до себе ніколи не приймає! Міркуйте, люди добрі, що я вам кажу, а згадаєте колись мої слова! Я не кажу сего на вітер!

Домніка сиділа мовчки в однім куті на низькому стільчику, стерегла ненастанно очима нещасну матір і хитала жалісно головою. Отсе, що сталося, було страшне. Не дай, Боже, во вік віки в друге такого!...

Її чорні очі блистіли предивним блиском, неначе бачили перед собою чудні події, про які иньші й не прочували, але її уста були тісно сціплені, як би боялися, що одно імя, яке раз-по-раз вири-нало з рою гадок, вирветься силоміць на верх і притягне иньше таке горе для нещасних родичів.

Всі ховали одно перед другим свій зір. Всі вичитували в очах обопільно з тривогою й боязко розвязку страшної події, але ні за що в світі не був би сей або той виявив голосно свого пере-конання, що спочивало десь іще в найтемнішій закутку душі, лише ще почутем оповите, й вижи-дало не ворушачися дальшого розвою акції... Між усіма неначе щось невидиме ходило й об'являло одно й те саме, а відтак прикладаючи білу руку до живих уст, наказувало глибоке мовчання.

Перед домом зібралось чи не пів села. До су-ду подано донос і ожидало завтра комісії. Май-же кожде застановлялося, що з того буде! Шепіт і притишені голоси, зілявшися в одно, здійма-лися правдими філями довкола малої хатини.

Перелякані, змішані лиця тиснулися цікаво до малих віконних шиб, а тут і там чорнілися поскидані на землю капелюхи, мов кертціями ви-риті купочки. Мертвець був у хаті й хвиля ви-магала пошановання. В стайні ричала прикро й трівожно одна забута корова, а в малих сінях ха-ти запіяв захований десь у темноті когут. Дехто молився.

Між тими останніми старухи, білоголові Ма-рійчині сусідки, що мов загублені тіни вешталися селом. Вони багато прожили й терпіли й їх оди-

ноким бажанням було не вмерти без свічки, не висповідавшись передом...

Тепер забилися у найглибший куток хати, аби нікому не стояти в дорозі, а бути присутнім, і впяливши смутний зір у молодого мерця, молилися побожно. Кожного неначе силоміць придержувало щось тут на місці. В хатині, повній тяжкого сопуху, панувала тишина й ожиданне, а шепіт перебігав по ній мов судорожні рухи. Часами уставав цілковито, але лише на стільки, аби в слідуючій хвилі змогтися роєм і розбити нестерпний настрій. Марія стогнала, кидаючи головою то в одчу, то в другу сторону, а Івоніка присунувшиєя близько до постелі вмерлого й опустивши голову в руки, врив погляд у лице любимця й не рухався. Сей лежав білий як сніг і лице в нього було глибоко поважне. Був напів прикритий чорним сардаком.

Умер!...

Михайло його помер. Застрілено його. Рана знаходилася під лівою лопаткою. В лісі найдено його, оберненого лицем до чорної землі. Його капелюх лежав оподалік від нього, а разом із ним і сокира...

Він певно пішов у ліс, щоб там врубати дров, йому треба відай кіля до плота — так він міркував, як обзирає пліт — і там напав його хтось нечаяно з заду. Він мусів ще довго жити — міркували люди — мусів ще раз піднятися з землі, волочитися кусень дальше, а може й кликати помочи, бо капелюх і сокира були окремо, оподалік від нього. Отже він мусів по нападі підій-

матися. Був такий страшно сильний і здоровий, що було немисливо, аби він зараз на місці помер. Він мусів ще якийсь час жити...

Великі, зимні краплі поту вистушили старому чоловікови на чоло. Він схилився глибоко над мертвим. Вчинив то несміливо, незаметно, боязко й майже соромливо, та спитав шепотом: »Ти хотів ратуватися, Михайлику, кликав поратунку! Ти ще жив!« — Відтак мов ножем пірнуло йому душею: »Мене не було дома!«

Сардаком був прикритий...

Хто прикрив його сардаком? Хтось мусів його ним прикрити! Той, хто загнав йому кулю під ліву лопатку...

Він тяжко застогнав.

Пішов за кілем у ліс, аби полагодити плотище для телят. Той ліс нещасливий! І се було чуже добро, за яким він пішов.

Он-те нещасне теля потягнуло за собою таке страшне нещастє. Як би було не загло, було би до того не прийшло... Йому й до голови не було би приходило заходити в той тяжкий ліс... Він похитав у розпуці обома руками голову, але очи оставалися в нього сухі.

А він усе так любив сей ліс, все його тягнуло до него, мов до дому, аж доки його не затягнуло. На віки-віки не затягнуло...

Він почув, як у серці мов у кулак збиваються жили.

Чи він ішов сам до ліса, чи з Савою?

Він повернув раптом голову до людей і витріщився на них страшно.

Ніхто не відповів.

Він забув, що крізь його уста не перейшов ніякий звук. Потім устав, приступив автоматично до Марії і з цілою силою, яка лиш рідко об'являлась у нього так могутно, як в сій хвилі, вдарив її п'ястком у плечі.

Неначе в-двоє переломлена впала від разу на землю.

— Було дивитися, з ким він пішов! — гукнув беззвучним, дряжачим голосом. — Ти була дома!

Як рій переполоханих птахів, так прокинулися всі присутні.

— Бадіко, що ви робите! Бог з вами!

— Бог з вами, бадіко, вона не винна!

— Дайте покій жінці, вона вже в дорозі за сином! — так перелітали голоси остерігаючи сюди й туди, висше й низше, і всі збивалися над його головою.

Не сказавши ні слова, він знов присів коло мертвого сина, загарбавши голову в руки, як передше. Неописане почуття ненависти й люто-сти прокинулося в його душі проти жінки. Вона була дома! Вона була цілий той час дома й могла відвернути нещасте; він же був у місті й мав лише прочуття, що якесь нещасте настане. Вона винна! Його мов огнем гнало до дому. Він був би занедужав, як би був мусів ловше лишитися. В него неначе щось увійшло тоді й гнало назад так, що він землі під ногами не чув. І не

дурно тужила, кровавилася його душа! О, не дурно, не дурно, не дурно!... От, що застав!...

— — — — —

Марію піднесли, і вона заголомшена, майже безпритомна скулилася мов собака коло ніг мертвого. Виглядала відстрашаючо. Розчіхрана, з блудним поглядом і з блідим мов полотно лицем, з устами судорожно викривленими.

— Я була дома, а він був у бурдею! — почала по якімсь часі тяжкої мовчанки, тоненьким, ослабленим, майже дитячим голосом, і більше до себе, як до людей. — Над вечір прийшов сюди й з'їв вечеру, кулешку з борщем. Їв тай сказав: »Сего вечера піду в ліс по трохи кіля!« Був ще такий веселий, тай дивився на мене, й пішов...

— І не вернувся більше! — повіяло шепотом там, де стояли білоголові старухи й молилися. — І не вернувся більше!

Івоніка, здається, не слухав того, що вона говорила. Він глянув, майже не рухаючи головою на бік. Там стояв він, одинокий тепер його син...

— Я був у ворожки! — почувся нараз голос Сави, і всі голови повернулися з жахом за ним. Отсе перший раз заговорив і він. Доси ані уст не отворив.

Івоніка як передше не відводив голови, але виступили йому зимні краплі поту на чоло. Йому страшно зробилося нараз перед голосом свого сина. Він нехай би мовчав і не говорив ані одного слова... »О, Боже, що ти робиш!« — вир-

валося йому нараз з дикою розпукою із грудий, і його голова упала безсильно на край ліжка. В його груди шалів безумний біль. Се говорив він, тепер його одинокий син...

Сава стояв опертий під стіною з закинутими на плечі руками, а його погляди колисалися по землі.

— Я був у ворожки й вона мені казала: »Ти прийшов сюди й розпитуєш про землю, поле, про ріжні иньші річи, а тим часом тобі не тратити тут часу! Іди до дому, бо твій брат забитий! Лежить у лісі«. А я прибіг таки зараз сюди й мені ще на дорозі сказали, що Михайло вбитий.

При тих словах зблизився до брата й кинувшись на ново на него, заривав гірко...

— Чи Михайло пішов сам до ліса? роздався нараз волос старого Петра, мов здержуваний грім.

Хлопець підвів голову. Його погляди поколи-салися на ново по землі й він відповів рівним, ясним голосом:

— Я не знаю! Він пішов собі з дому, а я собі!

— З бурдея?

— Може і з бурдея! Я не знаю!

— По півночи йшов ти до Рахіри! — заговорило нараз в душі Домнічиній. Я вставала визирати, чого собака так розшибалася! А то ти був! »Боженьку, що за місячна, що за ясна нічка була то!« — сказала в голос Докія, що спинилася коло неї.

— Аби добра душечка не блукала! обізва-

лися смутним, побожним голосом бабусі — Так Бог святий уже дав!

Знов настала мавчанка. Ніхто не питав більше ні словечка, ніхто не рушався з місця. Всі немов ожидали чогось, здавалось, в землю вбилися, а хата не випускала з себе нічого. Від часу до часу виривалося де в кого тяжке зітханне з грудий, що застрягло в тишині, а ледви чутний зойк нещасної матери звертав перелякані погляди на неї. Скорчившись рила ненастанно пальцями в волосю...

Нараз оживився рух перед хатою.

Голоси піднялися й долітали чутнійше до середини, якісь питання з відповідями мішалися, а відтак почувлися кроки в сінях... За хвилину відтворилися двері й в хату вийшла Анна...

Поражаюча тишина настала, й всі присутні зробили їй місце.

Вона йшла, перехилившись вперед цілим тілом, ледви волоклася, з поглядом широко вітвореним, вже від дверей на вмерлого зверненим. Її обличчя було бліде мов стіна.

Коло постелі зупинилася, але не на довго. Впившись очима в умерлого, неначе-б він тягнув її до себе, кинулася мовчки на нього. Тут і здавалося, умерла.

Івоніка й Марійка прокинулися переполохані. Що се було? Що то такого?

— Чого ти тут хочеш? Чого ти тут хочеш? Анно!! Чуєш? Чого хочеш тут? — Так кликали обоє злякані раз-по-раз, стараючися її відтягнути

від умерлого, а між присутніми повстало замішане й гомін.

— Іди геть, забирайся, чого тут хочеш?

Але вона не рушалася. Стала тяжка, мов помертвіла, й не мож було її відтягнути.

— Боже святий, що се такого? Чого отся тутки хоче? — кликнула мати, а в гурті піднявся шепіт, тут і там голосні питання.

Здавлений сміх ударився об слух Івоніки з закутка, де стояв Сава, але тут же підняла голову дівчина.

— Хто тебе застрілив Михайлику? — прошептала з неописаною лагідністю й ніжністю в голосі, неначе-б знаходилася з ним сама одна в хаті, обнимаючи його голову руками та вдивляючися йому болізно в обличчя. — Хто? Хто зігнав тебе з сего світа, аби мати більше місця для себе? Хто? Скажи мені! — Відтак поцілювала покійрно його руки й коліна й прилягла лицем до його грудий. Хвилину лише, одну. Потім потряс вибух страшного плачу цілим її тілом. Усі присутні почали за нею плакати, а дехто молитися.

— Дивіться, як плаче! Зараз потече кров по її лиці! Ой, Боже, що за страшне звалилося сюди!

— Казав »не покину« — а покинув!! — ридала дико, заносячися з плачу, а відтак ударила головою до постелі, аж гомін пішов чутно по хаті.

Марія й Івоніка приступили знов до неї перелякані. Їм відслонилася нараз уся тайна нещасної дівчини, й сором і перестрах обняв їх

заразом. Особливо-ж Марія опам'яталася на причуд скоро й зрозуміла. Дівча мусіло звідси забратися. Проч, на кожний спосіб; вона не сміла плямити пам'яті вмерлого. Се не могло бути, щоб він любив отсю дівчину, обіцяв її посватати — не могло бути.

До всего нещастя ще такий сором...

— Іди звідси... що голосиш, як за своїм чоловіком?! — крикнула захриплим силуваним голосом, термосячи з розпукою нещасну з цілої сили.

— Я знала... я знала... — кликала дівчина на ново в гору піднімаючи заплакане обличчя — що щось важкого станеться. Мені серце віщувало. Воно мені казало, що він не буде ніколи моїм. Воно заповідало, й правду заповідало. Але... ми любилися... й він... й він... завтра хотів він вам... усе сказати. Просити, аби ви поблагословили його й бідну наймичку... признатися до всего. Завтра на його патрона. Ждав лиш на той день. Завтра... завтра на його патрона. Вам, бадіко... й вам, лелічко... завтра... й замовк на віки...

Тут заридала знов тяжко... принавши як перше лицем до його грудей.

Не було можливо відірвати її від умерлого. Вона обняла його обома руками, й коли її від него відривали — тягнула його за собою.

— Лишіть її... лишіть її, бадіко, й ви леле Маріє... — вмшався Петро, вступаючись за дівчиною. — Так як він уже до вас тепер не належить, так не належить і до неї більше. Лишіть

її, най плаче. Може він потребує її сліз. Він і так без свічки й сповіди вмер.

Марія ломила мовчки руки... а Івоніка став нув як вритий... Дівчина ридала... що здавалося туй-туй розсадиться її груди — а голос як та струна урветься на завсіди.

Довкола них змігся шепіт... і тут і там виринали голоси, мов стрункі смутні цвіти. Докія й Петро оповіли родичам вскорі історію нещасних молодих — і як він, померший, мав надію, що св. Михайло, патрон його, допоможе йому привести родителів на свій бік, тобто щоб вони приймили бідну наймичку за невістку в свою хату... »Хотіли поклонитися вам... спершу він...« нараз умовкли.

Дівчина піднесла знов голову й оглянулася.

Її великий, темний, ще слізми блискучий погляд пірнув — дико, вигрибущо по присутних, так як тоді погляд батька, коли шукав убійці свого сина.

Нараз відкрила Саву.

Мов лвиця скочила й кинулася майже звірячо ревнувши на Саву.

— Ти! — скричала — ти! — й заривши свої ніхті в його тіло, в його руки, притиснула своє лице до його рамени, й зойкнувши з ненависти — вкусила його всіми зубами.

Він зверещав із переляку й трутив її від себе. Люди кинулися до неї, й відтягнули від него.

— Ти вбив його! — кричала вона цілковито погаслим, ненавистю кипучим голосом. — Ти! Ти боявся, що не дістанеш землі й вбив його.

Беріть убійцю й вбийте його, інакше я його вбю!! — шаліла, вказуючи за ним, що зблідши не до пізнання, заховався зі здичілим поглядом за матір'ю й дихав тяжко, а його обличчя викривилося мов у малої дитини до плачу, а сам дряв на цілім тілі як у пропасниці.

— Ти його застрілив, а мене в сміх пустив, а дитину його осиротив, нім ще світ божий побачила. Убійнику, убійнику...

І їй забракло нараз голосу й сили, й вона захиталася.

Хтось пірвав її диким рухом у зад і заткав рукою уста.

Се був Івоніка. Мати кинулася на неї й підняла руку, щоб її вдарити, одначе мов поражена зупинилася.

Дівчина поглянула на неї.

— Мене? — спитала втоплюючи свій зворушений, майже дикий погляд в обличчя старої — й неказано згідний, майже демонічний усміх викривив її як сніг білі уста.

— Тебе — просичала стара, опускаючи в тій же хвили неспідомо руку.

Обі жінки змірили себе очима, що проймали ледом.

Запанувала страшна хвилина мовчанки. Інстинктивно відчула мати, що Анна вгадала якусь правду. Страшну правду, котра що лише не поколибала землею — але заразом прокинулася ціла її материнська любов.

Сава був тепер її одинока, остатня дитина. Її все. Вона не сміла його втратити. Ні

за що в світі. Лучше сповнила би отсими своїми руками десять убійств, чим його втратити. Ніколи, ніколи! Ніколи не смів ніхто його від неї вивиривати, інакше...

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала; голова її впала безвладно взад на плечі — вона зарила пальці до шкіри в волосся. — Відчула близьке божевілле; якась страшна безодня відчинилася перед нею. — Її син був убійцею... братовбійцею! І його мали забрати також від неї... Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна, божевільна лож...

— Він був мій! — кликнула дівчина на силу, вказуючи на вмерлого, а отсей тут!... Голосний удар вразив її в лице.

— Суко! — просичала мати, — я убою тебе на місці, як ще хоч слово скажеш! Що ти хочеш від нього, й чого пеш кров нашу, тай хто ти таке?... Убую, як гадюку... Геть з моєї хати... геть на двір!

— Убийте мене тут на місці, тут коло нього, покладіть мене до нього в домовину! — кричала Анна не тямлячи себе з жалю й потрясла дико головою, що хустка й волоссе спали їй глибоко в зад. — Поховайте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили — мені тепер все одно, але я нічиєї крові не пю й не брешу. Він мій, мій... а моя дитина й його дитина! Я не розпусниця... піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти, — покладіть мене з ним у землю... у землю!! — і попала на ново в боже-

вільний плач. Раз скрикнула ще хлипаючи: »Михайле, ти таки мене покинув!!«

Тут щось мов освободилося з якихось оков, мов виступило цілковито на волю. — Всі присутні жінки заплакали в голос а Івоніка вдарив головою до постелі, мов молотком. Він немов мову втратив.

— У Михайла знов кров! — запищала Марія й кинулася стрілою до вмерлого.

— Його кров кличе мене! — кликнула Анна. Похилилася над ним, дико витріщивши очі й замокла.

— Капає... капає кров... — прошептала — віджила, коли мене твоя мати »сукою« прозвала...

І повалилася без пам'яті на него...

Одна свічка, що горіла у головах умерлого, впала, покотилася саме до ніг Сави й тут загасла.

Івоніка завважав се. Підняв свічку, запалив на ново й поставив на місці.

Відтак вийшов на двір й ймився за голову... Він дожив чогось страшного, чогось, що відай не мало понад собою страшнішого на землі.

Місяць зійшов велично й спокійно й освічував далекі пусті поля, що кожде стебельце й кождий голий корчик виднівся виразно.

Неповоротно й боязливо поволоклася тінь за Івонікою, якого тягнуло в самоту й який плентаючися мов блудний між стогами... був би найрадше в землю зарився. Раз коло него... а раз за ним простягалася, маячила в різних формах тінь і держалася ціпко пят старого чоловіка. Нараз скорчилася блискавкою в двоє, начеб хоті-

ла в слідуючій хвилі скочити йому на плечі й вдусити його — але він уже й сам лежав на колінах.

І справді.

Він кинувся до землі, знявши руки в гору й почав молитися й бити поклони.

Він не молився словами.

Слова застигли йому в груди й в мізку ледом, від коли побачив свого найстаршого сина блідого й мертвого на возі, й знав лиш те одно, що великий гріх, якого все боявся, впав вже на його дім, і що він походив від Сави. Сава любився з Рахірою — в них була одна кров — а за се Бог тяжко карає.

Що мало далі бути — не знав. Нещастя його було таке велике, що він не був у силі далі думати.

За землю підняв Сава руку на свого брата; лиш за землю. Що иньшого не могло тут бути, а чужий не сповнив сего страшного злочину.

Як однак надіявся колись дістати всю землю.

Впав чолом до землі.

От чого він дожив!...

На те працював ціле своє жите, гріб, згортав кожду грудочку землі, на те, щоб відтак один другого пігнав у ту землю.

Його нутро прокинулося в один одніський дикий голос, а сей голос кричав у шаленім болю лиш одно палаюче слово: Сава!

Чи мав проти него виступати вбвинувате-

лем? Проти свого власного сина? Мав виступити й сказати: »Отсе убійця?...«

Він же був у нього тепер одинокою дитиною. А що було би потім?...

Не міг даліше думати.

Тоді не лишилося йому нічо більше. Сором хиба...

Йому не треба доказів, як суддям (його проняло холодом... завтра-ж вони прибудуть), щоби переконатися, хто се вчинив. Само його серце назвало йому імя убійника.

А може вони не відкриють завтра й відведуть його від нього?...

Все було в Бога. Але тоді нехай би й Рахіра йшла з ним і її батько. Вони знищили його дитину, намовили до сего, він знав се. Вони — ніхто инший!

Лежав хрестом на землі не ворущачися. Не міг відірватися від сего думками.

Що Сава наробив! що наробив! і чому йому таке зробив? Такому доброму, молодому, надії його! він же був у него всім, цілою його надією, й він загнав його в землю.

Коли-б він був знав, що його тут таке зустріне, — не був би його ніколи брав із війська до дому. Але щож — супокою не мали, поки не прийшов. Куди ходили — смутком ходили. Що заговорили — його спімнули, доки не прийшов. Там був далеко від свого нещастя, а жадне з них того не знало. Знали лиш нарікати та плакати, знали лише тужити та прикликувати до себе, а як уже дістали між себе... кинулося не-

щастя на нього... й — мають тепер. Свічки за-
глядають йому тепер у лице. Посеред днини, й
посеред ночі.

»Сава!...« крикнуло знов у його серці, й
страшний жаль розшалівся в його душі.

Як передше Марія так тепер він, зарив свої
тверді, мозолисті пальці у волосся, торгаючи його.
Приводив тим неначе полекшу своїому мізкови.

Ні, він не міг проти него виступати, нехай
буде, що буде. Він не міг. А може... може се
не був Сава?... Може Григорій, може Рахіра?...
Хто міг се знати? »Сава, Сава!« загомоніло на
ново в його серцю могутним голосом — він один
волочився все з рущницею. Він один міг із ним
бути в лісі.

Так лежав він довго на колінах, понурений
в тяжкій задумі, й прислухуючись страшному вих-
рови у своїй роздертій душі.

Нарешті збудив його якийсь шелест. Про-
кидаючися, обглянувся.

Щось біле мигнуло коло стогів і згубилося
коло хати.

Підвівся бистро й зачудувано. Що се було?
Чи який цікавий? Та тут промайнула йому одна
думка через голову, й дикий гнів запалахкотів у
його нутрі. »Рахіра!« — пірнуло йому мов ножем
душею. Се була вона. Мов злодійка підкралася
сюди нічю, щоб побачити, що тут діється. Се
було її діло. Тепер прийшла, щоб натішитися
ним...

Грубий друк лежав скісно на одним зі стогів.

Зірвавши його миттю кинувся з підтишка в напрямі, де бачив постать, і не помилився.

Вона була тут. Рахіра...

Вилізла на пліт, що замикав городець із хатою і ділив від стогів. Лиш у легкій одежі... з хустиною на голові, стояла на плоті близько хати, мов мара, й витягаючися над міру до вікна, старалася одним поглядом обняти ціле нутро хати.

Чи бачила що?

Не знав.

В тій хвили се його не обходило.

Хотів лише приступити без шелесту й потягнути її друком по голові, щоб не рушилася більше з місця. Та се йому не вдалося. В зворушеню не заховувався тихо. Вона оглянулася... й саме, як здоймив друк, виміряючи удар на її голову — скочила блискавкою з плота, й майнула просто в його город. Тут він її не міг дігнати. Була бистра й скоро мов дика коза, а його ноги були втомлені, а тепер мов підкошені з горя.

Сопучи, з блідим лицем вернув до хати.

Перед порогом зустрів Анну.

Петро й Докія, взявши її під руки, вели її до дому.

Її голова висіла безвладно на грудях; чорна хустка, що спадала з плечий, спадаючи воліклася за нею пасмом. Очи її були прижмурені. Рій жінок ішов за нею.

Заповідали їй зжуреними лицами між собою недобру ніч. Декотрі зітхали, а декотрі хрестилися тайком.

Такого горя не бачила ще ні одна з них.

І так нараз прийшло... І чому? Тай хто був винен?... Боже добрий — через кого? За одну ніч прийшло й облягло хату таке нещастя...

— З телям розпочалося — кинув оден голос із гурту.

— Хто його зна з чого... як Бог дає — другий.

— І воно не давало йому спокою, й тягнуло в ліс і манило — доки не затигнуло його!

— І се ще не кінець... — сказав сумовито перший.

— Ідіть геть, кумо, не говоріть такого!... що може бути ще гіршого! — третій.

— А як найдуть убійника?

(Шепотом) А ви не чули, як Анна кричала, що се той зробив...

Одна з білоголових старух перехрестилася. »Цитьте, цитьте...« успокоювала жакливо, — я нічого не чула. Хто се чув?

— Ніхто...

— Ніхто... ніхто... — знялося переляканим шепотом, що переходив у протяжне, півголосом забарвлене зітхання. Нараз збилися сильно перелякані в купу. Сава здогонив гурток, і великими, поквапними кроками майнув по при нього. Ішов, неначе не бачив нікого, без привіту, без якого небудь слова, похнюпивши погляд у землю, і зник у напрямі корчми...

— Се був він, Сава! — кликнула одна молода жінка перепуджена.

— А-якже. Мов стовп який сунув по при нас. Боже, Боже...

— Не дай Боже... не дай Боже... а тата бідного бачили ви? Як громом прибитий, так сидів коло тамтого. Що він сарака гадає? — Мову йому відобрало.

— А вона стала, як божевільна. — І як виглядає! — Най Бог боронить. Без рушника на голові. Здається не знала, що не мала рушника на голові.

— Нещасте відвернуло у неї й очі, як вступило до хати. Воно вже було тут — а як приблизилося — вона стратила пам'ять. Казали, що спішила докінчити якусь роботу.

— Та воно так. Чоловік завсіди спішиться, як нещасте йде...

— Адить, адить... тепер уводять Анну до хати!

— А як; увійшла. — Що з неї буде?...

— Може візмуть її старі до себе. Марійка та Івоніка — обізвалася одна з білоголових. — Тепер будуть мати внука замість сина. Бог не забирає так, аби нічого не лишити натомісць.

— Добре сказали ви, кумо! кликнула одна жінка, розсміявшись.

— Марія прийме її до себе за те, що називала Саву убійником? Най почекає трохи. І звідки приходять старі до того? А ви би, не дай Господи таке — ніби приймили би таку дівчину до хати? Ну, правда, її доля тепер збавлена, але таке вже мало бути. Стара виглядає мов безума, але вона була ще гірша...

— Ніколи не була би я сподівалася такого по них. Тай так усе в затишку зробили. Ні одна душечка не знала, що любилися. Воно не могло добре скінчитися.

— Нещасте рие все в затишку.

— Кілько то разів розпитували в неї, з ким вона сходилася, на кого має гадку, а вона мовчала як німа.

— Так уже хотіло її горе. З самого початку так хотіло. А тепер най Господу Богу подякує, як житиме. Що гадаєте — їй вийде отсе все на добре? Відай її милий покличе її за собою. Як їй виводили з хати, то її хустка зачіпилася за клямку і задержала її, а як відчіпила її, то хустка поволіклася за нею, мов хоругва. А як.

— Так, так. А ви виділи — спитала білоголова старуха — як під ним закровавилася подушка, як її мати вдарила її сукою назвала? Його кров ще жива, й його душа ще тут блудить. Адіт, як світло ясно зазирає на поле. Воно шукає за убійником...

Дехто обглянувся лякливо, дехто перехрестився. Майже всі зітхнули. Слова »Сава« не вимовили вже нічії уста... Отсе, що сталося було таке страшне, що можна було з розуму зійти. Все розходилися й вертали ті самі й одні питання.

— Відки пішло те нещасте? Чому сталося? Хто мав мати з того користь? В цілій околиці не було ліпшого хлопця, як Михайло, а за дві неділі мав іти назад до війська і був би нікому не стояв на заваді!

Думки не успокоювалися.

Мов наглим вистрілом розпорошені не держалися у звязи, а блудили лячно туди й назад, спинаючися на відміну то коло смутної хати, то коло »сусідного ліса«.

Там то все сталося.

Але воно все вийде на верх. Бог не стерпить такого. Він добрий.

Ліс чорнівся неприязно з темряві, осінньої ночі, що надходила проти глухої стернини, й закутуючися чим раз більше в густу темряву, мов радувався порожнечею запустілих піль.

XXI.

Другого дня надїхала комісія. Два судові урядники й один лікар. Оглянули мертвого й сконстатували скритоубійство.

Вистріл — толкували — був вцілений цілком зблизька. Більше-менше так: Зрубував схилений кіле, а убійця стрілив до нього з заду, цілком зблизька. Куля застрягла глибоко в легких, одначе наколи-б був мав зараз поміч, міг би бути вратований, а так загиб через утрату крові. Очевидно волікся якийсь кусень від нещасного місця, кликав може й помочи, але що ніхто не з'являвся, повалився й загинув...

Івоніка сидів підчас слідства як камінь коло мертвого. Ні одна сльоза не заблисла в його очах. Всі присутні говорили про незнайомого убійцю, проклинали найтяжшими словами, ба, здавалося, були-б його на кусні роздерли, особли-

во-ж жінки, лише він один не мав для него слова. Він і не наставляв на те, щоб його віднайти. Здавалося, рішився нараз повірити все якійсь незначній, невидимій власті, нехай би вона все вела, розсліджувала й засуджувала. Він хотів свої руки умити від тої гіркої справи...

— Твердий чоловік! — сказав старий Петро до судді, всказуючи незаметно на нього. — Не заплакав ще ані одною сльозою, від коли спало нещасте на нього. Я-б був на місці вмер. Але він серцем убе себе. Бо те, що він у собі носить, най нас Господь перед тим боронить!

Суддя скинув на него свій погляд і сказав лише: »Най Господь боронить!«

Комісія удалася на місце злочину до ліса. Кілька людей пішло за нею, між иньшим старий Петро й Сава.

Говорено про се, з котрого боку відбувся напад на нещасного і з котрої сторони міг убійник надійти. Ліс не був так старий, як густий.

Зревідовано місце й обговорювано всякі можливі випадки.

Се був цілком незвичайний випадок. Хлопець не мав ніяких ворогів, ціле село було готове на те присягнути. А про самоубійство не могла бути бесіди, бо вистріл наступив із заду.

Убійство се було загадкою, рідкою й дуже інтересною загадкою.

— Чи не чути було окликів за ратунком? Не чути було жадних? Не було нікого в ночі в лісі або в полі?

Нікого не було...

Якась старовина, вдовиця якась зголосилася.

Вона вже була стара — говорила — і не повинна вже грішити, але де біда чоловіка давить, там він уже про ніщо не думає, як тільки про те, аби йому щось в пащу упхати.

Вона потрібувала форостику. Гроший не мала, аби купити собі з кільканацять полін, тож ходила ночами, як вони бували ясні, до ліса й збирала форостик і сухе листє. Листє збирала в мішок і несла його на плечах до дому, де заховувала на стриху, а форостик і сухе гилє рубала собі сама.

Вона була бідна вдовиця, сама одна на світі й ніхто не дбав про неї. І тої ночі пішла вона в «сусідній ліс». Ніч була така ясна, та така вже ясна, що мож було розріжнити кожду гилячку на дереві. А так тихо, що був би почув, як хрущик лізе листечком... Вона збирала листє в мішок.

Воно шелестіло так тремтячи, або може у неї руки так дрожали, що доторкалася чужого добра. Воно шелестіло тремтячи, неначе говорило до неї: «Тихо, бабо, тихо, хтось може тебе зачути, побережник, а тоді ти пропала...»

І вона заховувалася як лиш можливо тихо. Нараз зачула вистріл. Як грім, так ударив він у тишину ліса.

— Ой! — зойкнула вона й була-б з перестра-ху упала лицем до землі, але зараз потім зачула крик за ратунком. Один-одніський голос кричав так страшно ратунку, що її волоссе дубом ставало. «Вай-льо, вай-льо!» Цілий ліс заповнився

тим окликом. Се стріляв побережник за злодіями, що крали дрова — погадала вона собі, а що одного десь їмив, то бив певно тепер.

І о скільки її лише старі ноги могли воліктися, зарвала свій мішок із листем і дрібку гилля тай утікла. І чи її хто повірить? Чим скорше втікала вона, тим голоснійше й страшнійше розходився крик за ратунком.

»Ратуйте, ратуйте!« — не хотіло ніяк умовкати. І чим живійше й щирійше здоганяв її оклик, о стільки борше вона утікала. Ніколи в своїм життю не зазнала вона такого страху, як тої ночі. Ніколи, а вона вже була стара жінка. В неї-ж волосє біле, як сніг... Їй здавалося, що як би був побережник дав їй тоді лише один поличник, вона була-б зараз упала на місці трупом. Вона була як то порохняве дерево, що лише копнути ногою, а воно розпадається. Без ніякого звука, само з себе...

І вона втікла.

Як вийшла в поле, загас голос сам зі себе.

Івоніка збив долоні з дикої розпуки.

— Як би ви були завернулися, лелічко, то було-б можна його вратувати! — кликнув із неказаним жалем. — Як би ви були завернулися!

— Його душа відчувала чоловіка з поблизькості й голос біг до вас по поратунок. Господи, Господи! Ви могли вратувати чоловіка від смерти! — обізвався жалісно й побожно, а разом і з нетаєним докором Петро.

— Видко, вже так Бог хотів, вже так мало

бути, аби він умер! поясняв поважно Онуфрій Лопата. — До чого здався-б убійник?

— Коби я була знала, що там діється, — обізвалася знов бабуся, розпучаючи над своєю поведінкою, я була-б від хати до хати ходила та людий скликувала й на ратунок висилала. А так я думала, що то побережник бе якого злодія, тай утікала, щоб і самій в бійку не попасти. Ой Господи добрий та великий, прости мені гріхи мої, що я наробила! Що я душі людської не вратувала!

Відтак зголосився один молодий хлопець, ровесник убитого.

— Я мав лише сон, — замітив він, — але я-б хотів його розказати.

— Дозволили.

— Мені снівся небіщик. Ніби мені десь розказував, що він вояк у малім місточку, в яким ніколи вояків не було, й що його хотів замордувати хтось, для котрого він, Михайло, був завсіди добрий і щирий. Між жабами хотів він мене життя позбавити, у багні, — ніби оповідав мені, — й коли я боронився та кричав із цілої сили ратунку, він гримав на мене, аби я мовчав. »Замовк би ти на ціле жите твоє, — лаяв мене, — тай таки не вітвориш більше рота«.

— Але я все таки лишився жовніром і лишуся й загину жовніром! — Відтак узяв ніби десь чорний сардак, загорнувся в него, перекинув на плечі косу й пішов. Він пішов, а за ним заголосив хтось так жалісно, що я пробудився.

Івоніка глядів на оповідача витріщеним, за-

деревілим поглядом, і як сей замовк, почав пальцями рити в волоссю.

Він боявся поглянути на кого небудь із присутних. Се горе було за тяжке... Лише цяпинка, а одно імя було-б вимовлене й все пропало. Відчув, як страх виточив йому краплі поту на чоло.

Ціла любов для вмерлого знялася, але заразом, як здавалося, з остраху перейшла вона на самотнього живого. Відітхнувши глибоко, мов відпираючи грудьми камінь, що скотився йому на груди, повів майже блудним поглядом довкола себе. Для його поєдинчої, ясної душі, що досі відчувала лише ясно й звикла була до простого й виразного думання, була ся страшна подія, щось, що затемнювало ум.

Відчував безвиразний страх і безвиразну любов. Страх і любов до живого, й любов і жаль за вмерлим.

Дарма, що втискалася ненависть в отсю просту, велику, гармонійну душу, дарма! Любов була сильніша й перемогла ненависть... Він вчипився одного й держався того ціпко.

Все дав Бог. Його судьба була така.

Чому? Звідкіля? Для чого? — Над тим не був в силі застановитися саме тепер посеред події, що потрясала всіх.

— Він дуріє! — прошептав старий Петро до Докії, що як раз надійшла, та вказав на нього.

— Хто-б не здурів? — відповіла вона просто душно.

Старий лікар, що опинився на хвилину в тяж-

кій задумі, підняв голову й його погляд упав на Саву, що стояв саме проти него. Він мов прокинувся. Що се було? Хлопець стояв білий як крейда й трясся так сильно на цілім тілі, що його коліна збивалися до купи. Лікар подумав про холеру. В тім часі являлися доволі часто холеричні випадки. Ще недавно йдучи сюди, виглядав він погідно й спокійно, а нараз така зміна... Перелякано приступив до хлопця.

— Що тобі, хлопче? Болить тебе що?

Хлопець держав обома руками за живіт і трясучися мов у пропасниці вибовтнув: «болить». Лікар почав оглядати його занепокоєно. Всіх погляди звернулися на него, а Івоніка закаменів на місці. Побілів і його очи заблестіли.

Нараз зігнувся лікар до ніг хлопця, позістаючи в тій позиції кілька секунд. На білих, вовняних шараварах хлопцевих відкрив він кілька крапельок крові. Як лід зимна думка майнула йому блискавкою через голову. Він випростувався знов.

— Із чого се в тебе? — спитав вказуючи на кроваві плями.

— З... з... заяця... — відповів сей невиразно, трясучися як передше на цілім тілі.

— З заяця? — сказав лікар, обмінявшись блискавкою поглядом із суддею.

— Але пляма ще свіжа! Коли ти застрілив заяця?

Тишина.

— Се ще здавна...

Суддя оглянув кроваві плями.

Люди замовкли, й майже чутно було, як товкся здержуваний сильний віддих вязнем у зелених грудях. Все звернулося очима до нещасного батька. Він сидів із задеревілим поглядом, побілілим лицем на однім пни й неначе ожидав кулі з першого-ліпшого набою для своєї груди. Його на бік похилена голова дрожала, а уста викривилися.

— Пляма недавня. Майже цілком свіжа.

— Вона... від качки... я... різав її... й держав межі колінами... — зачулось знов гикане...

Тут же розбіглися запити й відповіді.

Мав він рушницю?

Він ні, але його тато. Можна йти в бурдей і оглянути її. Він її вже від кількох неділь не мав у руках.

Де він був тоді, як його брат ішов до ліса?

Очи хлопця почали неприязно виблискуватися а відтак колихатися над землею з одного місця в друге.

Він не був дома. — Він нічого не знає.

Де був у ночі?

Не був дома. Був... у одної дівчини.

Хто та дівчина?

В тій хвили прокинувся старий, неначе хотів відповісти за хлопця, сказати одно рішуче, важне, переважне слово-одначе вже в слідуючій хвили сперся, немов поборений якоюсь невидимою міцю, назад о дерево і спустив тяжко голову на грудь.

Рахіра. Донька старого Григорія, що мешкає

он там... геть... під тим великим лісом. Його перша сестра... її тато, його вуйко...

— Старий — то шибеник і злодій! — гукнув нараз твердо старий Петро... Незамітно шепнув лікарєви в ухо, щоби дім його переревідувати, а відтак віддалився сам від гурту. Не міг довше глядіти на старого чоловіка.

А де був батько тієї ночі?

...Старий піднявся й поклонився низько... з покори, чи з прозьби? Його звичайно добродушні очи гляділи тепер блудно; сказав беззвучним голосом: »Я не був тоді дома; був у місті. Я нічого не знаю. Я здибав сина вже неживого, як його до дому везли. Але мене гнало до дому, й в грудях стояв сум у мене каменем. Однакож я нічого не знаю«.

Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто в ночі хлопця?

Погляд старого промайнув трівожно по обличчю присутних. — Чи скаже що хто небудь? Як він був де инде тоді, не міг бути з братом у лісі.

Але його уста не були в силі вимовити яке слово. Нехай усе само з себе наступить. Як Бог захоче...

— Лиш як тепер що хто скаже, буде мусіти у суді заприсягнути... — остерігав поважно суддя.

Виступив один чоловік.

Він мешкав далеко від села. Доволі далеко й від Онуфрія Лопати — не мав ніякого сусіда, й мешкав також он тут межі сими лісами. Най-

близше було йому до сего ліса. Він шив сільським людям сердаки й вовняні шаравари на зиму. Сава знає його добре; він у него також замовив роботу. — Тієї нещасної ночі з'явився в него коло півночі Сава й просив, аби йому дали води напитися. Він виглядав з лиця дуже блідо. Був дуже вмучений...

Всіх погляди звернулися нараз острими ножами на обличчє Сави.

— Що він скаже?

— Нічого. Він просив лише напитися води й питав, коли його шаравари будуть готові — та зараз відійшов.

— І блідо виглядав?

— Дуже блідо. Віддихав тяжко, так як би перебігав цілу дорогу...

Тишина задуми.

Чи сперечалися може оба брати перед нещастєм? — Се питанє відносилось до батька.

Ні. Михайло був добрий, і ніколи не розпочинав спору.

Але ще передше... ще давнійше...

Давнійше — часом. Небіщик научав його, її докоряв йому за любов до Рахіри, бо вона-ж йому сестра. Але те все відбувалося в добрім. Він мав усе добрі гадки з братом. Він хотів з него зробити чесного й доброго газду. Він не був його ворогом. За щож мав би йому брат таке виробити?

Не сказав: убивати.

Всі дальші питання, ставлені молодому остава-лися без відповіді. Він закутався в мовчанє...

успокоївся й хіба що десь колись буркнув! »Не знаю«. З інших присутніх не зголошувався більше ніхто до зізнань.

Комісія звернулася відтак до бурдею.

За Савою ступав жандар. Він був у підозрію.

В бурдею зробили ревізію. Перешукувано за рушницею й іншими річима, що могли би роз'яснити убійство, від коли на брата стало підозріне.

Тут поступлено майже по варварськи.

Знайдено рушницю; вона була навіть набита, одначе кабзля в ній була цілком заржавіла. Очевидно не вживано рушниці вже від давна.

Всі вулі, що небіщик поуставляв тут сам на зиму, позатулювавши їх тепло, повиволікувано тепер на двір і перетрушено безощадно.

Сава сам робив те все енергічною рукою й з рішучим видом. Надіянося на яку закровавлену одіж... на яке небудь оружє... може й на яке письмо; — він же не жив тепер тут постійно й міг коли небудь і яке письмо одержати — але нічого подібного не найдено. Лиш якесь зілля. Межи річима небіщика і коло його постелі нашлося воно засохле. Лежало порозкидуване кружевом коло постелі.

Івоніка змішався, як його спитали про значіне зілля. Він же побачив його у перше в бурдею. Не міг нічого пояснити панам. Але в незамітній хвилині спинявся його погляд докірливо на обличчю молодого сина і його уста викривила гірка усмішка.

Йому пригадалося замилуване Сави до всяких чарівничих зіль і те, як він обкидував ними не раз давніше брата.

На питане, чи Сава не знає чого про зілє, відповів сей коротко й мрачно, що не знає нічого.

Перешукали кождий кутик і майже до гори ногами перевернули все. По упливі одної години остався бурдей у найсумнійшій виді. Цілковито опущений, на запустілих чужих полях. Одна Сойка лишилася тут і лежала тихо. Простягнувшись в цілій своїй довжині, й уклавши голову на вперед витягнені лапи — лежала тихо, неповорушно. Вона плакала. Інстинктивно відчувала в мертвецькій тишині, що налягла нараз на бурдей — щось лихого. Піднімаючи від часу до часу морду в гору — вітрила щось нюхом у повітрі й вила. Смутні, гризучі, дико розпучні звуки затрівоженої її душі неслися докола неї далеко в широку тишину і не зачуті ніким — тут же замирали.

В селі перешукали ще хату Григорія й переслухали його з родиною. Вони-ж були в звязи з молодим хлопцем, і ворогували проти родителів убитого.

Але вони нічого не знали. Стояли при тім одноголосно, що нічого не знали, й Саву ніколи ні до чого не намовляли. Знали лише, що Сава тої ночі ночував у них і що рано пішов від них.

Рахіра сама брехала в найогидніший спосіб. Казала, що він уже з вечера прийшов до неї й не рушався аж до рана з поду. Рано пішов просто

від них до ворожки — й прийшов відти зі словами, що його брата замордовано.

І ворожку переслухувано. Вона оповідала: Він прийшов рано ранесенько... майже в потемки до неї й поклав перед неї жменю землі. «Скажіть мені з карт, до кого отся земля належати-ме?» сказав він до неї. — А вона йому вчитала з карт: — «На половині тобі, а на половині другому, але коло твого серця накіпіла кров аж на чорно». На таке сплюнув він вперед себе, ба майже на неї сплюнув, і не вислухавши її до кінця забрався.

Дома розпитували ще матір, але з неї не можна було майже нічого видобути. З перелякано-блудними очима слідила за рухами присутних і держалася ненастанно в близькості молодого сина. Ледви що він на крок віддалився — вона вже майже кричала: «Сава де ти?»

Як довідалася, що Саву підозрівають за убійство брата, заголосила не своїм голосом. Відтак кинулася до нарікань.

Хто се казав, хто? Сава мав би се зробити? Сеж була найчорнійша брехня, що повзла по землі. Хто здурів на таку вигадку? Аби рідний брат забив брата? Він же у неї одна одніська дитина, й най би лиш посмів хто на него руку покласти (тут оглянулася вона страшними, майже звірячими очима). Найби посмів хто забрати його від неї. Ще й його від неї видирати? Не доста, що одного погнала проклята якась рука в землю, що одним буде земля сититися — ще й другого хочать видирати від неї та пхати криміналам у

пашу? »Саво!... де ти?« — крикнула майже по королівськи, »іди, стань тут коло мами, та не відступай від неї!« — Жандарям грозила просто п'ястуком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю.

Але вона знала (нарікала), від кого се все походило. Се від тої чорної розпустниці, що кидалася вчора тут на вмерлого мов яструб — се від неї походилася лож. Але вона ще одержить від неї свою партику, то її не мине. — Її одніську дитину в кримінал пхати?

Тут вона розсміялася так страшно, що людям мороз пійшов по тілі.

— Анна нічого не казала суддям, бо вона лежить хора — вступився Петро твердо за дівчиною. Він же не міг ніколи стерпіти, як обиджували невинно безталанну ту дівчину.

— То най і не підойметься ніколи з постелі, коли нею там кинуло — відчулася божевільна відповідь.

Як суддя спитав у неї по раз другий, чи Сава ввечері і вночі був дома — брехала, що не опускав хати ні одним ступнем. Впрочім вона »нічого не знала«. Нічого... хоч най її й зараз на місці убують. Заголосила не своїми голосами.

Сава заховався за нею, мов мала дитина, почувши, що має бути замкнений на час розслідування вбивства. Побілів мов полотно й скрикнув жалісно: »Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?« — На остатку заховався в малих темних сінцях хати й визирав звідти через мале низоньке віконце на двір.

На дворі під хатою секціонували тіло його брата.

Були при тім лиш старий Петро й батько. Батько благав словами-мольбами, що серце розривали, щоб його дитину не »шматовано«, щоб так і впустити його у землю, яким уже є — але на дармо. На остатку підчинився волі суддів, випросивши у них дозволу »своєю рукою« тримати тіло дитини.

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер! що за плечі, що за голова! — вже багато, багато людей мав старенький лікар під своєю рукою, але ще ніколи не бачив стільки сили й здоровля! — Мов дуб — було се тіло — а голова — мов залізо...

Секція виказала, що хлопець міг бути вратований, коли-б був хто зараз із початку прийшов із помічу; він був за сильний, його молоде й здорове тіло за сильне у відпорі, щоби піддатися відразу убийчому набоеви, але стративши притомність, і не одержавши в час помочи, загинув з причини утрати крові. Вбито його перед опівнічю. Ранок зі своєю помочою наспів для него за пізно.

Сильні плечі... медвежі ті плечі, що залюбки, граючися, брали на себе найбільший тягар — не змогли опертися тягареві смерті.

По раз перший від смерти сина вибухнув Івоніка здавленим хлипанем; його жінка товкла в нутрі хати мов божевільна головою до стіни.

Такого діждалися вони зі своєї дорогої дитини!

Лікар і судді звернули увагу на голову і не побачили одного.

Не бачили і не завважали, як при обертанню тіла випала одна куля з плечий і як її при помочи одніського свідка Петра схопив блискавкою батько. Впившись в неї лакомими очима розібрав він її. Вона була сповита в полотняну шматину й обмотана домовою пряжею.

Він побілів мов смерть... і колибаючися віддалився на бік.

За малу хвилю ступив до сіний, де під вікном сидів скулений Сава й приглядався обдукції. Тут ухопив він його залізними руками за плечі, й поставивши його одним рухом мов перо вперед себе... замахнувся страшно одною рукою. — Два рази протялося щось воздухом... два рази впала одна тяжка, караюча рука на обличчя молодого хлопця — відтак настала попередна гробова тишина й старий чоловік, не промовивши ні словечка, вернув назад до тіла свого сина.

Лікар і судді не дізналися про все ніколи.

Саву взяли між себе жандарми.

Підозріне проти него змоглося й він мусів іти до суду, мав сидіти в гарешті доки не переведено до кінця проти него слідства.

Жандарі били його з своєї сторони, силуючи його тим до зізнання — одначе він мовчав. Лиш раз — коли вдарений кольбою, мов переломлений упав до землю, кликнув як передше жалісно: »Михайле, Михайле! чому не лежу я замість тебе на лаві?« — Його поволокли до міста.

Мати кричала дикими голосами... рвала волоссе й кидалася бігцем за ним — та люди, що не відступали від неї, вдержали її. Івоніка станув каменем на порозі й не отворивши уст ні до одного слова — водив за ними непритомним поглядом. По хвили похилилась на бік його голова й задрожала. Побачив, як один із жандармів ударив хлопця знов по плечах, і з його грудей вирвався звук благальний, захриплий звук, що мав означати: »Не бийте його!!«

Відтак заривши пальці мовчки в волоссе поплентався не своїм кроком до хати.

Там жінка в друге зомліла.

Судді лагодилися до від'їзду. Івоніка лежав у їх ногах.

Вони дали роскав, щоб мерця dokonче ще сегодне поховати, а він отсе благав дозволу, щоб похорон міг аж завтра відбутися.

— Завтра як лиш зазоріє... як лиш одним промінем заблісне, винесемо його; закриємо його лице на віки, й лишимося його сиротами. Завтра переступить в останнє поля, які пестив своїми молодими руками. Оставить у нашій хаті на віки своє місце й на віки ляже у сирій землі...

Піднявшись й уцілувавши руки й коліна панів упав знов тяжкою грудою до чужих ніг. Сиве волоссе його й уста доторкалися їх раз-по-раз. Але відповідь була неприхильна.

Сеж не було можливе. Було цілком неможливо. Не сміло бути. Закон не дозволяв... І враз із відповідю зсунено чорні, працею затверді

руки, що мов живі окуви уклалися цінко довкола колін.

— Лише до завтра — благав старечий голос, що серце розривав, — щоб я не відвів своєї найліпшої дитини під ніч у землю. Щоб я передав її другому світови при божім світлі, щоб воно благословило його в останнє, нім його вічна ніч захопить та приспить на віки молоді очі...

І знов те саме: »Не вільно«. В такому стані не смів мертвець перележувати вже в хаті, а надто ще через цілу ніч, де ночі тепер далі найдовші...

А потім знов мольби...

Хто стратив дитину в такий спосіб, а другу... одніську... щоби вивели з дому от-так?

— Я не знаю, як земля носить. Господь один знає, що далі буде... лиш дитину свою аби я в днину міг землі передати. Він у мене погас без світла і без сповіди! він молодий... він був сонічком у моїй хаті. Нікого на волос не скривдив... все що мав — іде з ним у землю... й мав би я його хоронити в ночі... Він же в мене жовнір...

Та тут і урвався заржавілий голос. У двоє, покірно похилена стать повалилася на ново до ніг. Як перше змітало сиве волоссе по ногах... як перше доторкнулися їх судорожно уста, лиш що тепер і чоло діткнулося мов святої ікони тих ніг.

Коли хвилину пізніше піднялася сива голова й руки здоймилися, щоб скувати наново чужі коліна, за судьями й слід застиг. — Тоді пова-

дився він назад до землі... уста викривилися в брутальну усмішку й він впалив у землю задеревілий свій погляд.

— Бери його — заскреготав крізь зуби-бери і спряч. Праця й кров моя пішли в тебе, а тепер бери-ж і його! — І припавши лицем до землі заривав тяжко. »Господарика твого не дави... не дави, свята царице, господарика твого молодого, каменем не будь, пером будь — йому легка, царице ти наша, пером йому будь!»

...І пішов у землю плач такий, яким не заплаче вскорі людська груди, а чорні руки вривалися в її груди і шукали судорожно полекші...

— — — — —

— Білий хлібець вложіть йому в трмну й солодких яблук до того... — приказував Івоніка годину пізніше... віддалюючися нерівним кроком з дому до пан-отця, щоб сей лагодився похоронити сина ще нині вечером.

Зближалася ніч.

Тихо, незамітно, з легким смутним сумерком, а відтак з раптовим розцвітом цілої глибини небесної...

Місяць залявся світлом аж жевріючи, виринув перший на глибину, а за ним вирушили всі що до одної зорі.

Прибравшись в увесь блиск срібла, здавалося, дрожали ненастанно з якогось зворушення, і дрожачи мерехтіли всім богацтвом своєї пишноти до тихої землі.

У всю свою чудотворну красу прибралася лиха небесна глибина.

XXII.

Перед домом Івоніки поважний рух.

Люди чи не з трьох сел зібралися тут — жінки й чоловіки, а їхній півголосний шепіт здійснюється невидимою хвилею довкола дрібної хатини.

Віз запряжений пишними волами й вистелений найдорожшим килимом, где недалечко хати. На нім мають везти домовину.

Дикими поглядами оглядаються звірята довкола себе. Не такі спокійні, як звичайно. Докола них горить світло, майже всі люди тримають у руках свічки, а їх прозорі, жовтаві язички так і хитаються за кожним рухом у сумраку ночі туди й назад.

— Світло боже в горі, а світло свічок он тут, і хлопця поховають мов у днину! — обізвалася Докія; бліда, з вохкими очима, мов цариця без корони, оберталася поважно межи людьми й своїми словами розраджувала тут чоловіка, а там жінку...

— Я собі не пригадую иньшої такої красної ночі, як отся! — обізвалася одна із старух, що спершилася о стіну хати, роздивлялася уважно між людьми. Здавалося, немилі очі старости так і бажали проникнути все наскрізь. — Чи пригадує собі хто таку ніч?

— Так само видно було, як оба братя йшли до ліса, та відтак один лише вертав звідтам! — обізвався старечий, дροжащий голос чоловіка.

Вона оглянулася. Її острі, блискучі, мов у

половика очи втопилися глибоко в одно старе мужеське обличчє. Вона його знала, але не відповіла нічого. По його голосі пізнала, що не сміла нічого казати.

— Один чоловік вертав пізно з міста й здибав обох. Один із них мав рушницю на плечах. Тоді була така божа нічка, як сьогодні!

Білоголова озирнулася. Не чув ніхто того крім неї, що він казав. Не знала, ніхто нічого не сказав. Старий Петро, що стояв коло неї, закинув лише: »Боже борони, Боже борони!« — й склонився низько до землі. Вона пішла за його поглядом. Він побачив великий хрест, що поставлено в тій хвилі під стіну хати.

— Хоч людське око не добачило того всего, та про те бачила се земля й небеса божі! — промайнуло вже лиш шепотом коло її вух. — Тепер треба за двох молитися. За того, що там у горі, і за сего, що тут лишився. Тай оба належать землі. Але отсего буде вона пачи в ноги, що йому піде місця не буде. Ану-ко, міркуйте, що я кажу!

— Моя голова біла й не тямить уже нічого! — відповіла старуха. — Скажіть се татови! Чому ви не мельдувалися перед комісією?

Пара сильно стрівсжених очий витріщилася на неї.

— Я мав стати перед комісією тай сказати? Я одніський свідок і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здибав? Мав би я отсе татови зробити? Чи у мене нема душі? Хто-б се татови зробив, хто-б зрабував йому

одніську дитину? Я не знаю! Ніхто не хоче на свою душу брати каменя! Сеж прецінь, адить, таке: б р а т забив б р а т а; а т а т о — о б о м т а т о!

— Борони Господи від такого! зойкнула стара.

— Але його кара не мине! Бог його сам виказав! Господь сам найліпший свідок! Не дурно-ж дав тоді таку ясну нічечку!

В тій хвилі вийшла з хати Докія.

— Трумна вже замкнена! — сповістила беззвучним голосом. — Івоніка сам закрив її! Ніхто не смів її доторкнутися! Той чоловік з заліза!

— Але він з розуму зійшов! — обізвався старий Петро. — Не говорить до нікого словечка, а подивіться лише на його очі! Нікого перед собою не видить!

— У него Христос вступив! — пробуркотала старуха. — Як хто мовчить з таким тяжким жалем на душі, то кажуть, Христос у него вступив!

Хто зачув слово »Христос«, той перехрестився.

— Пан-отець співають, благословлять! Чи се ти Анно? — спитала Докія, звертаючися до дівочої постаті, що ледви чутно воліклася ід гуртови.

— Я! — відповіла протягло, зовсім беззвучно й з великим напруженем.

Всі з поблизької групи озирнулися. Тут стояла Анна. Зовсім не та сама.

Глибоке мовчане наступило й чутно було лише старечий, притишений голос пан-отця в хаті.

Сто очий звернулося на дівчину. Але вона нікого не бачила. У неї очі потупилися в землю,

а голова похилилася безвладно на один бік. Чорне волоссе, розплетене на знак жалоби, спливало довгою струєю по її плечах... Ледви держалася на ногах і нікого не було коло неї, о кого'б могла була опертися.

Стояла сама, й здавалося, стоячи дрімала...

Її худе обличчя було жовте мов віск, а коло уст виривалася морщина, що вибігаючи ізза ніздря, губилася в кутику уст.

— Ади, яка стала!

— Тай за одну ніч...

— Ей Боже...!

Оберталася поволи й автоматично й рушала головою так обережно, неначе-б воду в ній мала, одначе се був лише безіменний біль, що займив її голову. Здавалося, що вся її енергія, все житє, що показалися недавно — загинули. Жаль при- вів спустошеня зі собою, котрі не могли загладитися.

— В ночі зривалася з постелі й бігла до нього! — прошептала Докія старусі до вуха, — не памятала себе, а сьогодні встала мов тїнь із постелі, тай як тїнь снується! Її мама тут! Он там стоїть із моїм чоловіком коло брами тай лопотить. Паскудна така, неначе-б просто з пекла прийшла. На-світі погана жінка. Як довідалася, що отсе небіщик мав дівчину за свою, то таки була-б її вбила за те, що вона лишилася з дитиною, та оттак іще... не звінчавшись. Ледви ми оборонили її. Зараз таки з раня, вчора ще, прибігла та хотіла її бити. »А ти сяка-така — кричала — що ти наробила?« Над вечір, як вона

вже лежала, прибігла знов. Щастє, що Василь був дома. Як підвів кулак та як скрикнув на неї, то та зараз десь щезла. Вона хоче, аби дівчина упімнулася у старих, аби її взяли тепер до себе та записали Михайлову партику.

— Ну, та се могли-б вони зробити! На їхній хаті тяжить великий гріх! відказала погрожуючи старуха.

— Що вам в голові? — відперла Докія. — Марія мала-б її приймати, як вона признала її хлопця убійником? Хиба ви вже не знаєте Марії. Івоніка може-б і приймив, але вона ніколи в світі. Тай Анна й сама не видержала-б. Кілько разів угледіла би Саву, стілько разів счинила би гвалт, так як комісія була тут, инакше була би таке завела, що пропав би Сава на віки. Казала мені, що уба його сама, як його не покарають.

— Ей Боженьку добрий!

— Але адіть, адіть, що се Марія робить?

Бабуся з сусідками озирнулися.

Із хати вийшла непевним кроком Марія, а за нею в слід ступали Домніка й Ілія. Обое несли на руках богато річий: одіж, килими, біля, постіль і т. и. Увійшли просто в купу народа.

— Беріть се, люди добрі! — обізвалася нещасна мати жалісливим голосом. — Беріть віно мойого Михайлика та моліться за його молоду, неповинну душечку! Моліться за него і на те, щоби найшовся душегуб, а Сава нещасний аби не пропадав дурно в криміналі!

І заридавши в голос, роздавала власною рукою річи помершого сина.

Острим оком слідила Домніка за дарунками. Їй було жаль за прекрасними, іноді й цілком новими річами, та Марія і її не скривдила. Опроче вона була тут від двох днів господинею й не опускала такої хвилини, де могла-б, нагородити себе за свої труди. Що правда, її тронула страшна пригода до глибини душі. Вона сама аж почорніла з жалю; вже й якою самолюбкою була, а в глибині серця вязала її щира прихильність до отсеї родини. Тому й увихалася без перестанку, прикладала руки без намислу, де лиш оказалась потреба.

— Посмертний обід відбудеться у лісі! — оповіщала твердо, вишихаючи то одно, то друге із гурту вперед газдині, що роздаровувала річі, та дбаючи, щоб уже комусь »порядному«³ дісталися в руки дарунки.

— Ми там усе з Ілією прилагодили: закололи безрогу, нарізали качок, я привезла з міста п'ятьдесять бохонців хліба й сто булок, а в печі у мене допікаються ще колачі з муки таки господарів. Всего буде доволі, а трунків теж не забракне. Івоніка хоче, аби всего стільки було, щоб люди наїлися на цілий тиждень. Ми в лісі поскладали на ковбках дошки, поприкривали полотном та скатертями. Прошу всіх по похороні до ліса. Всіх. Бадьо Івон і Марія всіх туди на хліб за помершого просять. Тай ти, Анно, приходи, — звернулася ласкаво до дівчини, що мов справдішня тінь снувалася безшелесно між людьми. — Не плач, небого! Се вже тобі нічого не допоможе! Тепер уже все минуло!

— Минуло... минуло... — повторило кілька голосів гуртом, що не спускаючи дівчини з ока, слідили неустанно за нею.

Дівчина не підвела очий. Вона не плакала, але в хвилі, як Домніка промовила ласкаве слово »не плач!«, викотилися по її вихуділих щоках грубі сльози з очий...

Та вона не обзивалася.

Мов справді завмерла через одну ніч...

— Умер, тай з тим і покинув її! — докінчила Домніка урочисто й поплела далі між люди.

— Стоїть, як би смерть вступила в неї! — прошептала турботно Докія до сусідки. — Не шкода дівчини? З роду бідне, тай ще й долі нічого не має! Господи милосерний!

І справді Анна стояла тут, мов смерть гостила би в її грудях... Ще перед дниною звернена всею душею на нинішній день, день св. Михайла, очікуючи не то всіми нервами, а з цілою поважністю її глибокого ества рішення своєї долі, та замість неї сей удар!

Була цілком знівечена, й проти свого горя, упокореня й страшного жалю цілковито безрадна.

Ніхто крім Докії не потішав її, й від нікого не ожидала вона помочи. Як не одні злобно говорили, була сама всему винна, то й що тут радити? Опроче не була нікому на стілько важна, аби хто занявся поважно її дальшою судьбою. Ніхто й не почувався до того обовязку. У неї-ж були мати й брат, і їм ялось клопотатися її будучністю. Блукала тепер між людьми, опущена, обзирана та обшпигувана... Із розплетеним волос-

сем, із горючою свічкою в руці виглядала мов постать, що виринула з гробу.

— Стань коло мене, доньцю! — прикликала її Докія до себе. — Зараз виноситимуть домовину!

Вона прихиталася слухняно й її уста стягнулися до якоїсь усмішки та заворушилися. Чи хотіла щось сказати? Не можна було знати. Жаль відобрав у неї голос.

— Тай ти тут, тай ти тут, суко? — роздався пискливий, неприязний голос за нею. — Марш звідси!

В тій же хвилі дівчина похитнулася й була би упала, коли-б Докіине желізне рамя не обхопило її завчасу. Се була Марія, що угледівши нещасну дівчину, вдарила її в плечі й накинулася обидним словом на неї.

— Лишіть її, Марійко, лишіть її; вона нічого не робить! — успокоювали благаючи й остерігаючи кілька голосів.

Воно й не було потрібне повтаряти просьби. Марія не журилася вже ні хвилини довше дівчиною й вернула покwapно назад до хати. Мали справді зараз виносити домовину.

Анна сперлася мовчки о Докію й почала тихо плакати. Вона плакала нечутно. Хлипанє видиралося лише здавлюване й короткими вибухами з груди, однак чутно! Сильна, енергічна жінка коло неї розхлипалася нараз у голос, а всі жінки довкола собі враз із нею.

— Його виносять!! — скричала нараз Анна не своїм голосом, і продершися крізь тов-

пу жінок, кинулася без пам'яті проти домовини. Жінка здержала її за одіж.

Чотирьох людей винесло уважно із вузьких хорім домовину й уклало її на віз.

— Мене ще забув ти, мене!! — кричала далі страшними звуками, й простягаючи руки за домовиною, повалилася на місце. Слівце «мене» коштували її останніх сил. Так передавши його вмерлому, передала і всі сили з ним...

Її мати метнулася до неї.

— Тепер отвираєш хавку, проклятуща ти? — гукнула підносячи безсоромно руку до удару. — Чекай, прийдеш ти мені до дому — — та тут і опинився вже коло неї старий Петро.

— Підеш ти звідси, відьмо! — гукнув дико на неї громом. — А ні, то убю зараз на місці!! — І підвівши свій тяжкий, величезний кулак у гору, погрозив ним коло голови старої.

— Засватай її, як ти такий добрий! — просичала вона з неописаною злобою до него, а відтак метнулась блискавкою в зад. Страшний мов з заліза кулак вже вихром летів на неї... Докія й Петро підняли дівчину й відвели її до дому.

Поглянувши на неї в останнє, Докія знала, що вона вже тепер не зірветься в-друге із постелі...

— — — — —
Безчисленна юрба людей двигалася, вирушивши з дрібної хатини крізь самотні поля. Чоловіки й жінки із горючими свічками в руках.

Ніч була прекрасна й відкриті голови чоловіків рисувалися виразно у магічному сяєві місяця,

між тим як жінки з головами позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелій, що струкно стріляли в гору...

Світло свічок освічувало із долини кожде обличчє. На них було видно найглубшу повагу.

Докія й Петро провадили пливучим кроком нещасну матір за домовиною, а Івоніка сам ступав. Із відкритою, на бік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очий з домовини, так ступав він.

Зорі миготіли на висоті, й здавалося, сипали всім своїм світлом у долину. Місяць розгорівся палаючим світлом.

Далеко, широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тіни й голосінне двох плачниць. Від часу до часу продирався воздухом розпучливий викрик на-пів збожеволілої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш? — викрикували збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне ніколи!... — відповідали жалісливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами й затягали далі своє.

— В ночі передаю тебе іншому світикови... в ночі покидаєш татка твого!... — кликнув раз болізно Івоніка.

— Не гризїться, бадіко! Господь дав таку нічечку, що й мак визбирав би, а зорі гонором блистять! — потішала Докія.

— Господь Бог так дав! Господь Бог так зарядив! — притакував старий Василь по пьяному

вже й з щирістю, в якій розпливався й повісився на рамя сумного батька.

— Бог знає, що робить; не берить собі дуже жалю до серця; вмерлий не мати-ме на тамтім світі супокою! — потішав третій.

— Він не буде сам лежати! На право й на ліво мати-ме сусідів, а на останку й ми до него підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розщивався тому во-на раньше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику, Михайлику! що ти робиш тво-йому татови? — скрикнув на те все в дикій роз-пуці Івоніка, закривши бурливим рухом лице.

На перехресній дорозі станув він із домови-ною й паң-отець читав Євангелиє.

Настала безгомінна тишина й лише слабій зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилилися покірно, а чоловіки поклони-лися за ними в долину.

По перечитаню Євангелия велів пан-отець підоймити домовину й забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похороні дістава-лися йому звичайно килими в дарунку, та побоюю-чись сим разом якогось випадку, що ненадійно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килим до дому.

Івоніка зжахнувся, мов вколений на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщилися безмовно на него.

— Тепер уже забирати килими й сим ра-зом?

— Ідіть, ідіть, чого стоїте та дивитеся? — квапив пан-отець чоловіка, що стояв нерішучо, не знаючи, чи слід виповнити приказ, чи ні.

— Пан-отчику, змилюйтеся, лишіть килим, він вам не пропаде! — благав Івоніка з невимовною гіркістю в голосі, між тим коли в його груди серце із жалю розривалося.

Як найкрасше хотів він похоронити свого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли-б воно причинилося до піднесення сеї пресмутної, урочистої хвилі. Ніщо не було для нього коштовне, ніщо за красне, чого-б не був пожертвував із цілого серця. Сеж вже він в останній раз давав йому... Все, що велів закон і прастарий звичай виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що трясся над гробом і здирав остатню прикрасу зпід домовини, щоби дві години скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрожачим голосом піп. — Йі іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, пан-отчеку, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилюйтеся!

— Не мішайся до сього! Тебе те нічого не обходить? Я твого сина поховаю красно з почетом, а килим віднесеться тепер до мене до дому! — відказав енергічно старенький пан-отець і махнувши на кількох людей з гурту, слідив уважно, як мовчки виповнювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив п'ястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів висших, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилині обиджений і обурений до глибини душі. Його очі впилися ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе на перекір...

Колоб десятої години спинився на малім кладовищі. Було переповнене людьми. Свічки догоряли мерехтячи.

Чорно й неприязно дишів гріб, коли приступили до него. Сеж була страшна хвилина. Святі на хоругвах, осяяні місячним світлом, мов й собі поблідши гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивилися заклопотано довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий, сумний спів... кількаторіт старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і що-то вступило у присутних і пірвало їх. Домовина спустилася в низ і тут же прірвався воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвався на уста кожного...

Дехто впав на коліна, закриваючи з жалю лице, а далі піднявся зойк та плач, неначе-б земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! аж тепер його не стало...!!

Мов градом посипалася груда в глибину на

домовину й мов останній привіт молодого, що минувся, роздався у відгомін в гору назад. Відтак домовину засипали на віки...

Божевільним плачем заходилася на вколішках мати, розриваючи раз-по-раз ослабленими руками груду, а Івоніка припавши лицем до землі, затовк мов на смерть головою о неї.

Тут уже все скінчилося.

Все, чого він надіявся, чим дихав, чим жив день і ніч — все пропало, минулося, пішло під груду, у глибіню пішло. Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — загомоніли.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Впяливши здичілий погляд у гріб, заговорив:

— Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї! Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона отворила пащу й забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!!

— Ходив, говорив, робив, тай гадав, що для себе... Наймитом був ти, наймитом!

Махнув рукою й відтрусив людей від себе.

— А воно, воно що його й не чуєш і не видиш приступило, а він усе покинув тай пішов!

Зарив grubі пальці у волоссе й витріщившись глядів здичіло-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— Не смійся! — ревнув нараз страшним голосом, погрозивши п'ястуком. — Не смійся!! Доста, ми дурні твої...

Люди довкола нього перехрестилися й переглянулися з острахом.

— З розуму зійшов!

Він роздер одіж на своїй груді й знов розтритив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико. — Ходи, Маріє!
— Він лишив уже тата і маму... Ходи!!

Кілька чоловіків у поблизкості відвернулося й обтерло твердою долонею очи. Відтак взяли його кріпко під руки й повели силоміць до дому.

— — — — —

Місяць освічував зі звіздами цвинтар, свічки погасли. Поділеними громадками вертали люди до дому.

— Тепер уже сам буде ночувати! — обізвалася Докія до білоголової старухи, що перемінилася мов у воскову постать у місячному сяєві, та лиш очима світила. — Перед двома днями ночував іще в бурдею зі своїми воликами...

— А-як! Тай худоба відчує, що його нема! Гадаєте — ні?

— Чому ні! Вона фукає, фукає й оглядається неспокійними очима, коли чує десь смерть коло себе. Відтак і не хоче їсти зразу з чужої руки. Не дай, Господи нещастя!

— Спершу їхав син на возі, його спрятали в землю, а тепер їдуть самі до дому, як сироти. А почорніли обоє, як та земля, що в неї уклали свою дитину. Чи не вертають у хату, як у порожній вулиці?

Так перемовлялася Докія з бабусею й іншими людьми, що вертали до дому. Більша половина

зрівнялася з фірою, що везла осиротілих родичів. Тепер прямували в «сусідній ліс», де мали подати поминальний обід. Пан-отець поїхав наперед, бо мав іще передягнутися.

— Він буде їм у перших днях з'являтися! Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без світла! Підете на обід?

— Не знаю! — відповіла Докія. — Погляну ще до дому та за Анною. Із нею осталася Онуфріїха Лопати.

— Від коли я на світі, то ще не обідала на поминках у лісі, тай ще до того коло півночі! — сказала поважно старуха. — А в мене вже далі 85 літ. Се ледви перший раз мені таке лучається!

— Таке бо й лучається хіба раз на триста років! — почувся нараз голос Петра, що виринув при боку сестри.

— Там сьогодні хрест забили! Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лісом, а живі нехай знають, де змовити за його душу «Отченаш». Адить, яка ніч! Ей, Господи Боже. Ти вже знаєш, що робиш!

Вийшли на поле й в препишному місячному сяєві указався їм виразно «сусідній ліс», бурдей і все, що їх окружає. Небо зносилося лагідною глибиною над землею, а зорі дрібніли сріблом, немов усміхалися. Над лісами здіймалася синьо-прозора імла.

— Старі не поїхали до ліса, поїхали до дому! Сьогодні буде бурдей у-перше сам стояти, від коли він на отському полі! — обізвався один із груту.

— Вони будуть дома випрятувати та межі собою душу поминати. Геть ослабли! — сказала білоголова старуха, відтак додала: — Адить, скільки очий дістав »сусідній ліс«!

— А всі очі огняні! Се свічки, ліхтарні тай смолоскипи, що освічують столи! Здалека виглядають, як огневі кулі! Хто був би гадав, що в тім лісі скоїться.

— Вже я до него кроком не поступлю, хоч би навіть знала, що замерзну: — промовила старуха.

— А я й по груби туди не піду, хоч би навіть знала, що ніколи грибка й в рот не візьму! — завела й собі одна молодиця. — Не дай Господи!

— Та люди туди й ніколи таки не заходили! — обясняла Докія.

— Хиба по дрівця о півночі, як бабка... — пошуткував Петро. — У иншому лісі чоловік й такої пропасниці не дістав би, як в отсім сьогодні Сава! В ньому мусить щось нечисте снуватися, мусить чоловікови по разови розум відбирати! Бог знає, що т о м у тої ночі в голові прокинулося, що огрішив так тяжко душу, на віки...

— Покійному була мабуть там смерть призначена! — сповіщала бабуся. — Марійка казала, що він все в тім лісі любувався! Все його туди тягнуло! Але чого убійник хотів від нього?

— Хто може сказати, що душегубови тепер ліпше? Не дай Боже мати людську душу на своїй совісти...

Замовкли.

Чотири постаті перейшли їм дорогу, звернули до лісної дороги й попрямували в «сусідній ліс».

— Виділи ви, хто се був? — спитав Петро, моргнувши хитро очима.

— Хто?

— Таж Григорий із жінкою тай зі своєю гадючкою! А четверта, то «кланцата», Аннина мама! Ей, то-то-б я їх обоє побив: кланцату тай он ту чорну! Я вам лише отсе кажу; хто мав руку в тім лісі, то мав; але вона певно, що мала! Адить, заприятнилася вже й з кланцатою, пізналися відьми...

Докія завершила до дому, а інші подалися до ліса.

На дворі сяєво місця, блиск зір, а в лісі язики свічок і жаріюча полонінь смолоскипів.

Червонава луна смолоскипів грається пильно по грубих деревах і чорних гиляках та кидає огнисті, рухливі плями по грубо опалім листю на землі. В лісну тишину кидаються голоси. Зразу поодинокі, на причуд дзвінко й чутно, а відтак гуртами. В кінці мішаються в один барвний густий гамір і розбігаються живим відгомоном у затишні, неосвічені закутки ліса.

Від пня до пня простягаються стрункі дошки, покривані білими скатертями й полотном, і угинаються від хлібів, страв і трунків...

Десь поділася постійна лісна тишина. Витиснена ворохобною луною, кинулася в осамочені поля й тут розстелилася.

Ніщо її не спиняло.

Одно пасмо імлі, рівне як простягнений сер-

панок, прямувало таким же серпанком тим тихим полем, а відтак стануло.

З одного вікна било слабосеньке світло, й воно тут спинилося.

В хаті ні мушка не забрентить.

На постелі лежить смертельно хора дівчина, а при ній, опустивши голову в руки, сидить скорбно поважна Докія. Молиться.

— Тут лише Господь Бог один може допомогти! — снуються їй думки між мольбою по голові. — Лише Господь один! Сама по собі вже знає...

XXIII.

Десять неділь пізніше земля задубіла. Сонце ослонилося ніжною ослоною й повільним летом падали сніжини тонкими зіздками без упину до долу.

— Христос вступив в Івоніку!

— Він вступив у него, зачинив йому уста, а зір відвернув від землі до себе. Виросло довге волоссе й борода, а голова похилена на бік, мов піддалася зовсім під терневу корону.

— Господи, змилосярдися над ним!

Так приповідала білогова старуха людям, вертаючи селом, відпочиваючи то коло одної, то коло другої хати, та опершися на грубу палицю й віддихуючи важко. Тяжко було волікти за собою майже столітні ноги... У торбині-ж на плечах тяжіли ще милостині від Марійки.

— До нікого словечка не промовить. Хиба часом, рідко. Те, що дуже вже потрібне до обходу. Постарівся, подався й від трунків відрікся. Хоч і не пив ніколи, як інші люди, а відрікся. Бог знає, що в його душі заводиться. Часом спливе сльоза по лиці, та він замітивши, що хтось її доглянув, зараз рукавом обітре. Завтра відбудеться п'ятий поминальний обід у нього. Що дня визирає свого Сави, а Сава не вертається.

— А Марія говорить. Що й заговорить, та заклине убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що ніби через нього молодшого втратила...

— Кажу, не дай Господи, як клине. Як би отсе її проклони сповнилися, не треба-б йому й карі божої. Тай щоб ви знали, люденьки добрі! Вона ніби не та стала. Нічого не зачуєш від неї, лише Сава, Сава тай Сава. Губить душу свою в жалю. Що лише груди йому не подає. За пару днів мають обоє іти до суду. Через Саву. Чую, й Рахіра також...

— А що з Рахірою? — питалися люди.

— Та що, на поминках у лісі, їла як той голодний вовк, а очима лише то сюди, то туди стріляла. Не виділи, чи що? До неї й ніхто не приступав. Самі сиділи. Оноді здивавши Марію недалеко Домніки, сміялася їй в лице й кликнула: »Добрі були пироги на поминках, матушко!« Щоб із нею! Воно без сорому на світ прийшло. Не до смаку мамі повибирали собі хлопці невістки. Про ніяку не хоче чути. Одна люта, як пекло, а Анна повдовіла, заки під вінець пішла.

— Близнята має...

— Та має. Кажуть, такі красні, що село таких не бачило. Сарака Докія побивалася нею. А вона все її по руках цілувала та плакала. »Мамцю моя добра, мамцю!« — говорила тай плакала.

— Чоловік із жалю ніж би собі в груди всадив, як її видить — казав Петро — а Петро не то що, а чоловік раз...

XXIV.

З бурдею вела снігом вузенька, лихо утоптана стежечка крізь поля до цісарської дороги, що вела до міста.

По ній прибиралися одного ранку Марійка з чоловіком.

До суду.

Він ступав вперед, а вона за ним. Хитким кроком, пошпортуючися. Від часу до часу обзирався за нею.

Бідна жінка! Ніколи в життю не переступала порогів суду, не переступала хоч би в наймарнійшій справі, а тепер на старі літа постаралася про те їхня дитина.

— Боже, що ти робиш?! — кликнуло раз в його душі болісним зойком і обняло серце невимовним жалем.

Ні одної спокійної хвилі не мав він, від коли горе загніздилося в них. Страх і любов і страх так і на череміну мучили його душу. Плакав духовими, невидними сльозами, згадуючи Саву. Пла-

кав і за помершим. Здавалося, ніколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його, гірше як смертю, як якась страшна кара мала його на віки вирвати від нього. Прийшло до чогось страшного, й коли прийшло, він опинився й туманів серед того горя.

І хто був винен? Хто винен?

З глибини його душі виринула кудлата мов у собаки голова дівчини й лакомі очі заблистіли проти нього.

Вона всьому винна.

Нехай би йому хто й що говорив, тисяч разів говорив, він знав своє. Вона була всьому винна. Сеж був великий гріх у своїх наслідках. Його син злучився з нею, що йому майже сестрою була, а се не могло Господу вподобатися. З тої хвили зблизилася кара, знищила Михайла й спинилася тепер перед ним самим. Рахіра загнала всіх у безодню. Що тепер далі буде? Бог один знав, що могло бути.

— Маріє, уважай!! Все, що говоритимеш, мушиш запрягнути. А як би ти фальшиво присягнула, нехай тебе Господь боронить! — обізався по довгій мовчанці Івоніка.

— А-як, а-як! Я-ж говорити-му правду! — відповіла жалісливим голосом, силуючися зрівнятися з ним. — Сніг упав такий великий, її ноги були такі зівялі, що вона що хвилі оставалася дальше позад него.

— Чого вони хотять від нас? Ми вже сказали, що не знаємо нічого! Може Сава вже вернеться з нами! Не знайшли нічого, як лише кіль-

ка крапель крові від зайця, й за таке пхати хлопця в нещастє. Господи, змилосярдися!

— Нічого не знайшли! — повторив Івоніка коротко. — Він не говорив із нею й не сказав їй й доси своїх тайних думок та здогадів про убійника. До чого-ж? Вона й так, як на-пів божевільна з остраху за хлопцем, а наколи-б дізналася про страшну правду, зійшла-б цілковито з розуму! Се вже останеться на віки загребане лише в його груди!

— Жандарі казали мені, що нічого не знайшли доси, щоб на Сава свідчило! — тягнув він дальше із удалим спокоем. — Убійник був такий хитрий і осторожний, що затер усі сліди за собою, мов прямо в воду кинувся. Нічогісінько — казали. А хоч і є підозрінє, та як нема доволі відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще і з пів року замкнений сидіти. Він у підозріню, і за доказами можуть іще хто знає доки пошукувати.

На білій, бездоганній поверхні виглядали обое здалека мов дві чорні точки...

В суді ставили їй між иньшим ті самі питання, що дома: чи Сава був дома, коли брата замордовано?

Вона зблідла, мов смерть, дрожала на цілому тілі, й оглядаючися переляканими очима довкола себе сказала, що був дома. І чому-ж би не був? Таже каже, що був. Доконечне, був. Нехай вже її покарають, як се неправда, зачнуть на

цілий рік; хоче минутися в криміналі, лише нехай її сина пустять на волю...

Судя поглянув на неї довго, тихо.

— Ти мусиш заприсягнути те, що говориш!
— сказав.

Вона позирнула благаючим поглядом на чоловіка.

— Івоніко, чи не так? Він був дома? — пробелькотіла. — Господи милосерний! Скажи-ж бо!!

Він спустив погляд до землі.

— Я не знаю, Маріє! Мене не було дома!

Вона знов оглянулася довкола себе, та сим разом вже майже блудним поглядом.

— Тебе не було дома? — спитала й усміхнувшись бездумно зацікавлена.

На столі засвічено свічки коло хреста.

Підноси руку! — велів судя.

Вона кинулася з жахом у зад, витріщилася несамовито на нього.

— Я не буду присягати!! — кликнула й метнувшись з неописаним переляком у зад, мало що не перевернула суді. Сей скинів і потермосив її за плечі. Вона вичерпала його терпеливість нині до крайности.

— Брехливе мужицьке насінє! — гукнув погідливо.

Івоніка стояв мовчки й сплакав. На його жінці не було ще чужої руки.

— Не буду, не буду!...

Вона тиснулася мов божевільна до стіни...

Кілька хвиль пізніше випровадив її Івоніка на-пів зімлілу на коридор.

Як уведено Саву, Івоніка перелякався. Виглядав, як кістяк. Вихуділий, блідий і втомлений. Не говорив майже нічого. Побачивши перед собою батька, спустив погляд до долу й ні словечко не перейшло через його уста. Взагалі мовчав. Хиба що вимовляв слово »ні«. Не можна було з нього нічого видобути й його виведено назад.

Івонікови краялося серце на вид сина, одначе й він мусів мовчати.

Відчув. Мовчанка завзята, рішуча, глуха мовчанка була одиноким способом ратунку. В ньому одному могло все на віки потонути, могло все загубитися безповоротно.

В суді довідався Івоніка також, що померший не мав і при війську ворогів. Між камратами був загально люблений і поважаний, шаржа була з нього вдоволена. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружя, особливо-ж до рушниці...

— Вже тоді відчув він, що на нього звернений десь якийсь набій — толкував собі нещасний батько — і він опирався тому зі всіх сил як міг, а про те мусів його неустанно при собі терпіти. Як страшно мусіло йому бути! Хотів вирватися на волю, але він його здержав. Грубі, касарняні мури не впускали смерти до нього, вона захова-лася до ліса й дожидала терпливо його приходу літами. Дома не мали спокою, щоб його вирвати

зі столітніх мурів, а як вже справді вирвався, повернув, тоді й уставився сам перед набій...

XXV.

У Анни були близнятка, два хлопчики.

Докія рішилася тримати її в себе до весни, а на весні мала вона умістити діти між людьми, а сама йти на службу, щоби що заробити. Від нещастя, здавалося, виросла, збільшила, але виглядала страшливо: худа, жовта, з зівялим цвітом у лиці. На устах не з'являвся ніколи усміх. Терпіла в горю з цілою повагою глибокої своєї натури й втратила змісл для будучности. Її вдача немов була настроєна для такого страшного нещастя, що потягало за собою також саме страшне терпінне, й здавалося, терпінне становило тепер одиноку діяльність її поважної, молоді душі. Рідко коли бувала така ніч, яку перебула би зі сухими очима. Навіть до сну втискалися сльози й скроплювали огнем її душу.

Мов підстрілену звірину тягнуло її до самоти. Стогнала побачившись на самоті, а угледівши де небудь хрест, кидалася на коліна й молилася. Її уста поблідли, викривилися, погляд став понурий, а голос стратив звук.

Вмерти, з обоїма дітьми вмерти, се було її одиноке бажанне. Стояла цілком безпомічна, безрадна проти свого горя і ніяк не бачила виходу з него. І так волікла свої молоді дні за со-

бою. Лише одно викликувало в ній зміну, вводило її у зворушення та розгаряло її хмурі очі. Се було імя убійника.

Здавалося, що при звуку того імени прокидалося в ній жите й нерви напружувалися до крайности.

В таких хвилях переменялася в якусь безмовну фурію, що захоувалася неповоротно та чекала відповідної хвилі, щоби кинутися безощадно на свою жертву.

Так приміром, не віддалялася майже ніколи з дому, але як їй одного разу лучилося вийти в село, й вона там довідалася, що Саву мабуть випустять на волю задля браку відповідних доказів, сказала: »На що заслужив собі, його не мине! Коби мені лише Бог допоміг дітий вигодувати, коби мені лише Бог допоміг...« і відітхнула цілими грудьми. Її ніздрі задрожали, а очі спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути.

Іншими разами знов, коли сиділа сама коло дітий, пильнуючи їхнього сина, заверталася душею в цілковито інший, дивний напрям. Робила собі докори, що оказувала помершому за мало любови. »А ось діти, одиноке богацтво її, лишив він їй, а що взяв він від неї в гріб?«

Зразу, як лише зблизився він до неї, в дворі ще, промовляючи то тут, то там добре слово, вона німіла. Напружувалася мов струна тай вмовкала. Змінялася несвідомо, мимоволі. Якась незрозуміла, брутальна сила вступала в її грудь, роз-

саджувала її иноді з болю, а уста так і параліжувала.

Він говорив здержливо, а вона не мала цілковито права виказувати своєї любови. Відчувала се вродженим, жіночим інстинктом. Вона бідна наймичка, на яку гляділи всі через плечі!

А потім все так инакше укладалося.

Увесь рай, що носила його в грудях для нього, ховала на ту хвилю, коли доступить права увійти в його стіни й статися йому чимсь шалено добрим. Потім її уста вже самі з себе отворилися-б. Те, що тримало її брутальною силою мов у кайданах, замикало їй уста, а його вводило в думку, що вона його не любить, — воно покинуло-б її вже само з себе. Надія на ту хвилину додавала їй героїчної сили й вона із невимовною витревалістю зносила все горе свого положення.

Потім, як уже могла говорити, ділив їх час від себе, а тепер — його не стало.

Іншими разами знов кидалася на свої діти й мало не давила їх із якоїсь дикої любови.

Вони обоє подабали на нього. Не мали її чорного волосся, а ясне мов шовк волоссе його. Пожерала очима їхні дрібні личка й немов бачила їх дорослими.

Такі були, як він, цілком такі. Іншими й не могла уявити собі їх. Потім попадала у божевільний плач.

Його не було! Його не було й не буде ніколи, доки світа. Казав, що візьме, а покинув. Шаліла з болю, товкла головою до дитя-

чої колиски й викликувала тяжким зойком раз-по-раз його імя.

І не зазнавши ще щастя, мусіла божеволіти з жалю за ним. Стояло так близько коло неї, завтра-позавтра мала зіткнутися з ним, а воно відвернулося від неї на віки!

Одного разу дала намовитися Докії, та пішла до Івоніки й Марії. Пішла просити їх, щоб вони прийняли за своє одно з дитят.

— Може схотять викохати собі одного внука! — радила розважна жінка. — Не можна-ж знати їх думок! Може Бог дасть, що приймуть! Осиротіли тепер, та може й полекшає їхнє горе з дитиною! Ось того старшенського бери, більше похожого на батька!

Зразу вона тій думці страшно опиралася, але пізніше піддалася їй і пішла. Задля дітий пішла.

Івоніки не було дома, а Марійка кинулася на неї мов тигриця.

— Щоб ти не посміла мені більше мій поріг переступити, розпуснице ти! — кричала. — З ким иншим розпочала собі забаганки, а на Михайла спихаєш? Хто тебе коли в селі бачив із ним? А Саву хто викричав убійником перед цілим селом? Як прийдеш мені ще раз під очи, то витровлю тебе псами з подвіря! А як хочеш від мене хліба, то прийди на поминки! Тоді я-й же-браків годую!!

До глибини поражена, з лицем білим як полотно й майже блудними очима вернулася молода, упокорена мати назад, не сказавши ні слова, уклала мовчки дитину...

Поглянула на неї Докія та догадалася наслідків ходу, однак не ставляла ніяких питань. Боялася, щоби ті побілілі уста часом не отворилися, як боялася того страшного, розгореного погляду чорних очий...

Але пізніше довідалася про все.

І ніколи більше не переступала дівчина порога тої хати, а як бачила Марійку здалека, обходила її кожним разом совісно.

Інакше заховувався Івоніка.

Він не вторкався до тої справи, але вірив у колишні зносини свого сина з сею дівчиною, як вірив в її чесність і доброту. Докія його пересвідчила. Стрічаючися з нею на дорозі стримував її сам. »Що робиш, Анно, здорова?« — питався щиро, та тут же й уникав її погляду. Йому ставало невимовно жаль сеї дівчини. Бідний його син любив її, і як вже було, так було, а вона лишилася в великім горю. Та про те не міг він для неї нічого вдіяти.

Марійка гонила її як собаку від хати до хати, а по друге — вона була найтяжшим ворогом його, Сави. Обвиняючи його прилюдно в убійстві брата грозила ще й сама, що заподіє йому зло. Так не міг він її нічим ратувати, хіба що може дав би їй коли трохи грошенят, аби Марійка не знала, але поки що мусіло так усе остатися. До того був такий перенятий власним горем і тривогою другого сина, що не був у силі спинитися думками коло чужого горя.

Таким чином була вона полишена зовсім собі самій і не числила на нічию поміч. До матері й

брата не заходила. Вони не хотіли про неї нічого чути, від коли брат одружився, а мати пересвідчилася, що від родичів помершого не наспіває поміч для неї.

Чужі не всі оказували співчутє для неї. Вона ніколи не тішилася особлившою симпатією між жінками та дівчатами. Завдяки тоншому, довголітньому отруженню в дворі й благородному впливови жителів його на неї, станула вона духово й морально висше від своїх сільських ровесниць, а того не простив їй ніколи консервативний, упрямий, мужицький змисл женського, сільського світа.

До того причинялася й зависть, що задавлювала для неї співчутє.

Майже кожда господиня в селі, що мала доньку в хаті, числила тайком на Михайла, як на будучого зятя. А тут і показалося нараз, що його вибір упав на бідну наймичку! Розчарованє було за сильне й несподіванє, щоби не потягнуло наслідків за собою. Він не жив уже, не міг посвятати наймички, та про те за життя вибрав собі її, та мав її за свою будучу газдиню.

Як сходила коли бесіда на неї, то кінчилася звичайно словами:

— Все таку добру тай святу удавала, а тепер має, чого хотіла! Як би була порядна, могла-б коли небудь стати у першого-ліпшого господаря до служби, а так най вже собі помагає, як може! Най до свекрухи йде!

XXVI.

Був саме святий вечір Різдва Христового.

Сава сидів усе ще замкнений у слідстві і в сільській хаті Івоніки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжжє, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самоті, без догляду. Свої воли й иньшу молоду товарину продав Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалі нещастє, а одна корова, що лишилася, находилася в Марійки. Вона мусіла її мати близько себе, й так стояла стайня коло бурдея глухою пустокою...

Було пізно вечером.

Поля були завіяні, на дворі грала люта заверхуха, вихор метав завзято сніжними хмарами, й всякий слід ноги чи залубнів зараз ник по хвили своєї появи. Неприязно й лячно виглядало довкола, навіть виду не було ніякого. Скільки й витріщався зір, не угледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхні й заслоняли всякий вид. Івоніка вихилився на хвилю з бурдея й озирнувся. Лише шмати снігу вдарили його мокро з вітром у лице.

Він вернувся до середини й присів на землі, скулившись при печі, де горів огонь.

Коло бурдея тишина.

Сойка зарилася зі зимна в солому й ні звучечком не обзивалася, а стайня стояла пустокою. Пишні бурі з сильним, теплим віддихом знахо-

дилися Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном, або заховувалися безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому житя.

Та ніколи не був так самотній, як тепер, як от сього вечера. Іноді, як перебував тут сам, така була у нього надія, що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто інший — були бурі — але тепер знав, що ніхто не загляне до нього... Кому яке діло пускатися в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно; він став немов відлюдком від часу, як стратив сина.

А самотність dokonувала свого.

Глибока, глуха туга виростала з неї, добиралася до нього й точила неустанно спокій. День і ніч квиліло в ньому питанні: »Чому те все сталося, що сталося? Як його земля носить?« А відтак знов: »По що сталося? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотів? Що йому з того прийде?«

Його велика побожність і глибока, щира віра у висшу силу попалися нараз у найглибшу муку й терпінне, й ніяк не могли з них висотатися, ніяк не могли собі розв'язати отсеї кривавої прояви. Бог потребував душі Михайла. Бог також чогось доброго потребував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на сповнене сего нечуваного вчинку?

А відтак знов: »Кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його

в ту кров, чи не було воно тиссячразів страшніше?... Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаної могутности, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчує на сліпо, неясно існуване ще якогось иншого світа, крім того, що його знав, і понурав у глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починався біль в його душі знов неописане терпінне. Терпінне на помацьки. Світ з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже у землі, а он тепер товклися над ним хмари снігу...

Його лице викривилося. Почав хлипати мов дійсна дитина. Сльози так і зсувалися пильно по його обличю.

На таке вигодував він своїх двох синів. Таке було в нього сего року Різдво...

А той другий сидів замкнений межі мурами й з дня на день чим раз більше сох, білів... А торік сиділи всі там у хаті у-купі, їли пшеницю й колядували. Він був такий веселий і жартовливий! А відтак притаскалися оба сюди і ночували тут. Сиділи до пізна, ось тут на отсім місці на землі, й він усе оповідав тай оповідав...

Сего року ніхто з ним не говорить...

Темінь зростала, а огонь в печи, що став притахати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полонінь мигалася нечутно, переміняла жаріючу барву в легко синю, а тишина й самотність дов-

кола нього розширилися чим раз більше й більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини глядіти, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина, — а сего року стоїть стайня пустою...

— Румигають... — сказав, як вернув зі стайні Відтак ще щось сказав і сам засміявся. Веселий був.

Звук його голосу й сміху стояв йому на причуд живо в пам'яті... Застогнав із жалю, у гризучій самотності. Така порожнеча й тишина, замкнена в його хаті тишина — обдавали його, неначе все жите попрощалося з отсим кутиком землі.

А там на «горі» сиділа його стара жінка сама й плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родився, то тішилися, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він стати — оба мали стати — статися такими, як вони, обрабляти землю, як вони, а тим часом...

В деяких хвилях бувають сльози криваві...

На дворі неустанно лотувала заверюха. Ні одна зірочка не забликала на небосклоні, а хмари снігу шаліли мов фурії по далеких снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустилася отсе на землю.

Вітер розірвав двері від стайні й скажено гримав ними від хвили до хвили.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тяглися далі, «сусідній» і інші, визирали темно й задеревіло із білої заметільниці й ледви відрисовувалися своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії.

Івоніка сидів, заривши пальці у волоссе. Плакав і думав.

— Один у землі, а другий в криміналі... Ось чого він діждався на пятьдесяти роках життя! — переходило жалем крізь його розболілу душу. Відтак мимоволі вслухувався в заверюху.

— Тяжка ніч! — промайнуло йому раз крізь думку. — Завтра будуть поля цілковито завіяні й він буде примушений по коліна брости снігом, щоб добитися до Марії. Все мусів своїм тілом до рогу пробивати.

Цілі снопи снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганялися за кимсь. Голосно й лячно гримав вітер дверми коло стайні й не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка бистро надслухуючи голову. Чи не свистав отсе хтось протяжно, допитливо крізь нічну заверюху? Йому причувся виразно свист. Надслухував ще уважнійше, поздержуючи віддих, і нараз почалося йому бити серце. Поволи й сильно билосся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною заверюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці... Відтак відповідав він йому свистом або покликом, по чім справлявся по нім до дому...

Наслухував хвилю з дичілим поглядом. Не повториться свист?

Повторився.

Довгий, голосний свист, аж улискувався. Миттю облягло його горячістю по тілі. З блискучим, майже блудним зором зірвався із землі й кинувся на двір.

Вітер грав його сивим волоссям. Не зважав на те. Витріщившись хвилю в найстрашнішому напруженню в нічну заверюху, крикнув відтак як за життя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піл:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!!

Кілька хвиль пізніше примчався до нього стовпом високий вихор снігу, вдарився сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутився вихром на місці й тяжко стогнучи, помчався далі у нічну темряву...

З розбурханим волоссям стояв старий батько прикований до місця, важко дишучи, витріщаючися в напрямі, куди погнався стовп снігу.

Що се було? Що се було? Волоссе стануло дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силувався перехреститись...

Тут Михайло був.

Цілим серцем своїм, цілою душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був отсе в нього.

Він.

Він притискався до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав нещасний вітром у незнані безвісти... Він же без світла помер!

Перехрестившись на силу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосерний, змилуйся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє й відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його й жаль його. Прийшов до тата, до татової груди прилинув, прийшов пожалітися на тяжку, невеселу й почорнілу свою долю...

І як стояв, так кинувся на землю й вдарив побожні поклони. Відтак перехрестившись в останнє, вернувся непевним ходом до середини й оглянувшись неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений кинувся на давнє місце на землі, й заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподіваного зворушення, яке так раптово наплило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най се йому хто заперечує, або ні, най се йому хто вірить, або ні, а він був тут. Відчув се душею. А він не був ні п'яний (він же відрікся нап'ятоків зараз по смерті сина, щоб коли не перемогли його душі й присягнув навіть у церкві від них), ні сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і отсе утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила.

Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за святою іконою.

Несвідомо, мимоволі тягнуло його під величню, таємничу опіку, під якусь, силу що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілилося в нім до неладу. І угледів її. Ось там висіла. Мала, почорніла, завітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він піднявся на коліна й зложивши руки до мольби мов дитина, потонув із цілою покорою й повагою, з цілою щирістю й довірем своєї гармонійної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав на вколішках і мовився.

За душу сина, що блукала без спокою по землі й терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, й тонула в них на спід пекольних мук — та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх, і виживав між грубими мурами дальшого рішення запропашеної долі...

О тій самій порі сиділа Марія у своїй хаті.

Хатина була слабо освічена. На накрітім столі стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.

На печі сиділа розперізана, з розбурханим волоссем, у сорочці, скулена Марійка й співала.

Співала слабоньким, зівялим півголосом, ніби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і похиливши голову понад груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Ожидала синів...

Глибока, дрімуча тишина панувала в хатині. Дрібоньке світло, що спадало з одної малої на стіні завішеної лямпини, прояснили лише блідо нутро хатини.

Та про те зарисовувалися всі предмети у ній виразно. Вся хата була пристроєна святочно й мов ожидала когось. Від часу до часу завивав ріжними голосами вітер у комині, а часом гудів, мов там зарилися рої джмелів. Се грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені із середини, бо Марія боялася, від коли її сина відвели від неї.

Вона зірвалася з місця й вітворила широко очи. Блудний, переляканий погляд перебіг хату й спинився на стелі.

— Жандарми ідуть! — зойкнула з переляком і скужилася боязно в-двоє.

Стуканне повторилося.

Вона почала труситися, відтак злізла з печі й станула тихо на пальцях у закуток, межі двері й піч.

Жандарми йшли. Вони напосілися на її хату. Вже кілька разів несподівано находили. Але в

її хаті нема вже нікого. Хоч би й хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хіба її...

— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий, беззвучний голос із надвору.

Вона не відзивалася. Дрожачи на цілому тілі притискалася до стіни, а уста викривилися в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глибока хвиля тишини станула в хаті. Двоє великих, ясних очий ходило блудом по хаті й за чимсь шукало.

По якійсь хвилі зачувся голос вже коло вікна.

— То ви лише самі в хаті, Маріє?

Нею випрямало щось раптом. Натягнула шию мов серна й звернула великий, блискучий погляд до вікна.

— Чий се голос? — спитала дзвонячи зубами.

— Таже мій! Не пізнаєте?

— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас за багато в хаті, що питаєте про жандарів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю!

— А Івоніка де?

— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?

— Я хотів собі лише люльку закурити... і нині... побалакати... я старий... — почувся на ново голос.

Хвиля задуми й вагання.

— То... увійдіть в хату...

— Ні! вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як успію! Господи Боже, що за заметільниця!...

Хвиля очікування з середини.

— Жандар... — прошептала й притиснулася як передше лячно до стіни. — Лише вони ходять по таких ночах, по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волоссе посивіло! Я ним, дякувать Богу, ніколи не був, але вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не вчує й ніхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий видить, як жаль! Марійко, хрестіться! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть свічку в руку, ніхто сего не може знати! Адить, ваш Михайлик не надіявся, а тепер ходить десь по світі тай блудить, що без світла переставився!

Окрик болю роздався в хаті.

— Не заводіть, Марійко! Се вже нічого не допоможе! Так мало бути й так сталося! А те, що я бачив, то бачив на свої очи, й най скажу, бо дуже мені тяжко з тим на душі! Я хочу того позбутися! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене Бог боронить! Отсе кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви ка-

жійть бадіці, або не кажіть, а вам най я скажу, тай позбудуся каменя з душі!...

Вона притиснулася близько віконця й зігнулася над ним. Надставила вухо й напружилася мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати? На дворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене виділи; доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, що правда, була нічка ясна й погідна, як я бачив! Ішли оба разом...

— Михайло!! — крикнула вона переражаючим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтой світ! Молоде як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія й почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста й замануло мене вертати по-приліс до дому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому Бог простить, коли має які дні перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здивав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що

вам отсе сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голо-
сом, а відтак як божевільна кинулася до дверей.
Почала сіпати дверми, розривати, та воно не
йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко,
ви-ж мати... — почувся в останнє остерігаючий
голос, а відтак мигнула тінь попід друге вікно й
втихло...

Марія забула, що ще й мотузком обмотала
клямку з великим цвяхом коло замку, побоючися
заєдно появи жандарів. До того тиснув протяг
дверми назад до хати й грався її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко й виглянула на
двір.

Слабе світло, що впало снопом із хати перед
поріг, освітило купу наметеного снігу перед сін-
ми. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний, рву-
чий вітер бив її острими, зимними колючками по
лиці й очах, і вона мусіла їх заплющити. За
хвилю кинулася під хату в сторону вікна: »Ба-
діко!!« — зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під
землю зарився.

— Бадіко, хто се був? Кажіть, хто, й увій-
діть до хати! — кликнула вже голосно, але лише
гомін і свист вітру відповідали її тривожним пи-
танням. Підбігла кілька кроків поза дім на под-
віре, надслухувала й знов кликала...

Ніхто не обзивався.

Тоді виступили їй великі краплі поту на чо-

ло й вона вернула назад до хати. Двері залуснулися за нею так сильно в замок, що вікна задзвеніли, а вона станула в посередині хати, мов вкопана. Хто се був, хто се був? Той, що їх обох разом видів, і той, що йшов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його . . .

— Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвалися в її душі слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетягнулося горяче пасмо вогню по її чолі під волоссям, і розсипалося гранію по висках і коло уст.

— Сава!! — зойкнула умліваючи душею. — Сава вбив його! — й упала на долівку.

Потім: — Ні, ні, се не Сава! Брехав проклятуший! Бодай би не дждався до дому дійти, днини божої дочекатися! О Господи, ратуй, ратуй, ратуй!! . . .

Підняла руки й почала бити поклони. Не знала, чому, аж опісля сформувалися її думки.

Аби убійник найшовся.

Той, що її дитину зі світа згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Що би він з явився перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на кусні, а ціточка, що лишилася їй одна-одним на запустілу хату й пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула . . .

Заломивши судорожно руки, молилася з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючися

неспокійним, лячним поглядом, коли сніг бився о вікна, а двері у завісах з дикої ігри бурі скрипіли й глумливо озивалися.

Відтак огорнула її глибока втома.

Попадала в півсон. Як прокинулася, лампа ледви вже блимала.

Витягнувши шию повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто й тихо, коло стола порожно, нетикано. Мов отверезилася. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хиталася вічно між любовю й ненавистю, що з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи утримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би лише й самої тверезої розваги, або доброти, що все помирjala. Вона відчула в сій хвилі перший раз усім материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинулося в ній проти нього почуття ненависти. Страшне, бездонне, неописине почуття ненависти матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні проклони, що немов лякаючися самі себе розбігалися один по одному у тихій хаті й розповзалися в темні, що чим раз більше зростала...

XXVII.

По просбі Марійки збігалася Домніка по всіх ворожках околиці, аби розвідатися щось про убійника. Але ні одна не могла сказати щось певного. Сліпа ворожка в місті сказала:

— Чого отся жінка думає стільки про якогось хлопця? Він не варта того! Він убив свого брата й ще колись свого тата убіє, як він не вволить його волі. Татову хату обкидує хтось раз-по-раз недобрим зіллям.

Зачувши про се Івоніка, вдарив другий раз Марійку.

— Івоніка бив свою жінку! — сповіщала Домніка урочисто, майже не що в кожній хаті, тріумфуючи, що подавала таку цікаву новину. — До часу нещастя Івоніка й не кивнув пальцем на свою жінку. А тепер? — вона була перша, що довідалася про сю нечувану річ. Вона саме незвичайне знала розказувати!

— Та за що бив? — питали.

— Аби мовчала, вмісто по ворожках розвідуватися.

— Тяжко йому, аби інші люди знали його нещастє. Один син застрілений, а другий...

І ніхто не доповняв тяжкої думки до кінця, ніхто ніби не говорив щось певного. Правда, були й глибокі пересвідчення, хто був убійником; безгомінно умостилися вже давно у всіх серцях, та ніхто не висказував їх словами. Кожде жалувало нещасних родичів.

— Марійка віднесла до Сучави до св. Івана на десять Службів, аби віднайти убійника, а вісім до монастиря до Драгомірної, аби кара божа постигла його, але кара його оминає! — докінчувала розтолковуючи свої оповіщення.

XXVIII.

Перед Воскресенєм вернув Сава із вязниці до дому. Його випустили на волю, бо не було доказів проти нього.

Повернувши пішов вперед до Рахіри, й аж звідси доперва до родичів. Пізнім вечером вступив у батьківську хату.

На його вид батьки заридали.

Він вернув худий — шкіра та кости, побілівши на лиці мов полотно й неначе німий. Здавалося, там за мурами й полишив всю мову. Мов чужий стояв у куті й шукав за чимось очима по землі.

— Тебе вже зовсім випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краялося із жалю на вид сина.

— Зовсім, я вже зовсім дома лишаюся! — Ів мовчки, не даючи майже ніякої відповіді на різні допити родичів і ліг спати.

З ним вступило в хату щось, що немов стісняло... щось чуже, похмуре. Ні батько, ні мати не всміхалися. Він був тут, той, так із розпукою ожданний, очікуваний, той одинокий син, та проте воно якось інакше складалося чим собі пред-

ставляли. З ним неначе ще щось увійшло в хату перед чим прості душі селян відтягалися й оне-смілювалися.

Що? Вони не знали того сформулювати. Воно лежало в них лише в почуванні й тяжіло на них невидимим тягарем. До пізної ночі не лягали до спочинку. Хлопець лежав мов мертвець, блідий на постелі й спав, а старі — кожде зі свого кутика гляділо мовчки на нього й заводило на свій лад. Він пекучими, невидимими, духовими сльозами; вона нечутно з затягненими устами.

Ось той блідий хлопець, те змарніле, виго-лодніле тіло, з тим дитинячо дрібним личком — се був його одинокий син. А той одинокий його син був братоубійник. Він, батько, знав про се. А як і про се ніхто не знав, він знав про се. І воно так буде до кінця життя його, до останнього віддиха його.

Другого дня з ранка зараз по сніданю ладився Сава до Рахіри.

— Ти куди хочеш йти? — спитала його мати майже дрожачи з турботи про нього.

Вона-ж так страшенно боялася про нього!

— Куди?... Я до Рахіри...

З неописано гірким усміхом спитала вона:

Ти не забув дороги до неї?

— Чого-б мав я дорогу до неї забувати? — відповів він поглядом, що займався в полум'їю.

— Вона винна всьому нещастю...

Він замовк і глянув до землі.

— Не вийде воно на добре! — тягнула мати грозячим голосом. — Ми сиділи ось тут, молилися та плакали кривавими сльозами за тобою... числили дні, коли ти повернеш, а тепер, як Бог тобі допоміг переступити на ново поріг тата та мами — ти звертаєшся до неї?... Саво, Саво, Бог мусить тебе покарати!!

Він підвів на неї очі.

Великі, блискучі, в тій хвилі чудові очі.

— Мамо, я був і вчера в неї! Я пішов наперед до неї, а потім прийшов до вас! Аби ви знали...

Стара мати витріщилася на нього.

Мов закаменіла на місці.

— Вже вчера? Наперед до неї?

— А-я!

На ново зайшла та зміна з нею, як тоді на святий вечір, коли вона його перший раз заклала. Та вона замовкла. Перший раз у життю забракло їй слів на виявлене своїх почувань. Її рухливі уста задубіли, заніміли. Але як тоді, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина.

Щось страшного втиснулося в її серце й рвало його. Щось страшного, гіркокого, неописаного. Вона збила п'ястуки, щоб ними вдарити когось у груди, але того «когось» не було.

— Ви гадаєте, що стою о вашу землю? — спитав він сам, перериваючи тяжку хвилю мовчанки. — Я вашої землі не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави! — й сягнувши за капелюхом вийшов із хати.

Лишилася сама мов приголомшена. З широко отвореними очима, з побілілим як стіна лицем пленталася без тямки, без заміру й ціли по хаті, від часу до часу перешіптуючися з кимось, а роботи не дотикалася ніякої...

XXIX.

- Анна дуріє!
- Що з нею?
- Хоче убити Саву...
- Ей, Боже!!
- Жаль заступив їй розум...

— Так ходило селом від уст до уст — і се була правда. Де-б і не побачила вона його, на полі, на дорозі, в селі, тут і кидалася на нього звірюкою й силувала вдусити. Забувала про ціле своє окруженнє, про все, а бачила лише його. Гнала за ним мов тигриця, сиплячи искрами з очий і кричала!

— Ти убійнику, ти, ти, я тебе убою! — І за кожним разом була-б йому не одно заподіяла, наколиб- в нього не були скорійші ноги, як у неї.

І дивно, лише її одної боявся молодий, мовчазливий. Боявся боязнею, якою лякається лише цілковито дикої, небезпечної звірини. Він зойкався, як вона гнала за ним, а його очі ставали з переполоху неприятні. Знав і відчував. Вона одна могла йому горя нанести. Ніхто нічого не говорив, не шкодив. Лише одна-одніська вона.

Вона була карою он тут для нього на землі. Все інше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви.

— Святий став! — перешіптувалися глумливо між собою люди. — Мабуть не на довго!

— Чому ні? Може він уже жалує...

— Бо так! На Великдень узяв батько з собою до церкви. А як були вже недалеко Григорієвої хати, він відділився від батька, як та машина й пішов через чужі сади до дівчини. Старий лишився сам і мало що з сорому в землю не запався. Йому світ потемнів. Всі газди, що йшли тоді, бачили се.

— Страх!! Рахіра з ним щось заподіяла. Зілля, матрігунів дала. Він усе робить, чого вона хоче...

— Господи борони перед матрігуною! Але Анна йому щось вистроїть. Не дурно вона пережила отсе все. Адить, як його уздрить, видите, яка стає? Най Господь боронить!

— Убійницею стала-б, як би не утікав! А здавалося, така добра!

— В чоловіці, як би дві душі. А як би одна в одну прокидалася...

— — — — —

Одного разу сиділа Анна з товаром у полі. Сиділа під одним корчем лісового оріха й годувала одно з близнят, що мала при собі. Нараз побачила Саву, що надійшов із боку. Її очі загоріли, мов у дикої звірини. Поклала дитину осторожно на землю на сардак, а сама кинулася з задку на пальцях за ним. Чи відчув він небезпеку?

Так здавалося.

Блискавкою оглянувся, однак вже було за пізно. Вона закинула йому обі руки за шию й почала давити.

Він ревнув, а відтак почалася боротьба.

Страшна боротьба двох противників. Вона змішалася до непізнання. »Я знаю, що ти його вбив, я!!« — кликнула погаслим голосом і безкровним лицем. — »Я се знаю й хочу тобі відплатитися!« Се були її одинокі слова.

Вже туй-туй мала кинути його до землі, туй-туй задавити. Нечувана сила вступила в неї, а ненависть підтримувала. Одначе він був зручнійший від неї. Він освободив праву руку й вдарив її так сильно в груди, що вона заколибалася й впала. Він утік. Утікав чи не пів години безперервним бігом, з лицем як у дитини до плачу викривленим і переполоханим.

В тиждень потім померли близнята Аннині й вона попала у мелянхолію. Ходила селом і полями без цілі, з затисненими кулаками й прямо не бачила нікого перед собою. Так зайшла одного разу й до Марійки.

День був слітний, дощ падав без перестанку, а Марійка сиділа з Івонікою в хаті й перебирала якесь насінне.

Нараз увійшла Анна.

Увійшла у довгому, чорному сардаці Докійному, в такій же хустці на голові й худа й бліда, мов із білого воску. Не сказавши ні слова, станула зараз коло дверей, задивившись в одну точку. Її руки звисали в діл, а п'ястукки не отвіралося.

Марійка прокинулася й хотіла вже на неї кинутися. Сеж була ходяча погроза для Сави, »жара божа«, як вона її прозвала. Вона її так само ненавиділа, як Сава. Чого хотіла вона тут? За чим прийшла? Вона-ж заказала їй вже раз на завсіди переступати поріг її хати.

Івоніка стримав її.

— Ти не видиш, що вона не знає, де вона? — пропештав він. — Її очі дивляться у якийсь блудний світ! Подивися на неї!

І справді. Великі, чорні очі нещасної дивилися спокійно, майже дитинно вперед себе й не пізнавали оточення.

— Що тобі треба, доньцю? — спитав Івоніка лагідно. — Хлібця?

Вона глянула на нього тихо й байдужно, й розмикаючи на силу бліді, уста, сказала: — Хлібця . . .

Марійка подала їй хліба, а вона його з'їла. Відтак стала роззиратися по хаті. На стінах висіли почорнілі, задимлені ікони, поприбрані в цвіті й рушники. Над одним із них висіла й синя жовнірська шапка Михайлова. Великими, допитливими очима приглядалася нещасна хвилю образу зі шапкою, відтак почала мінитися. Здавалося, в неї вступало жите, здавалося, відзискувала пам'ять і притомність на ново. Вона оглянулася звільна, несмілим поглядом довкола себе . . . відтак приступила близько до Марійки й впилася своїми очима в неї. Ся подалася з переляком у зад. Очі молодої жінки почали

так дивно миготіти перед нею... Чи її привиділося що в лиці старої матери? Вразила яка подібність і викликала який спомин в її затемній душі?

— Сава! — скричала вона нараз не своїм голосом. — Сава вбив його!! — І кинувшись до дверей, пігнула окрилений кроком через поля...

Марійка побіліла, як стіна. Почала труситися. Не була в силі промовити одного слова.

В Івоніки виступили сльози в очах. Його голова затряслася.

— Господи, ратуй та змилуйся! — промовив із цілою побожністю своєї душі, заломивши розпучливо руки.

— Вона збожеволіла! — обізвалася на силу Марійка.

— Жаль заступив їй розум! — відповів Івоніка. Потім додав: — Видиш, жінко? А ти все не вірила, що вона була Михайликова! Гадаєш — чоловік із добра з розуму сходить, з утіхи? Ми прогрішилися, Марійко! Ти прогрішилася! Я не знав, аж Докія сказала! Нам було прийняти сироту Михайлове, як приносила та просила прийняти. Тепер уже Бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже ніколи... тягарем діти нашого Михайла! Не стануть... хоч би ми того на колінах день і ніч в Бога благали! Будем годувати діти Савині тай Рахірині... а Михайликові... вони уступилися нам на віки з дороги...

Тай захлипав на голос.

Відтак серед шаленого жалю окинувши її зором, неначе його пхнуло вдарити її, зірвався на силу зі свого місця й метнувся на двір...

Вона лишилася одна в хаті. Біла-біліська.

Велика муха перелетіла поуз неї й вдарилася з бренькотом в шибу.

Вона повела тупо за нею очима.

Не знала докладно, що з нею діялося.

Вона любила свої діти, страшно любила їх. Кров була би дала за них. Відтак щось сталося... помішалось... й тепер вона винувата... Михайликове хлопця приносили до неї... ось тут на тім порозі подавали їй... просили за своє прийняти... вигодувати в пам'ятку по нім... собі на потіху... а вона відогнала її... з отсего порога відогнала. Хлопця Михайликове...

Господи Ісусе Христе!!

Що їй було? Чи в неї розуму не стало? Відобрало їй розум? — І метало нею то в одну, то в другу сторону. То до Сави, то до Михайла. Миналася з жалю та розпуки за ним. Вона любила свої діти, хто закине їй на світі, що вона їх не любила?...

— Будемо годувати діти Савині та Рахирині... а Михайликові уступилися нам на віки з дороги... — шепотіло щось із дна її душі до мозку.

— Савині та Рахирині... Рахирині, Маріє!!

— Савині!! — відповідало щось само із себе.

— Сава вбив його, Сава!
Ніколи не буде годувати!
Скорше вже їй руки відніме...
Ех!!...

Щось боролосся тяжко, нечутно між собою, а вона терпіла під тим пекольні муки.

— За два-три роки було-б уже тупцяло коло вас, було-б уже бігало за бабунею! — оібіззався голос білоголової старухи в її душі.

А-якже! І вона робила їй той закид, що ось тепер її чоловік, отта беззуба баба, що все знала.

— Вона гризлася та ілася неустанно... бо чим було сироті двоє дітей вигодувати? А-я, Маріє! Зле зробили! Були-б собі Михайлика малого вигодували... бо такі казали, що й »Михайликом« його охрестили...

Бліда як стіна жінка гляділа з широко отвореними очима вперед себе, в якійсь предивній, загадочній задумі, а відтак зірвалася зі свого місця на рівні ноги.

З лихорадним поспіхом закинула на себе сардак і вибігла живо на двір. Та тут же остановилася на хвилю. — Де її шукати? Куди вона нещасна пігнала?

— Анно! — зойкнули її викривлені уста з неописаним жалем, немов благаючи. — Анно, прийди назад!

Повно сліз нашло їй раптом в очи, й вона мов крізь серпанок гляділа вперед себе.

Перед нею лише поля зеленілися.

По маєвім доци зеленілися й пишалися, дерева розвинулися, попробиравшиися в ясну, роскїшну зелень і позаквітчалися в білі, рожеві китиці цвітів.

Вохкий запах маєвого цвіту розходився у воздусї й голубив на силу до себе.

Земля роскошувала...

— — — — —
Хутко потім відвезли Анну до шпиталю. Село зобовязалося понести кошта на неї, і з сим, здавалося, настав уже спокій в голосних подїях села, вернулася рівновага в розколибанї уми й серця.

Все добігало ніби закінчення... й праця, та сіра, невсипуща, одностайна праця, вона вложила на все свою печать і замкнула кождому уста. З дня на день вимагала свого часу, й її призначені сили неустанно утримувала руки в руху, перетягалася з одної пори року в другу, зростала, опадала й знов піднімалася, й так затирала незамітно всі події, а з тим минувшість і спомини про неї. Се лиш так виглядало зверху. Але що в дійсности було, в середині? Там не завсіди пліли одностайні, однакові струї...

XXX.

Шестий рік минає з того часу.

На далеких полях грало на відміну ріжними барвами, й грало життєм і мертвотою.

Правильно наверталиися в осени смутні маси

мрак, уступали покiрно несчислимим звiздкам снiгу, а вiдтак розкiшнiй зеленi веснянiй.

Тихо — нечутно ткає природа свої подiї по черзi, й не змiняється у своїх установах.

На полях все ще виднiється бурдей.

Стоiть, як стояв, i лиш що незамiтно в землю западається.

Його дрiбнi вiконця блимали проти сонця мов очі, що старiються, а у слiтних днях плакали великими, тихими сльозами.

В ньому вешталосся лише двоє старих людей — Марiйка й Iвонiка. Вона зiсохла мов скипка, а вiн передчасно постарiвся. Чи жаль чи тяжка праця їх так позбавили iз сил? Здається — одно й друге. З нiким не зносилися й жили лише, як здавалося, для своєї землi й для своєї худоби, а працi не покидалися. Святочнi днi здавалися їм за довгi, а робiтнi за короткi.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивувалися люди. — Для Сави того доста, що мають, а їм старим чого треба? — Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були иншої думки.

На полях справдi не втихала праця. Їхня праця йшла на Служби божi за душу покiйного сина. Два рази в рiк вiдбувалися величавi по-смертнi обiди. Один в осени, а на веснi, як бiдним людям найтяжше вижитися — другий. — Столи їх угиналися — богатi й бiднi, здалека й зблизька крiпилися на їх хлiбi. Так постановили вони собi увесь труд свiй посвятити на ту цiль,

і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при життю й тримала їх сили в рівновазі.

На Михайловій землі зростав той хліб, для Михайла були тії загони призначені, нехай божа воля діється...

На тих обідах не бували ніколи; ними заряджували все Домніка з Ілією, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сиділа й гляділа мовчки, як люди їли й пили, а відтак зривалася мов несамовита, закладала на себе сардак аж на голову й бігла крізь поля в бурдей. Там зачинялася в стайні, доки Івоніка не вернеться і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долоні, а потім десь подівався, віддаючи шепотом Домніці погляд на все, аби ніхто в порожні й голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли й утримували на дусі, й він тонув у ній всею своєю лагідною вдачею.

— Так Бог дав! — потішав себе й силувався помиритися з долею. Другої реальнішої розв'язки тої найстрашнішої події в життю він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що инша була-б йому нанесла горя, і він не переніс би її. Не в силі був би перенести. А от — толкував собі — Сава був і при війську якийсь час, сидів у криміналі, — мимо нього ходили судії, він глядів на мури, за слідами його страшної події слідили люди, та про те він живе свободний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої криля?

А Михайло не був тим, що він, інакше вів себе, та про те...

Але чому було так? Сила Божа хотіла так...

Такі питання впливалися деякими часами в його душу до самої глибини й підкошували віру й терпливість у терпінню, гнали силоміць по церквах і сповідях.

Найрадше заходив на прощу до св. Івана Сучавського й тут умлівав душею.

Чи не винен він сам тому страшному горю? Чи не був за добрим для Михайла, а за строгий для Сави? — Тут і там доходила до нього чутка, що він був ліпший для Михайла, як для Сави, але на скільки йому здавалося, його сумління було чисте. Господь один знає, в чім лежить вина. »Я темний чоловік, отченьку! Най Господь простить мені грішному! Я робив, як знав!« — починав при сповіді, як при втраті любимця своєї, й велике, потрясаюче було каянне того на вид тихого, ніби незначного чоловіка.

Сповідь приносила йому полекшу.

Потішений вертав назад і запрягався на ново до ярма сірої, одностайної, до невмолимого труду.

— Один день — говорив він — один жаль.

Так минали дні для нього. Так мало вже бути до кінця його життя...

Метою його життя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлібом-сілю спомагати й за свою й Савину провину благати Бога...

Від року Сава відокромлений.

Батько дав йому половину хати в селі й там він зажив.

Мовчки очікував він тої хвилі, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла — та так само мовчки — не сповняв батько його надії. Ні одним словом не докоряв він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому на нечуваний вчинок, якась тяжка, невидима рука замкнула йому уста на віки в тій річці — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землі, без якої йому годі було як слід прожити, в якій був би день і ніч грібав, життє своє добував — її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, відділюючи половину хати. — Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитувалися його, чи не відділить Саві пайки, бо як видно, сей забирається посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нічого не має, а відтак як сам доробиться тої землі!

І не поступився ні на ступінь від свого рішення.

— Землі? — шепотіла Марійка з ненависти, викривленими устами й розсмівалася страшним сміхом. — Хиба на те, щоб ліг із нею в роті, та щоб вона його на віки здавила, як здавив мене через нього жаль на сім світі?

А відтак розсипувалися проклони із уст нещасної матері на голову сина, так що волоссе дубом ставало, й тілом мороз пробігав.

Вона ненавиділа Саву.

Ціла її колишня любов до нього, яка свого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дівчину з сиротою, з самої дикої тривоги про нього, напружала до всяких вигадів ратунку при слідстві проти нього, яка проникала її душу до божевілля, вона перемінилася тепер у найстрашнішу ненависть.

По своїм повороті з вязниці оказував Сава свою байдужність проти родичів цілком явно. Здавалося, його любов до дівчини змоглася у вязниці в-двоє, а з тим і витиснула всі інші почування в його серці. Він чув і бачив лише її.

Ледви що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за прибитою матір'ю, як уже й забирався на ново до неї.

Покликала його мати по якій денній праці до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечеру, Саво! А ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже за довго було чекати. Махнувши рукою, хапав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питала його.

— Ні!

Ніхто не питав, куди йде. Кожному було звісно, куди веде вузенька стежечка садом, а за садом далі під ліс...

Від смерти Михайла ночував ледви дві-три ночі в тижні дома, інші — проводив у Григорія і в неї. Дома, здавалося, просиджував із найбільшою відразою і з усилюванням.

— Ходиш до Рахіри й хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш мені дорогу до гробу! — докоряла йому іноді Марія. — А моя сива голова не має нікого крім тебе! Михайликови заступила куля житте — хто заступиться за мене тай за тата на старість у немочи? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кіхтів твоєї доленьки!

На те його очі запалювалися неприязним блиском і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а мені нехай прірве дорогу до Рахіри! Він усе вас слухав; спробуйте! Вже доволі годували ви людей за його душу: різали дріб, безроги, марнували хліба свого й купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайтеся!

На такі жорстокі слова прокидалася в її душі страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір і вона мов із трійлом в серці оставалася.

Чим більше горнувся він до дівчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпеливу душу, що крім любови до нього й його добра, не бажала більше нічого. Цілим еством, що переняте було накрізь лише ним одним, ба-

жала його мати коло себе, хотіла, мов в надгороду, мати в себе за всі перебуті муки й жалі його, й знов цілковито як малу дитину. Дрожала й розпадалася над ним, але він ледви глянув у той бік, як вона за чим побивалася.

До того й Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де і не здибле її, всміхнеться зухвало, кине її у слід обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полі й обдарила добрими гупаками.

— Не лишиш мені хлопця, відьмо, будеш іще довго матрігуною годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки мені схочеться; а вам засі до мене! — верещала вона на ціле поле. — Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кожним разом здибавши її, товкла здобно п'ястук о п'ястук і шепотіла:

— А що, сидить Сава коло вас на печі? Га? Настранився вас дуже?

І Марійка умлівала душею, побачивши її вже здалека й блідніла по самі уста. А рівночасно по неволі бурилася і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусниці. Через нього відкинула й сиротину Михайлову, що Бог її мов на розраду подав, а вона й глянути на неї не хотіла. Через нього тепер кругла сирота. Як би він хотів, покинув би ту негідницю, сидів би коло тата й мами й пильнував би їх, як ока в голові. Дівчат ще з десять

зможе мати в життю, а тата й маму лише раз Бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всім кривавим сльозам, якими переплакувала ночі. А він помимо того всього от що доводив. Ніби не бачив і не чув їхнього жалю й гризоти. Вони з жалю землі не чули під собою, а він був злий. Сміявся й підсвистував, коли мати плакала.

Байдужним поступованнем своїм немов протер очі її душі й її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересвідчення, що він наложив на брата руку. З часом... Там на пустім полі, в бурдею, що запався до половини в землю, без свідків і суддів, в найглубшій тишині й на самоті, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих нових місячних, і коли з розкуйовданим волоссем і вохкими очима передумувала кожний поступок і вчинок свого одинака.

Не була вона так шляхотно формована, як її чоловік, жадала для себе більше. І через те, що жадала більше дійшла до сумних досвідів...

— Йому землі хотілося й через те станув йому в дорозі Михайло! Рахіру треба годувати! Землі не стане! — так вмовляла в себе, а з тим падали мов жаріючі вуглі й поодинокі слова людей в запустілу душу, що все десь-не-десь перелітали поуз її слух.

Часом питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!

Тоді прямо любивалася його видом, як він

блід і як його очи розширялися й гледіли на неї з холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили? Куди хотів, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадіть собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю!

І забирався їй з очий.

— І ніколи не згадає його! — говорила собі гірко в душі. — Неначе-б не мав ніколи брата!

І справді, для Сави не існувала пам'ять про брата. А коли й згадав його іноді хто при нім, він оставав глухий і німий мов мур. Затинався й замовкав за кождим разом. Хто-б хотів був на силу видобути з його уст імя брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калічив би. Лише очи його миготіли боязко, груди дишліла тяжко, мов із раптової втоми. Він засапувався, блід, а уста кривилися болізно. Таким чином приводив матір до божевільного обурення проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусів стягнути.

Ненависть матери.

З певним кроком, з блідим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квиліла за ним колись, все її прочутте для нього, що колись робило її сильною, відважною, беззглядною, зібралось в одно-одніське могутнє почування в материнську ненависть.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка — жахаючися сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні

шмати, а відтак пристрасно й з диким вдово-
леннем.

З чорною землею в устах і руками зложени-
ми на-вхрест хотіла його бачити. До війська не-
хай би знов ішов, але не на коротко, а на довго,
й вона ще за ним тоді каменем кине. І як Михай-
ла... як Михайла... нехай би його в кусні тяти...
і в самій півночі ховали... Чув він те?

Вона має лише те одно бажання в життю й
більше нічого.

Вона знає лише ту одну просьбу до Господа
Бога. І всі нехай би про се знали. Всі, що знали
її старшого сина й що любили й шанували його,
як шанує його пам'ять і душу вона...

— Сава виробив те, бадіко, — Сава!! — жа-
лілася чоловікови.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від пер-
шої хвилі. Але ніколи не був би їй того сказав.
Ніколи, доки Бог позволить їм удвійці дожити.
Не хотів класти на неї тягару зі своїх уст.

— Така доля наша й наших дітей! Не плач!

Чи був він сильніший в горю? Податливій-
ший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його.
Тайком, з мовчаливими устами, помимо всього
любив його й жалів над ним. Його любов була
для обох однакова, велика, й не знада ні в чім
границь. Вмерлого не забував, а живого оплаку-
вав невидимими, духовими сльозами.

— Чому-ж ти пішов від тата? — питав вмер-
лого, а про живого думав: — Чому вчинив таке,
коли я його любив? Я-ж бажав обом добра! —

І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисній, гармонійній душі.

Він болів над своєю жінкою, що перемінилася у якесь одностайне, неприступне, втілене горе й втихомиряв її, як міг.

Вона стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, й понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часами пригадувала йому в своїй ненависти чим небудь Саву, але він не застановлявся ніколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої й щирої душі виростала чим раз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце на віки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже ніколи сонця вложити. Пропало вже в ній все світло. Вона на віки осліпла...

XXXI.

— Бувай здоров і працюю, як я працював — казав Івоніка Саві при передачі хати й городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, й незабаром потім оженився з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годі було затягати. Се бачив Івоніка сам, але ані він, ані Марійка не ступили кроком на його весілля.

А він сам?...

Вже шестий рік минає від смерти брата. Він що хвилі інший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

— Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить як зблуджений. Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межі горшками, там дівчину зачіпить, там трутить когось... і йде в другу хату. Ніхто його не спирає й ніхто не просить до себе. Всім мов страшно перед ним, хоч він і жартує й сміється... Бог один знає — кажуть — що за ним раз-в-раз снується!

Не має спокою хоч і вона при нім. Кажуть: він усе був такий непостійний, але що мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось іншого. Але її любить так, що вона не сміє в хаті нічого кивнути. Йому не треба нічого — каже він.

І так живуть із дня на день.

В полі то іноді ніби геть із розуму сходить. Як добачить якого заяця, кидає все, хоч би найважнішу і найпильнішу роботу, хоч би чужу, хоч би свою — й пускається в погоню за ним. Каже: мусить його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного життя, мов без ладу стала. Чи може вже з дитинства така була?

Трудно сказати. Ніхто не слідив за об'явами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се-ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив. Воно втиснулося на силу в

його молоду душу, в його убоге, душевне життя, й як займало її цілковито для себе — втратив те душевне життя. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплі, а стративши се — стратив і себе самото.

В останніх часах займається живо постановою батька. Батько рішився взяти сина свого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — й звінчати їх — щоб лишити на своє місце, як їм колись дні урвуться. Се його дуже занепокоїло; але він не має сміливости зблизитися до батька й просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього некорисна й завалить всю його будучність.

Щось строге, невмолиме стоїть між ними й замикає їм уста.

Тому одному він кориться; тій невидимій, зелізній силі, хоч і не знає, що се таке?

XXXII.

Старий Онуфрій Лопата помер і на його місці замешкав побережник у панському ліску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він подружився з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталівилічилася вона й станула в домі шпиталєвого директора на службу. Там перебула більше, як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при нагоді й намовляв вертати до рідного села. Вона послухалася й вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші й станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна і в роботі невтомима. Про минувшість ніколи не згадувала. Коли спімнув іноді хто про її горе та про помершого судженого її, вона предивно бентежилася. Мішалася, неначе-б не могла з чогось-то опам'ятатися. Не відповідала, хмурилася, і ніхто не міг зрозуміти, що в ній діялося...

Одного разу Петро повернувши з поля, де кілька день працював із людьми й Анною — заявив сестрі, що хоче посватати Анну.

Докія перепудилася.

— Вінчатися хочеш із нею? На старість? Сміх з себе пустити? Не находив доси дівчини, аж ось кого найшов! Здурів на старість!

Їх рід попівський — а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивиться всім її словам.

— Аби мені вже на старість не було кому й біля випрати? — відповів гірко. — Як ти очі замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Іди, спитай в неї тепер, де її чоловік і старіня його і їх діти за господарством? А по друге, ти знаєш, яка Анна? Іди, стань із нею в полі до роботи, як я ставав — чоловік із нею день-в-день через тиждень — а відтак побачиш, що вона варта! Я постарівся, але багато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо, з заліза. Робить тай робить тай робить, і ще-б годна робити... Знай, я її візьму!

Докія задумалася.

Мудра була й розважна, й мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всім.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і закинувши гордо голову в зад мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він вчинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він, хоч і який моторний, хоч ра з чоловік собі, а про те стане без неї круглою сиротою. Ніхто його де догляне. Її донька має свого чоловіка, свої діти, господарство й інші клопоти, й куди він притулить свою говову? Чи не в Мендля на Гоппляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона і він. А Анна — що вже було з нею, то було — а вона все таки не з тих, аби їй не варта чести віддати. Руки її хіба з золотом на-рівні поставити. Щож робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари з замолоду, аж по тільки роках на неї наважився, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дівочій долі.

Не їй тут, старій жінці, в дорозі ставати! І чи помогло би воно?

Ет!...

Івоніка говорив на весілля її Парасинки, що справить своєму Михайликови таке весілля, що

такого село борзо в-друге не побачить і не за-
буде скоро — тай справив. Але яке?... Як нині,
бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як
Михайло гуляв... як Петро й Анна гуляли... як
пішли всі вихром і навіть вона з Івонікою ки-
нулися шаліти... а хто бачив, що кому за пле-
чима стояло? — — — —

Ба!!

Нехай поберуться! Господь один знає, в чім
добро, а в чім лиха година?

І побралися.

Пятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага й лад. Той лад, що
його витворює невтомима праця й твердий, ясний
ум. Петро відмолоднів і мов удвоє подужав.
Працює, товчється, вештається і — як говорять
люди жартуючи — на старість «маєтки збиває».

Добре живуть. Вона дуже добре дбає про
нього. Совісна й вважлива, мов коло скла, коло
нього ходить, а перед Докією мов перед рідною
матір'ю кориться. Не має їй що Докія закинути,
бо все в неї по правді йде. Петро справді гроші
пряче, хоч ніяк йому про маєтки й думати.

В нього є хлопчина й се він робить задля
нього. Придумали його віддати до школи. Нема
йому що до землі привязуватися — урадили —
вона іноді лише самого горя наносить! Нема
що до неї приростати! Вона не кожного щастем
наділяє!

А старий Івоніка, що про се довідався, ожив-
лено піддержує їхню думку. Тайком перед Ма-
рійкою пішов до нотаря й записав хлопчині що

найкрасший ланець Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного, покійного сина...

Він дивно привязаний до тої поважної лагідної молодиці, що мов той добрий ангел снується в хаті й по надвірку, й для нього, коли-б він і не спинився в її хаті, все ласкаве й добре слово має. »Невісткою« своєю називає її, і гірко-болізно всміхається при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і як внука голубить. Се одинокий, золотий промінчик на тихих полях, що викликає від часу до часу усміх на його і що ним він справді радується.

А Марійка? Понура та, горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль викликає.

Ніколи не переступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи й не спиняється нога молодой, поважної жінки коло самотного бурдея.

Лінія між ними ніяк не може вигладитися; тут станув уже жаль матери й не уступиться ніколи зпоміж них.

Часом, коли хлопя у веселому розбігу за Івонікою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротілого серця — воно її чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує — та тут і каменіє на місці й невимовно гіркий спомин поринає гостим ножем в душу.

Вона відопхнула колись свого внука від свого порога, відогнала з матір'ю мов собаку, що був вже таким, як отсей, і огрівав задубнілу з жалю душу і осиротілу хату розвеселяв — а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрожащими руками наповняє дитині капелюшок лакітками, на які здобувається самотна оселя в полі. Сушеними овочами, горішками, іноді й булочкою — і відсилає до дому. Неспокійним поглядом й дивно змієним зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертається послухно пильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здійсмає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай Господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

Анна дрожить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любов'ю з цілої поважної, глибокої душі, що натерпілася до дна, й знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишнє горе вітворило її очі й інстинктом своїм пізнала життя-світ. Гарує й працює від раня до вечера на здобуте засобів до науки для сина й щось мов силує її відорвати його від землі.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь інші люди, як вона, як всі ті, що оточують її, як ті, через яких натерпілася стільки у своїм молодім життє, та що передчасно зломало її. Не розуміє ясно, чому, по якій причині, але відчуває се й щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлопя з задуманими очима своєї матери, його мов до життя відновило. Коли воно спить, відгоняє мухи від нього, а руки, його великі, залізні руки прямо бояться доторкнути дрібного тільця, щоб не завдати йому болю. Воно-ж дороге. Воно всіх займає. Щось має за собою, чим вяже до себе й керує...

І так тяжать на нім надії — якісь не сформовані, прегарні, горді надії — здається, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нім прокинеться батьківська, героїчна вдача, глибокий, віщий інстинкт по матери — вони попровадять його в інший світ... І він сповнить ті надії...

К О Н Е Ц Ь.